

 80 jaar
1 vrijheid
in Rijswijk

 **80 jaar
vrijheid
in Rijswijk**

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	4
01 De Vrede van Rijswijk, een rimpeling in de geschiedenis in perspectief	6
02 Het neerstorten van vliegtuig Lil' Max	14
03 De fusillade bij 't Haantje	20
04 Het ongeluk met een V2-raket	32
05 Holocaust-tentoonstelling in Rijswijk	46
06 Duitse maatregelen tegen de Joodse inwoners vanaf mei 1940	50
07 Persoonlijke verhalen van extra kwetsbare groepen Joden	54
08 Het verhaal van Ida Vos	58
09 De Joodse familie Van Praagh	62
10 Twee Joodse families op Regentesselaan 40, Rijswijk	68
11 Yad-Vashem onderscheidingen voor Rijswijkers	74
12 Struikelstenen in Rijswijk: voor hen die we niet mogen vergeten	80
13 Kunst in het kader van 80 jaar vrijheid	86
14 Rijswijkse spotprenten	90
15 Twee straatnamen tijdens de bezetting in Rijswijk	100
16 Slachtoffers vanwege een politieke activiteit	106
17 Terugblik herdenkingen 2025	112
18 Het verhaal van Maria van Loon	120
19 Oorlogsleed bij achterblijvers	124
20 Het verborgen verleden van Sparrelaan 17	130
21 Lang wachten op bevrijding en hoe het verder ging	150
22 Terugblik Vrijheidsmaaltijd en spoken word	154
23 Terugblik viering bevrijdingsfeesten	156
24 Nederlands-Indië en Indonesië: verbinding en ontmoeting rond een gedeeld verleden	160
25 Voor vrede en oorlog. De Nederlandse krijgsmacht in de Koude Oorlog en nadien	166
26 Epiloog	176
27 Bronnen	178
28 Colofon	184

Voorwoord

Herdenken begint bij een verhaal: van wie er was en wat nooit vergeten mag worden. Door te herdenken blijven de verhalen levend, eren we slachtoffers en kunnen we reflecteren op ons eigen leven en onze samenleving. In Rijswijk hebben wij een heel bijzonder herdenkingsjaar achter de rug: het afgelopen jaar hebben wij 80 jaar vrijheid gevierd en herdacht. Dat deden we met bestaande vieringen en herdenkingen, maar er zijn ook nieuwe evenementen georganiseerd. Ik kijk met veel trots terug op deze waardevolle periode. Een periode van verbinding, ontmoeting en bijzondere momenten.

In uw handen heeft u de bundel 80 jaar vrijheid in Rijswijk. Een verzameling van oorlogsverhalen, terugblikken en lezingen, zorgvuldig samengesteld door de werkgroep 80 jaar vrijheid en een aantal betrokken inwoners van onze stad. U kunt in deze bundel lezen welke verhalen bij de verschillende Rijswijkse herdenkingen horen, welke bijzondere verhalen er verbonden zijn aan struikelstenen die in het afgelopen jaar zijn geplaatst, hoe de bevrijding in Rijswijk is gevierd en hoe ook 80 jaar na de bevrijding nog informatie boven water kan komen.

Ik ben heel dankbaar voor de werkgroep 80 jaar vrijheid. Zonder hun waardevolle inzet voor dit herdenkingsjaar was het niet gelukt om de vrijheid waardig te vieren en te herdenken. Ik ben ook alle andere Rijswijkers die hebben meegewerkt dankbaar voor hun inzet. Samen hebben we een herdenkingsjaar georganiseerd voor Rijswijk, door Rijswijk.

Ik hoop dat deze bundel niet alleen een blijvende herinnering is aan 80 jaar vrijheid in Rijswijk, maar ook uitnodigt tot het herdenken en vieren van onze vrijheid in de toekomst. Ik hoop dat de verhalen de nieuwe generatie, die veel betrokken is geweest bij het herdenkingsjaar, bereiken. Ik hoop dat wij iedere dag beseffen dat vrijheid niet vanzelfsprekend is en dat we dagelijks moeten werken aan onze democratie. Dat is het fundament dat ons bij elkaar houdt en dat ons vrijheid biedt. Dat moeten we koesteren, juist in de tijd waar we nú in leven.

Alleen samen houden we vrijheid in stand. Alleen samen zijn we vrij.

Huri Sahin

Burgemeester van Rijswijk

Inleiding

Auteur: Werkgroep 80 jaar vrijheid in Rijswijk

In het afgelopen jaar hebben we in Rijswijk gevierd en herdacht dat we 80 jaar vrij zijn. Tal van activiteiten werden georganiseerd: herdenkingen, vieringen en lezingen werden gehouden en Rijswijkse gebeurtenissen tijdens de bezetting van 1940 – 1945 werden nader onderzocht en opgeschreven. De bundel 80 jaar vrijheid in Rijswijk vertelt deze verhalen en kijkt terug op de vele activiteiten van dit herdenkingsjaar.

Het jaar startte, hoe kan het ook anders in Rijswijk, met de Vredeslezing op 20 september 2024, de dag waarop het 327 jaar geleden was dat de Vrede van Rijswijk werd getekend in Huys ter Nieuburch. De bundel opent met deze lezing, die een link legt tussen toen en nu in het licht van internationale verhoudingen.

De bezetting van 1940 – 1945 was een periode van extreme onvrijheid. De geschiedenis herhaalt zich nooit, maar we kunnen wel leren van de geschiedenis. Een aantal hoofdstukken in deze bundel gaat over Rijswijkse gebeurtenissen in deze zwarte periode, waarbij een aantal nieuwe, soms verrassende zaken aan het licht kwamen. In de hoofdstukken 2, 3 en 4 staan de verhalen van drie grote gebeurtenissen in een maand tijd, eind 1944: het neerstorten van het Amerikaanse vliegtuig Lil' Max, de fusillade bij 't Haantje en het neerstorten van een Duitse V2-raket bij de Kruisvaarders van Sint Jan.

In het afgelopen jaar werd er veel aandacht besteed aan een van de meest afgrijselijke gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog, de Holocaust. De helft van de 500 Joden die aan het begin van de bezetting in Rijswijk woonden kwamen om het leven in de vernietigingskampen in bezet Polen. In januari 2025, de maand waarin de Holocaust wereldwijd herdacht werd, stond in het Huis van de stad een tentoonstelling over het lot van Joden in Rijswijk. De verhalen die waren opgenomen in deze tentoonstelling, zijn

weergegeven in de hoofdstukken 5 tot en met 12.

Kunst helpt ons te begrijpen hoe de gebeurtenissen in het verleden ons hebben gemaakt tot wie we vandaag de dag zijn. Daarom hebben meer dan vijftig kunstenaars speciaal voor dit herdenkingsjaar in hun werk uitgedrukt wat vrijheid voor hen betekent. Van april tot augustus 2025 zijn hun werken in etalages en andere openbare plekken verspreid over Oud-Rijswijk te zien geweest, waarna ze tot half augustus te zien waren in ArtiShock, zoals beschreven is in hoofdstuk 13.

In hoofdstuk 14 wordt een serie cartoons van de Rijswijkse tekenaar en illustrator Marits Rietdijk beschreven. Met die cartoons nam hij vooral de NSB op de hak. De bezetter bedacht begin 1942 dat het ongewenst was om straatnamen te hebben die direct verwezen naar de Nederlandse Koninklijke familie. Daarom kregen twee Rijswijkse straten een andere naam tot het einde van de bezetting. Daarover gaat hoofdstuk 15.

In de hoofdstukken 16 tot en met 20 gaat het over verschillende slachtoffers van het Naziregime. Sommige Rijswijkers werden vervolgd wegens hun politieke activiteit, het onderwerp van hoofdstuk 16. Op 4 mei werden tijdens de Rijswijkse Dodenherdenking alle slachtoffers van het Naziregime herdacht. Een terugblik op die herdenking en de herdenkingen die in het kader van Adopteer een Monument zijn georganiseerd,

◀ Foto van de Vrijheidsmaaltijd 2025.
(Foto: Frank Jansen)

is te lezen in hoofdstuk 17. De Rijswijker Johan van de Kraan was een van de vele Nederlanders die in Duitsland werd tewerkgesteld. Hij kwam in Duitsland om het leven. Daarover gaat het indrukwekkende verhaal van Maria van Loon in hoofdstuk 18. Het leed trof de directe slachtoffers van arrestatie en terreur, maar ook de achterblijvers, hun geliefden, hard. Enkele schrijnende voorbeelden worden gegeven in hoofdstuk 19. In hoofdstuk 20 wordt het bijzondere verhaal van het huis aan de Sparrelaan 17 verteld.

Door de strijd en opoffering van velen, nationaal en internationaal, komt er een einde aan Nazi-Duitsland. In hoofdstuk 21 wordt de weg naar de bevrijding beschreven. Op 5 mei vierten we ieder jaar de vrijheid. Ook dit jaar werd er een Vrijheidsmaaltijd georganiseerd in het Huis van de stad, die besproken wordt in hoofdstuk 22. In dat hoofdstuk heeft ook de inzending van de winnares van de samen met de Bibliotheek georganiseerde *spoken word* wedstrijd een plek gekregen. Rijswijk vierde de vrijheid met Bevrijdingsoptochten in juli 1945. In juli 2025 werden die optochten herdacht. Daarover gaat hoofdstuk 23.

Het jaar van 80 jaar vrijheid eindigt niet rond 4 en 5 mei. De Tweede Wereldoorlog, en daarmee de onvrijheid, duurde nog tot 15 augustus 1945.

▲ Foto van de Vredeslezing 2025.
(Foto: Vera Diepenhorst)

Na die datum volgde er voor de Indonesische archipel nog een moeilijke periode. Verschillende groepen voor wie deze periode nog steeds grote gevolgen heeft, herdachten gezamenlijk in een indrukwekkende bijeenkomst op 30 augustus 2025. Hierover gaat hoofdstuk 24.

Dat brengt ons bijna aan het einde van deze bundel, maar juist aan het begin van 80 jaar vrijheid. In hoofdstuk 25 worden internationale ontwikkelingen vanaf 1945 beschreven, met een nadruk op de rol van krijgsmachten en vredesmissies, nationaal en internationaal. Ook van de geschiedenis van de Koude Oorlog kunnen we leren, zeker in de huidige geopolitieke situatie.

Herdenken en vierten houdt niet op aan het einde van 80 jaar vrijheid. De belangrijkste boodschap van dit jaar van herdenken en vierten is een mooie boodschap, maar ook een waarschuwing. Het belang van recht en respect kan niet overschat worden op weg naar "100 jaar vrijheid" in 2045.

We willen leren van de geschiedenis. Deze bundel poogt daar een bijdrage aan te leveren.

Werkgroep 80 jaar vrijheid, Gemeente Rijswijk
Augustus 2025

Vredeslezing 20 september 2024

De Vrede van Rijswijk, een rimpeling in de geschiedenis in perspectief

Auteur: Riccardo Sietsma

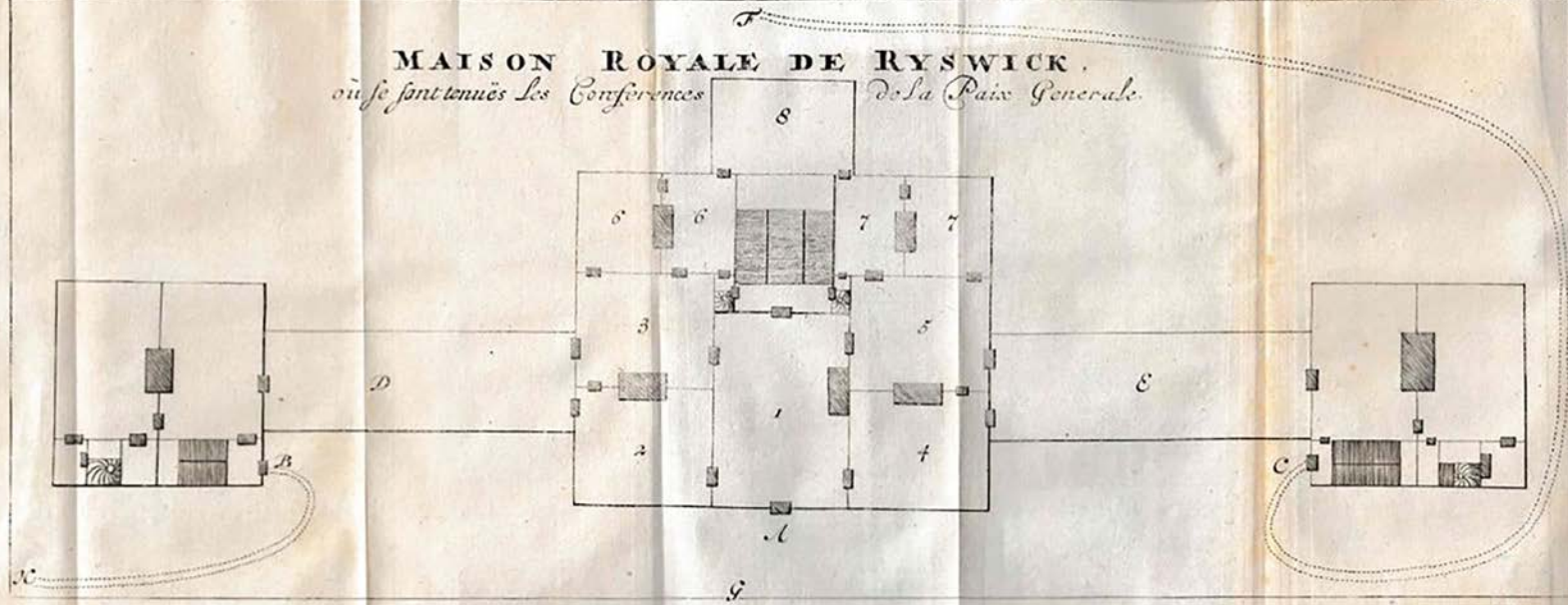
▲ Allegorie op de Vrede van Rijswijk, 1697, Johannes Voorhout (1698). (Bron: Rijksmuseum)

Oorlog is van alle tijden. Maar gelukkig is oorlog altijd eindig, want net als oorlog zijn ook vredesverdragen van alle tijden. Sinds jaar en dag worden oorlogen door middel van dergelijke verdragen beëindigd. In 1697 is Rijswijk heel even het middelpunt van de internationale politiek, want dan wordt hier een vredesverdrag ondertekend en een oorlog beëindigd. Deze tekst is een bewerking van de Vredeslezing van 2024, die het startschot is van het herdenkingsjaar van 80 jaar vrijheid. De tekst zal ten eerste dieper ingaan op Vrede van Rijswijk zelf. Daarna wordt de vrede in de bredere geschiedenis van internationale verdragen geplaatst. Hoe verhoudt de Vrede van Rijswijk, die toen geen standhield, zich tot de langdurige periode van tachtig jaar vrede en vrijheid in (West-)Europa waarin wij ons nu bevinden?

Negenjarige Oorlog

De Vrede van Rijswijk markeert het einde van de Negenjarige Oorlog, die vanaf 1688 woedt. De oorlog staat in het teken van verschuivende Europese machtsverhoudingen. Spanje, het machtige land van Karel V en Philips II, is flink op zijn retour. Het is financieel uitgeput door de vele oorlogen en de expansiedrift van de twee eeuwen daarvoor. De Republiek der Verenigde Nederlanden bestaat officieel sinds de Vrede van Münster (1648) en is op haar

MAISON ROYALE DE RYSWICK.
où se sont tenues Les Conférences De la Paix Generale.

▲ De plattegrond van Huis ter Nieuburch. Het grote middenpaviljoen is duidelijk te zien. (Bron: Actes et mémoires des négociations de la paix de Ryswick)

hoogtepunt. Het heeft echter concurrentie van Frankrijk, waar Zonnekoning Lodewijk XIV de scepter zwaait. Frankrijk is dan nog een stuk kleiner dan nu en Lodewijk wil dit tot de Rijn uitbreiden. Om gebieden in te lijven, is behalve het slim uithuwelijken van familieleden of vertrouwelingen, oorlogvoering een veelgebruikte methode. Het Heilige Roomse Rijk, grofweg het huidige Duitsland, telt tientallen prins-, vorsten-, hertogdommen en andere ministaatjes, en is geopolitiek gezien niet een echte krachtpatser. Engeland is in opkomst, maar nog niet de wereldmacht die het later zou worden.

De Negenjarige Oorlog begint als de keurvorst van Palts, in het grensgebied tussen Frankrijk en het Heilige Roomse Rijk, overlijdt. Lodewijk maakt aanspraak op dat gebied en valt het binnen. Voor de Nederlandse stadhouder Willem III is deze Franse expansiedrift een bedreiging voor de Republiek en een jaar later mengt hij zich in de oorlog. Frankrijk moet beteugeld worden en Willem ziet zichzelf als de aanvoerder van het anti-Franse sentiment in Europa. Bovendien is hij ook koning van Engeland en Schotland. Hij vormt met zijn gebieden, Spanje, Savoie en verschillende Duitse staten de Grote Alliantie tegen Frankrijk. Een alliantie die het rijk van Lodewijk aan alle kanten insluit. In de jaren van oorlog die volgen wisselen de successen elkaar af, zonder duidelijk bovenliggende partij. Als de oorlog vast begint te lopen, is iedereen toe aan vrede.

Symmetrie

Eigenlijk zijn de partijen in 1697 al een paar jaar aan het onderhandelen. Verschillende gesprekken hebben onder meer in Wenen, Stockholm en Den Haag plaatsgevonden. Het gaat nu vooral om de definitieve afronding ervan. Er zijn drie partijen

die aan de onderhandelingen zullen deelnemen: Frankrijk, de geallieerden (de Republiek, Engeland, Spanje en een paar Duitse staten) en Zweden, dat als bemiddelaar optreedt.

Het codewoord bij de onderhandelingen is symmetrie. Omdat er geen duidelijke winnaar is, is er niemand die zijn macht over de ander kan laten gelden (zoals meestal het geval is aan het einde van een oorlog). Daarom is het vinden van een geschikte locatie een van de eerste, en belangrijkste, stappen. Een locatie waar geen van de partijen in het voordeel is ten opzichte van de ander. De Franse diplomaat François de Callières stelt Huis ter Nieuburch in Rijswijk voor, een gebouw dat voldoet aan de gewenste symmetrie.

In het midden

Het huis lijkt gemaakt te zijn voor vredesonderhandelingen. Het is in drieën gedeeld. In het middenpaviljoen is de grote zaal waar de gesprekken kunnen worden gevoerd. Aan weerszijden daarvan bevinden zich twee identieke vleugels en eindpaviljoenen, waar de onderhandelende partijen zich kunnen terugtrekken. Bovendien ligt Rijswijk halverwege de grotere steden Den Haag en Delft. Deze steden worden gekozen als verblijfplaatsen van de delegaties van de onderhandelende partijen, zodat iedereen een even lange aanvoertroute naar de locatie heeft.

Zelfs de toegang tot het complex vindt in absolute symmetrie plaats. De reeds bestaande toegangspoort in het midden van de tuin is voor de Zweedse bemiddelaars. Voor de geallieerde en Franse ambassadeurs worden ten oosten en westen daarvan speciaal voor de gelegenheid twee nieuwe poorten gebouwd. Op deze manier kan iedereen tegelijk het complex betreden.

Rijswijk en de vrede

Hoe reageert de bevolking van Rijswijk en omstreken op deze toestanden? Rijswijk is eind zeventiende eeuw niet meer dan een simpel dorp. Het bestaat uit de dorpskern rondom de Herenstraat en de Oude Kerk. Toch staat het in de maanden dat de onderhandelingen duren op z'n kop. Veel Rijswijkers (en Hagenezen) staan bijna dagelijks aan de kant van de weg om het kleurrijke schouwspel van koetsen, paarden, diplomaten, bedienden en pages te bewonderen. Ze zullen in een soort roes hebben geleefd. Er wordt veel verdiend aan al die mensen, de kinderen willen alleen nog maar het schouwspel zien en niet meer naar school, en in veel huizen logeert iemand die bij een entourage van een onderhandelaar hoort. Dit heeft zelfs tot een aantal 'conferentiekinderen' geleid.

Ook in Den Haag is men druk met de conferentie. De salons worden opgefleurd door de echtgenotes van de ambassadeurs, en 's avonds is het in de theaters een drukte van belang. Ook de Russische tsaar Peter de Grote, die op zijn beroemde reis door West-Europa is, komt naar Rijswijk om polshoogte te nemen. De onderhandelaars

hebben echter helemaal geen zin in pottenkijkers en de tsaar wordt niet toegelaten. De kleurrijke en exotische entourage van Peter de Grote belandt in Voorburg, waar hij op zijn manier ook veel aandacht trekt.

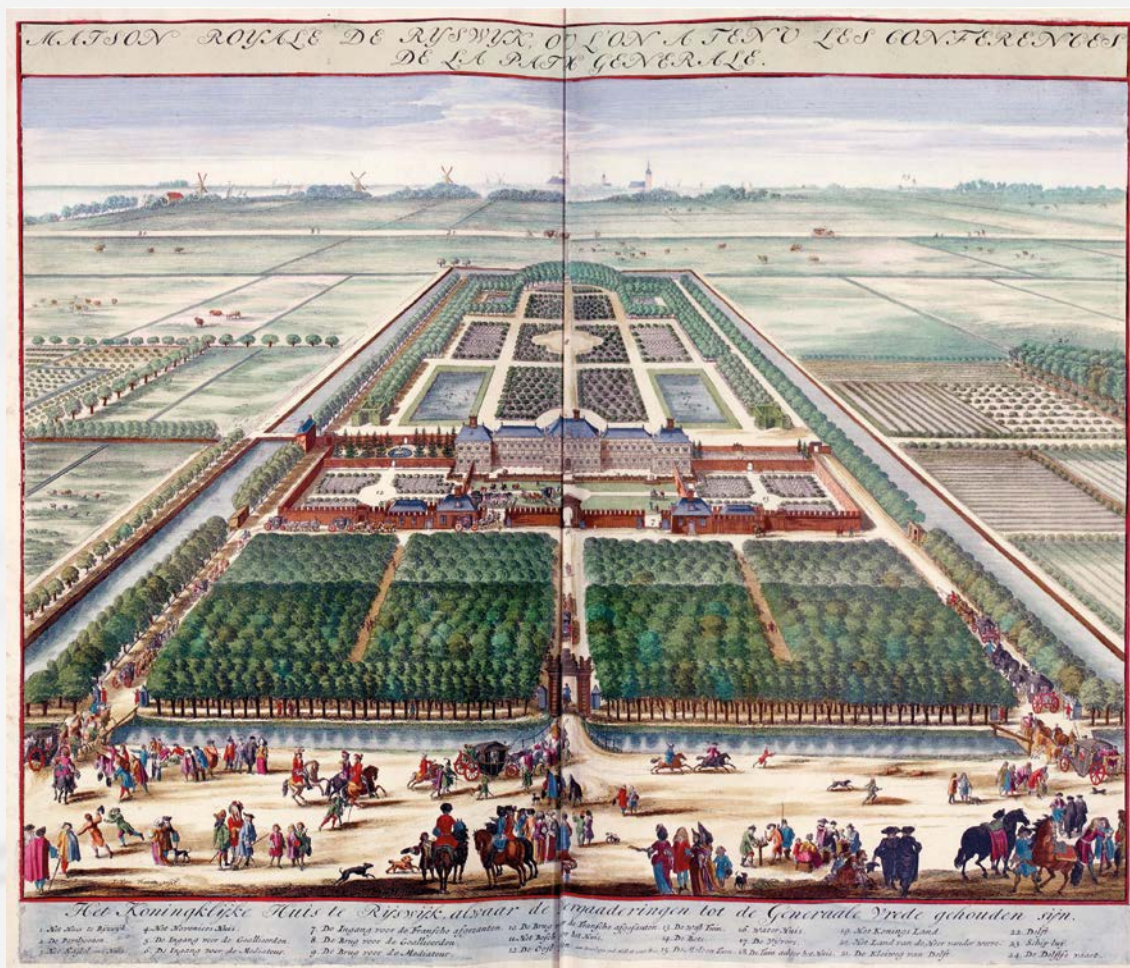
Spelregels

De gesprekken in Huis ter Nieuburch moeten volgens strikte protocollen plaatsvinden. Het is van het grootste belang dat geen van de partijen zich op wat voor manier dan ook beledigd of achtergesteld voelt. Zelfs iemand met de verkeerde titel aanspreken zou al gevolgen kunnen hebben voor de uitkomst van de gesprekken. Alle spelregels worden dan ook in detail vastgelegd, bijvoorbeeld dat het (al dan niet per ongeluk) verkeerde gebruik van titels geen consequenties zal hebben.

Op 9 mei 1697 gaan de gesprekken van start in de grote middenzaal, waarbij iedereen in een grote kring zit. Er is geen tafel, zodat niemand aan het hoofd zit en men niet achter elkaars rug hoeft te lopen. Ook nu is er nog steeds sprake van symmetrie in alle vormen. De Zweedse bemiddelaar komt als eerste binnen en op zijn

▼ De kamer van de geallieerde onderhandelaars. (Bron: Rijksmuseum via WikiCommons)

▲ Huis ter Nieuburch ten tijde van de Vrede van Rijswijk. (Bron: Catena, the Digital Archive of Historic Gardens and Landscapes, via WikiCommons)

sein gaan de deuren aan weerszijden van de zaal tegelijkertijd open. Pas dan komt iedereen tegelijk naar binnen en iedereen gaat tegelijk zitten. Dit ligt uiterst gevoelig. Als de Engelse gezant op een dag vóór het sein van de bemiddelaar de zaal binnenstapt, onderbreken de Fransen direct de gesprekken, die pas de volgende dag weer hervat worden.

Project Halle

Al deze protocollen en procedures zorgen ervoor dat de gesprekken zeer langzaam verlopen. Zo kabbelt het een aantal weken voort, zonder dat er veel schot in de zaak zit. Koning-stadhouder Willem besluit daarom om op eigen houtje zijdelingse onderhandelingen met de Fransen te voeren in Halle, bij Brussel. Zonder spelregels en protocollen gaan deze een stuk beter. Begin juli presenteren de Engelsen in Rijswijk een "project" waarmee de gesprekken in het Huis inhoudelijk verder kunnen worden gevoerd. Hierna duurt het alsnog een paar maanden voordat alle partijen het definitief eens zijn en een verdrag kunnen ondertekenen.

De vrede

Hoewel er twee partijen zijn (geallieerden en Fransen), worden er verschillende verdragen samengesteld en ondertekend. De Grote Alliantie bestaat uit een aantal landen, die toch elk hun eigen details willen vastleggen. Er is geen gezamenlijke visie op de toekomstige verhoudingen. In de nacht van 20 op 21 september tekenen de Republiek en Frankrijk het eerste verdrag. In de uren daarna volgen Engeland en Spanje, elk met een eigen overeenkomst met de Fransen. Het verdrag tussen Frankrijk en Duitse staten zal pas eind oktober worden getekend.

De verdragen overlappen elkaar op een aantal punten. De Republiek en Frankrijk komen overeen dat beide partijen de gebieden die zij tijdens de oorlog op elkaar hebben veroverd zullen teruggeven. Dit geldt zowel voor territoria in Europa als in koloniale gebieden. Daarnaast krijgt Willem het Prinsdom Oranje in Zuid-Frankrijk terug. Strategisch en politiek niet zo belangrijk, maar persoonlijk en symbolisch wel. Ook krijgt de Republiek het recht om in

sommige steden in de Zuidelijke Nederlanden troepen te stationeren, die als buffer moeten dienen voor een eventueel nieuwe aanval van Frankrijk. In overlap met het Engels-Franse verdrag erkent Lodewijk XIV bovendien eindelijk Willem III als de rechtmatige koning van Engeland. Ook Engeland en Spanje krijgen alle veroverde gebieden van Frankrijk terug.

Verdrag van kracht

Het definitief goedkeuren van de vrede volgt een paar weken later. Lodewijk XIV doet dit op 3 oktober 1697, de Staten-Generaal zeven dagen later. Het verdrag wordt pas op 21 oktober bekend gemaakt, nadat het duidelijk is dat ook Frankrijk en het Heilige Roomse Rijk hun verdrag tekenen.

Wat betreft het van kracht worden van het verdrag wordt rekening gehouden met de trage communicatiemogelijkheden over de wereld. Het zou immers kunnen dat men ergens in de koloniën nog in oorlog is met elkaar, terwijl inmiddels een vredesverdrag is gesloten zonder dat men daarvan op de hoogte is. Na publicatie van het verdrag in Den Haag en Parijs (21 oktober) worden er verschillende momenten afgesproken waarop het verdrag in de rest van de wereld ingaat. Het duurt tot eind december totdat het verdrag overal op het noordelijk halfrond van kracht is. Op het zuidelijk halfrond duurt het nog een half jaar langer.

Grote doorbraak?

De nieuwe vrede is geen lang leven beschoren. Koning Karel II van Spanje is al jaren op sterven na dood en heeft geen nakomelingen. Hij sterft in 1700 en één van de kleinzoons van Lodewijk XIV is benoemd tot troonopvolger. Zo'n groot machtsblok van één familie gaat de andere Europese grootmachten te ver. In 1701, slechts vier jaar na de Vrede van Rijswijk, zijn alle partijen weer in een grootschalige oorlog verwickeld: de Spaanse Successieoorlog.

In eerste instantie geldt de Vrede van Rijswijk als een grote doorbraak. Het is de eerste keer dat Frankrijk en Lodewijk XIV veroverd gebied moeten teruggeven. Daarnaast is de Engelse opvolgingskwestie ook opgelost. De erkenning van Willem III door de Franse koning is een monumentale zet in Willems voordeel. Helaas brengt de Spaanse Successieoorlog daar al snel weer verandering in. Frankrijk gaat weer flink op de oorlog- en veroveringstoer, rukt op richting de Rijn en veroverd grote delen van de Zuidelijke

Nederlanden. Bovendien overlijdt kort vóór het begin van de oorlog James II, de schoonvader van Willem en voormalig koning van Engeland (van wie Willem de kroon heeft afgepakt). Lodewijk herroept zijn erkenning uit 1697 en erkent in plaats daarvan James, de zoon van de overleden James II, tot wettig koning (in ballingschap) van Engeland. Alles is uiteindelijk voor niets geweest.

Nieuw tijdperk

Maar toch is 'Rijswijk', in de bredere geschiedenis van vredesverdragen gezien, interessanter dan de snelle vergankelijkheid van de resultaten toont. Het speelt zich namelijk af in het begin van een nieuw tijdperk omtrent vredesonderhandelingen. Net als alles in de wereld, hebben ook vredesonderhandelingen continu te maken met veranderingen. In de Middeleeuwen zijn de vredesverdragen haast persoonlijke aangelegenheden. Landen zijn niet zozeer (natie)staten zoals tegenwoordig, maar veel meer gekoppeld aan wie daar letterlijk de scepter zwaait. Oorlogen en conflicten worden bijgelegd met voorwaarden die de koning en zijn familie goed uitkomen. De vele huwelijken tussen Engelse en Franse prinsen en prinsessen zijn hier goede voorbeelden van.

Oorlog en vrede

Daar begint in de vroegmoderne tijd verandering in te komen. Baanbrekend hiervoor is Hugo de Groot, de beroemdste jurist die Nederland ooit heeft voortgebracht en bedenker van het internationale (oorlogs)recht. Dat doet hij in 1625, zeventig jaar voor de Vrede van Rijswijk, als hij *De iure belli ac pacis* (*Over het recht van oorlog en vrede*) schrijft. Hierin beschrijft De Groot wanneer een staat of soeverein vorst het recht heeft om een andere staat of soeverein vorst aan te vallen, en op welke manier dat moet gebeuren. Het is de eerste beschrijving van het oorlogsrecht. Uit dit boek komt de volgende regel: "*Ubi iudicia deficiunt, incipit bellum*". Naar het Nederlands vertaald, betekent dit dat oorlog begint als het uitspreken van een deskundig, onafhankelijk oordeel faalt. Met andere woorden: als er geen rechtbank of andere organisatie bestaat aan wie een geschil kan worden voorgelegd, en die een onafhankelijk oordeel kan geven, rest alleen het gebruik van geweld en het voeren van oorlog.

► Jurist Hugo de Groot, grondlegger van het internationaal (oorlogs)recht. (Bron: Rijksmuseum via WikiCommons)

Meerdere factoren

Dit werk van Hugo de Groot is een van de factoren die bijdragen aan de veranderingen rondom vredesonderhandelingen. Er zijn andere belangrijke factoren: ten eerste het wegvallen van de paus. De paus had in de Middeleeuwen nog de vaak symbolische rol van bemiddelaar of bezegelaar van verdragen, maar door de religieuze oorlogen van de zestiende eeuw is zijn politieke macht flink geslonken.

Dit vacuüm wordt ingevuld door de opkomst van de staat als juridische entiteit. Vanaf 1648, de Vrede van Münster, zijn er nieuwe regels omtrent vredesonderhandelingen: alle partijen zijn in dezelfde ruimte/plaats aanwezig, andere staten treden op als bemiddelaars en ook andere partijen mogen aanschuiven.

Een laatste belangrijke factor is dat onder aanvoering van filosofen als Erasmus, Machiavelli en Montaigne heel voorzichtig een besef van Europees verwantschap begint te ontstaan. Een besef dat Europese landen meer kunnen bereiken door middel van samenwerking. Dit is dan nog vooral in religieuze zin: het christelijke Europa tegen het islamitische Osmaanse Rijk. De Vrede van Rijswijk, met Zweden als mediator in de centrale rol, past geheel in deze trend. De Groot gooide een steen in de vijver, die in Huis ter Nieuburch een rimpeling veroorzaakt.

Franse Revolutie

Deze trend staat in 1697 echter nog in de kinderschoenen. De persoonlijke grieven van koningen spelen vaak nog een te grote rol om deze vorm van onderhandelen op de lange termijn succesvol te maken. Aan deze persoonlijke grieven van koningen komt na de val van het Ancien Régime en de Franse Revolutie pas in de 19e eeuw een einde. Wat deze eeuw ook met zich meebrengt, is een groeiend besef van internationale samenwerking. Er ontstaan bijvoorbeeld internationale samenwerkingen op het gebied van postverwerking, meteorologie, sport (de Olympische Spelen), communicatie (telegraaf, telefoon en radio) en treinverkeer.

Eerste Haagse Vredesconferentie

In 1899 komen delegaties van meerdere landen in Den Haag bij elkaar. Er worden voor het eerst afspraken gemaakt over het bevorderen van manieren om geschillen op vreedzame manier op te lossen. Daarnaast maakt men afspraken over methoden van oorlogvoering, zowel te land

als ter zee. Initiatiefnemer van deze conferentie is Nicolaas II, de tsaar van Rusland. Er komt een internationaal onafhankelijk instituut waar juristen uitspraken doen over geschillen tussen landen: het Hof van Arbitrage. Dit bestaat nog steeds en zetelt in het speciaal daarvoor gebouwde Vredespaleis. Het is een eerste stap en er heerst ook enige weerstand, maar de gedachte van Hugo de Groot werkt verder door.

Tweede Haagse Vredesconferentie

Het is de Amerikaanse president Theodore Roosevelt die dit verder wil uitwerken. In 1906 pleit hij voor meer internationale samenwerkingen op het gebied van vrede en veiligheid. Een jaar later is er een tweede Haagse Vredesconferentie, waar de resultaten van de eerste conferentie verder worden uitgewerkt. Twee van zijn latere opvolgers, Woodrow Wilson en Franklin Roosevelt, delen deze visie en nemen het initiatief voor de oprichting van respectievelijk de Volkenbond en de Verenigde Naties. Ook dit is volgens het gedachtengoed van Hugo de Groot.

De Volkenbond is een dappere eerste poging, die niet lang standhoudt. De Tweede Wereldoorlog maakt er definitief een einde aan. De Verenigde Naties, die dit jaar precies tachtig jaar bestaat, is een stuk succesvoller.

Vier doelstellingen

Al tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn er gesprekken tussen de geallieerden gaande om

de wereldorde na de oorlog vorm te geven. Die gesprekken worden op 25 april 1945, tijdens de oprichtingsconferentie van de Verenigde Naties, in San Francisco afgerond. Twee maanden later, op 26 juni, wordt het Handvest van San Francisco aangenomen.

In dit Handvest van de Verenigde Naties zijn vier doelstellingen geformuleerd:

1. het internationaal handhaven van de vrede en veiligheid;
2. vriendschappelijke betrekkingen tussen naties ontwikkelen, die zijn gebaseerd op eerbied voor het beginsel van gelijke rechten en van zelfbeschikking voor volken;
3. internationaal samenwerken bij het oplossen van internationale vraagstukken van economische, sociale, culturele of humanitaire aard;
4. een centrum zijn voor harmonisatie van het optreden van de naties.

In Europees opzicht zijn de doelstellingen de afgelopen decennia verder uitgewerkt in de diepgaande samenwerkingen die sinds 1945 hier tot stand zijn gekomen. De NAVO en de Europese Unie (en diens voorgangers) hebben voor een heel groot deel bijgedragen aan de vrede, veiligheid en stabiliteit op het continent.

▼ **Deelnemers van de Eerste Haagse Vredesconferentie in 1899. (Bron: Vredespaleis Den Haag)**

▲ Nederlandse mariniers op VN-missie in Haïti (1995). (Bron: Beeldbank Nederlands Instituut voor Militaire Historie)

Zesde hoofdstuk

De eerste doelstelling, het internationaal handhaven van vrede en veiligheid en het oplossen van internationale geschillen, wordt in het zesde hoofdstuk van het Handvest uitgewerkt. Partijen moeten onderling onderhandelingen voeren, een neutraal land kan bemiddelen of onafhankelijke gerechten of commissies kunnen worden ingesteld in een poging om conflicten geweldloos op te lossen. De Verenigde Naties organiseren ook vredesmissies, waaraan ook Nederlandse militairen aan deelnemen.

Het Internationaal Gerechtshof zetelt ook in het Vredespaleis in Den Haag en is zo'n onafhankelijk gerecht. Het kan oordelen over conflicten tussen landen. Dit is niet te verwarren met het Internationaal Strafhof, dat procedures tegen personen behandelt. Een belangrijk verschil tussen de VN-onderhandelingen en de Haagse Conferenties, is dat men in Den Haag inzet op de regulering van oorlogvoering. Nu gaat men een stap verder en is de insteek om vrede te handhaven en oorlog te voorkomen.

Koker

De rode draad is duidelijk zichtbaar: een derde, onafhankelijke partij of groep die een neutrale positie inneemt om het conflict tot een goed einde te brengen. Het lijkt regelrecht uit de

koker van Hugo de Groot te komen en precies wat in 1697 in Rijswijk gebeurde. Ook vandaag de dag zijn (bijvoorbeeld in het Midden-Oosten) derde partijen nog altijd betrokken bij vredesonderhandelingen.

Uiteraard zijn ook de VN en de Veiligheidsraad niet perfect. Er zijn veel haken en ogen aan hun manier van werken. Oorlogen zijn van alle tijden en zullen nooit volledig uitgebannen worden. Toch heeft de invloed van de Verenigde Naties in het verleden en heden in veel gevallen tot uiteindelijke de-escalatie en het voorkomen van een veel groter mondialer conflict geleid.

Onafhankelijke partij

De ideeën van Hugo de Groot zijn 400 jaar later nog altijd springlevend. Het belang van een sterke, onafhankelijke rechtsorde, rechtsstaat of andere onafhankelijke partij die kan bemiddelen om vrede en veiligheid te waarborgen. Een idee dat meer dan driehonderd jaar geleden als een van de eerste keren hier in Rijswijk in de praktijk werd gebracht. De steen van De Groot steen rimpelde na in de vijvers van Huis ter Nieuburch. Een idee dat wij hier in het Rijswijk, in het Nederland en in het Europa van nu nog altijd hoog in het vaandel hebben en houden, om de vrede en vrijheid die wij reeds tachtig jaar ervaren zo lang mogelijk door te laten werken.

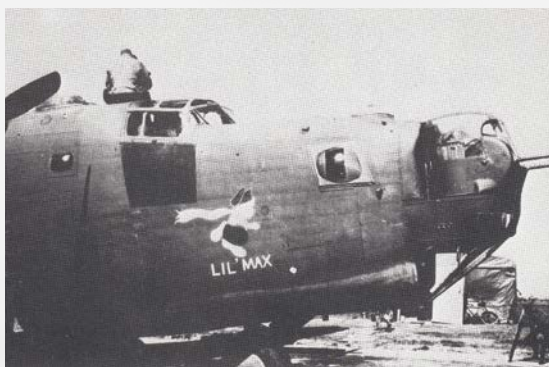
26 september 1944

Het neerstorten van vliegtuig Lil' Max

Auteur: Hans van Rossum

Op 26 september 1944 voerden 317 Amerikaanse viermotorige Liberator B241 bommenwerpers een aanval uit op het spoorwegemplacement van Hamm, nabij Osnabrück. Duitse treinen vervoerden via dit spoorwegknooppunt zwaar militair materieel naar het gebied waar op dat moment de operatie Market Garden (de Slag om Arnhem) gaande was. Een van deze bommenwerpers was de Lil'Max, de naam die de bemanning aan het vliegtuig had gegeven. Dit vliegtuig zou na het bombarderen, op weg naar de thuisbasis in Engeland, neerstorten in de Hoekpolder in Rijswijk.

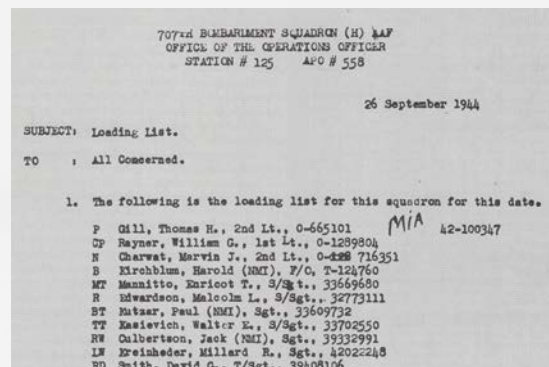

De bommenwerper Lil' Max, bemand door elf bemanningsleden in de leeftijd van 19 tot 24 jaar onder bevel van de 23-jarige 2^e luitenant Thomas H. Gill uit Millwaukee, steeg op 26 september 1944 om 11.25 uur op in Bungay in Engeland en voegde zich in de formatie op weg naar Hamm. Boven Nederland werd het vliegtuig regelmatig beschoten door Duits afweergeschut. Daardoor vielen twee van de vier motoren uit en nadat boven Hamm de bomladingen waren afgeworpen, werd met slechts twee draaiende motoren de thuisreis aanvaard. Ter hoogte van IJmuiden viel nog een motor uit en werd besloten te proberen in bevrijd België een noodvliegveld te bereiken. Ter hoogte van Den Haag had het toestel al zoveel hoogte verloren dat het vliegtuig verlaten moest worden. Boven Kijkduin sprongen acht bemanningsleden met hun parachute maar werden meteen beschoten door Duits machinegeweervuur.

Toen het onbestuurbare toestel boven Rijswijk vloog, was het tijd voor de drie overgebleven bemanningsleden, de piloot Thomas H. Gill, de tweede piloot William G. Rayner (24 jaar) en de boordwerktuigkundige Enrico T. Mennitto (19 jaar), om ook uit het vliegtuig te springen. Tweede piloot William Rayner werd dodelijk getroffen door Duitse kogels. Hij werd vlakbij de spoorlijn naar Delft gevonden. Boordwerktuigkundige Enrico Mennitto kwam ongedeerd terecht in een

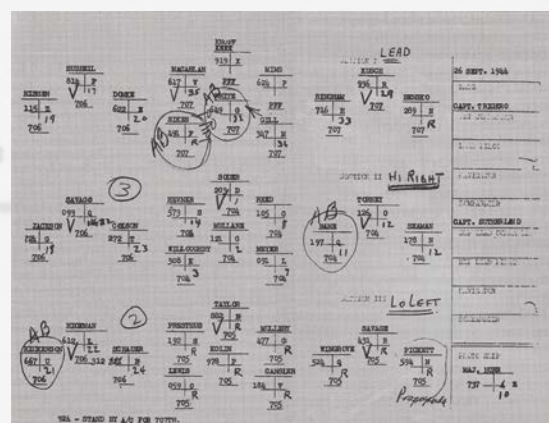
◀ De eenheid van luitenant Gill, gefotografeerd tijdens oefeningen in de Verenigde Staten. Staand van links naar rechts Harold Kirchblum, Thomas Gill, Warren Blower (niet op vlucht 648), John Dempsher (niet op vlucht 648), zittend van links naar rechts Walter Kasievich, Jack Culbertson, Millard Kreinheder, Enrico Mennitto, Paul Kutzar, Malcolm Edwardson. William Rayner, Marvin Charwat en David Smith ontbreken op deze foto. (Bron: H.E. Jansen, Vlucht 648, Elmar, Rijswijk, 1985)

weiland aan de Sammersweg maar werd direct door de Duitsers opgepakt.

▲ De bemanningsleden voor de vlucht op 26 september 1944. (Bron: H.E. Jansen, Vlucht 648, Elmar, Rijswijk, 1985)

Piloot Thomas H. Gill werd met een half geopende parachute dood aangetroffen in een druivenkas aan de Noordweg. Hij was als laatste gesprongen om het toestel nog zo lang mogelijk in de lucht te houden. Het lege vlieg-tuig stortte uiteindelijk om 17.20 uur neer tussen twee boerderijen op de plek van het huidige monument.

▲ De formatie van de toestellen, met de Lil'Max, onder piloot Gill, in de eerste linie. (Bron: H.E. Jansen, Vlucht 648, Elmar, Rijswijk, 1985)

▲ De routes voor de heen- en terugvlucht tussen Bungay in Engeland en Hamm in Duitsland. (Bron: H.E. Jansen, Vlucht 648, Elmar, Rijswijk, 1985)

De eerder gesprongen acht bemanningsleden werden gevangen genomen door Duitse militairen of zagen kans met behulp van dappere Westlanders onder te duiken. Zij overleefden allen de oorlog. Voor piloot Thomas H. Gill was dit na zijn pilotentraining de eerste aanvals-vlucht. Hij was een jaar eerder getrouwd en had met zijn vrouw net hun eerste kind gekregen. Zijn oudere broer was, ook als piloot, een paar maanden eerder omgekomen. Voor tweede piloot William G. Rayne, op het laatste moment als ervaren vlieger na dertig aanvalsvluchten toegevoegd aan deze bemanning, zou dit voorlopig zijn laatste vlucht zijn voor een verlofperiode in Amerika.

▼ Herdenking Lil' Max

Herdenken

Op 26 september 2009 werd op initiatief van enkele Rijswijkse inwoners een monument opgericht, genaamd 'Crash Liberator Lil' Max'. Dit monument staat op de plek waar het vliegtuig verongelukte, ter nagedachtenis aan deze twee piloten die hun leven gaven voor onze vrijheid. Basisschool Het Kristal heeft het monument geadopteerd. Adopteer een Monument is een project van het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Basisscholen adopteren een monument in hun stad en leren zo over de lokale oorlogsgeschiedenis.

In 2024 is in het kader van 80 jaar vrijheid een herdenking georganiseerd bij het monument aan

de Monseigneur Bekkerslaan. Op donderdagochtend 26 september opende Hans van Rossum, voorzitter van de Historische Vereniging Rijswijk, de herdenking. Locoburgemeester Werner van Damme gaf daarna een korte toespraak, waarbij hij het belang van herdenken en stilstaan bij dat wij in vrede en vrijheid leven benadrukte. De kinderen van groep 8 van basisschool Het Kristal hebben het monument geadopteerd. Zij organiseerden de herdenking mede, samen met hun docent Edwin de Zeeuw. De kinderen lazen zelfgeschreven gedichten voor over de gebeurtenissen en de vrijheid.

Na deze woorden van herdenking werd er een krans gelegd door de locoburgemeester, namens het gemeentebestuur. Hij werd daarbij geholpen door twee leerlingen van Het Kristal. Alle

aanwezige leerlingen legden zelf ook een bloem bij het monument. De Historische Vereniging en de bewonerscommissie van de Bernardflat legden eveneens een bloemstuk.

“Verhalen als de crash van vliegtuig Lil’ Max moeten we blijven vertellen. De slachtoffers moeten we blijven herdenken. Zo blijven we stilstaan bij dat wij in vrede en vrijheid leven, dankzij hun offers. Al 80 jaar.”

Locoburgemeester Werner van Damme
op 26 september 2024

Gedichten geschreven door leerlingen van Basisschool Het Kristal

*Wij zijn hier om te herdenken wat er 80 jaar geleden plaatsvond
Het monument wat er staat is mooi en wij zijn hier op een plek waar herinneringen bloeien
En onze verhalen verder groeien
Het gedenkteken, door Bart Tent opgericht
Herdenkt de piloten die het leven niet ontglipt
Thomas H. Gill en William G. Rayner, hun naam
Hun dappere sprong, nu in ons hart, geen schande of schaam
De anderen ontsnapten, maar de pijn blijft bestaan
Hun herinnering leeft voort, in ons allen, voor altijd voortaan
Hun moedige daden zijn nooit vergeten, ze blijven bij ons, in elke generatie
Op deze plek waar we samen zijn, vieren we hun leven
En de heldenmoed die zij toonden in moeilijke tijden
We kijken omhoog naar de lucht en denken aan hun dromen en de vrijheid die ze zochten
Hun moed geeft ons hoop en inspiratie
Het is aan ons om hun verhalen te delen
Zodat ook de kinderen van de toekomst weten wie zij waren en wat ze voor ons deden*

*Lil’ Max vloog hoog in de lucht
Zo ver van de grond, en zo licht als een zucht
Maar toen ging het mis, het ging niet goed, het vliegtuig viel neer
Daar in de buurt, sommige mensen waren er niet meer.
Dat doet ons hart heel erg zeer.
We denken aan hen, met liefde en pijn.
We hopen dat ze nu veilig zijn.
In de lucht waar Lil’ Max ooit vloog
Waar alles blauw is, stil en hoog
Nu denken we aan wat er gebeurd is, en zijn we stil
We herinneren hen, dat is wat ik wil
Voor altijd blijven ze in ons hart
Ook al zijn ze nu zo ver apart!*

*Er was een vliegtuig, genaamd Lil’Max
Dat door de blauwe lucht heen raasde en vaart bewaarde
Maar op een dag ging het mis, o nee!
Het vliegtuig stortte neer, heel ver van zee
De piloten waren dapper en sterk
Ze deden samen heel goed hun werk
Nu staat er een steen om hen te eren
Zodat we hun moed nooit zullen verleren
Elke keer als de wind zacht waait
Herinnert hij ons aan wat zij hebben gezaaid
Dankzij hen zijn wij nu vrij
En dat maakt ons heel blij!*

► **Mijn 80 jaar vrijheid**, J.A. van der Kaaij
Kunst in het kader van 80 jaar vrijheid

7 oktober 1944

De fusillade bij 't Haantje

Auteurs: Emma Boeringa en Jilt Sietsma

Op maandag 7 oktober 2024 was het precies 80 jaar geleden dat er tien mannen door de Duitse bezetter werden gefusilleerd op de spoorwegovergang bij 't Haantje. Dat gebeurde als wraak voor een sabotageactie op de spoorbaan door het verzet. De slachtoffers werden herdacht tijdens de jaarlijkse herdenking bij het oorlogsmonument.

Herdenking

De herdenking begon met een zelfgeschreven gedicht van een van de leerlingen van Kindcentrum BuitenRijck, de school die het monument heeft geadopteerd. Daarna hield burgemeester Huri Sahin een toespraak. Zij stond in deze toespraak stil bij de vreselijke gebeurtenissen bij 't Haantje op 7 oktober 1944: "Het ging niet om het doodschieten van de juiste man. Het ging de Duitsers om een zo groot mogelijk afschrikfeffect. Het ging hen om het vergroten van de angst onder de mensen. Van een rechtsstaat om burgers te beschermen was dus geen sprake. Dat maakt ons extra bewust van onze vrijheid nu." Ook sprak zij over het belang van vrijheid en herdenken:

"Om ervoor te zorgen dat iedereen echt vrij is, moeten wij naar elkaar omkijken. Elkaar helpen, met elkaar praten. Samen onze problemen oplossen. Dat kan in vrijheid, maar dat moet ook vóór onze vrijheid. Want echte vrijheid hebben en houden we alleen samen."

Roland van Golberdinge

Robbert Vink vertelde daarna bij het monument het verhaal van Roland van Golberdinge, een van de tien gefusilleerde mannen. Roland was tijdens de Tweede Wereldoorlog werkzaam als radiotechnicus en actief bij het verzet in Den Haag. Hij was op 29 september 1944 opgepakt en gevangen

gezet in het Oranjehotel. Als vergelding voor de sabotage van het verzet, werd hij op 7 oktober samen met 9 andere mannen doodgeschoten. Roland werd 29 jaar en liet zijn vrouw Maria en zijn zoontje Elio van 8 jaar achter.

Gedicht 't Haantje

*In de eerste nachten,
wisten we niet wat er op ons stond te wachten.*

*De Duitsers deden ons steeds meer aan,
terwijl wij niks hadden gedaan.*

*Het kon niet langer,
we werden steeds maar banger.*

*We bliezen het spoor op,
en dat vonden de Duitsers niet zo top.*

*Ze wisten niet hoeveel of wie het waren,
en ze dachten: o nee die barbaren.*

*Ze hadden 10 eerdere gevangenen meegenomen,
ze waren erg bang eenmaal aangekomen.*

*Ze Werden neergezet op de spoorweg,
het liefst wilden ze allemaal weg.*

*Ze dachten allemaal hier niet zijn is alles wat ik wil,
maar toen was het stil.*

*Dat was toen de Duitser had geschoten,
en van die tien waren toen alle ogen gesloten.*

*Pieter Boogaard
(Breda 1904)*

*Frans Britzel
(Breda 1904)*

Roland W. H. Colberdinge

Christiaan D. van 't Hoff

*Roelof F. Koopmans
(Ca. 1904)*

*Hermanus G. Schram
(Cobbenhagen)
Rayonleider*

Hendrik Stavast

Pieter Stavast

Klaas de Vries

*Jacobus A. A. M. de Waal
(V. d. Heiden)*

▲ Bron: H. van Riessen et al., *Het Grote Gebod*, van Munster, Amsterdam, 1951, deel I, pagina 281.

Fusillade bij 't Haantje

Op 7 oktober 1944 werden bij de spoorwegovergang in 't Haantje, gemeente Rijswijk, tien mannen gefusilleerd door de Duitse bezetter als represaille voor een aanslag op de spoorlijn aldaar, de avond ervoor. Deze aanslag werd door het verzet gepleegd om het vervoer van Duitse troepen te bemoeilijken. De Duitsers namen wraak. Tien verzetsmensen die een week eerder gearresteerd waren en niets met de aanslagen te maken hadden werden die zaterdagavond op het spoor doodgeschoten. De politie van Rijswijk liet de lijken naar de Algemene Begraafplaats brengen, waar gezorgd werd voor een ordentelijke begrafenis. Hierdoor konden de lichamen na de oorlog bijgezet worden bij een monument. Ook bij de spoorwegovergang bevindt zich een monument, waar ieder jaar op 7 oktober een herdenking plaatsvindt.

Dit hoofdstuk beoogt een overzicht te geven van de gebeurtenissen en achtergronden van dit drama.

Het Duitse bestuur in het laatste oorlogsjaar

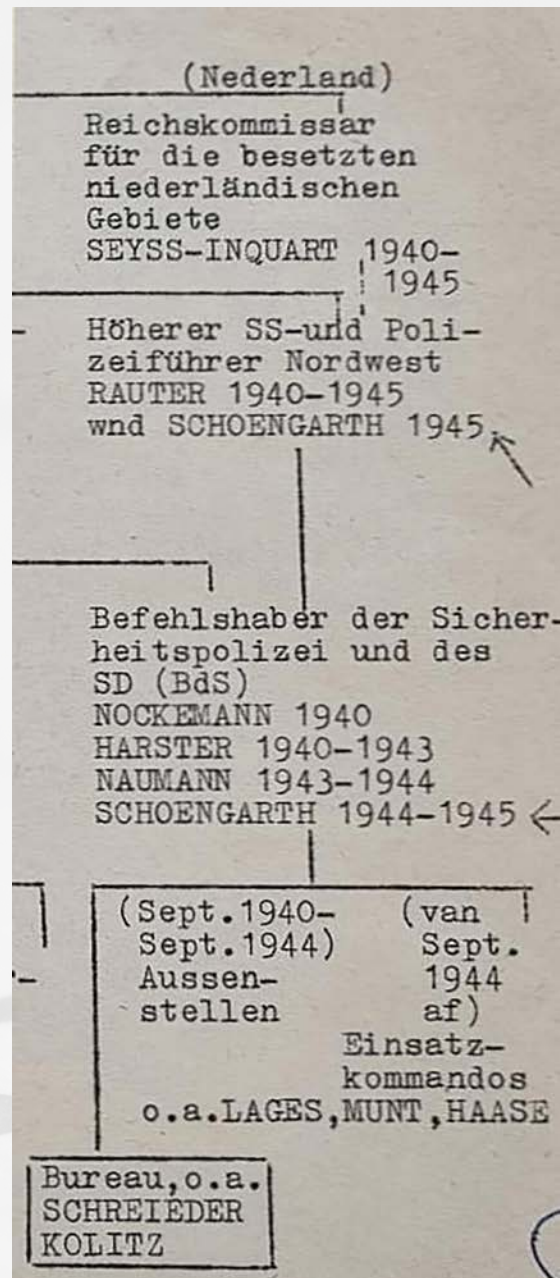
De hoogste gezaghebber in Nederland is gedurende de hele bezetting Arthur Seyss-Inquart, een Oostenrijker. Hij rapporteert direct aan Adolf Hitler. Voor de ordehandhaving is de *Schutzstaffel* (SS) en de *Sicherheitsdienst* (SD) en *-polizei* (Sipo) verantwoordelijk. Hanns Albin Rauter is de hoogste commandant van deze organisaties totdat hij in maart 1945 zwaar gewond raakt bij een aanslag bij Woeste Hoeve en Karl Eberhard Schöngarth zijn taken overneemt. In 1944 vallen de SD en Sipo onder het commando van Schöngarth. Onder *BdS* Schöngarth (zie het bijgaande schema) werken verschillende plaatselijke afdelingen, die *Aussenstellen* genoemd worden. In Den Haag zijn in 1944 drie *SD-Aussenstellen*. Johannes Heinrich Louis (Hans) Munt leidt de dienst die zich bezighoudt met stakingen, radio en communisten. De dienst die zich richt op spionage staat onder leiding van Friedrich Frank, de dienst voor Joden wordt geleid door Fritz Ernst Wilhelm Koch.

Zelfs voor, maar zeker na de invasie in Normandië op 6 juni 1944 wordt de oorlogssituatie steeds

nijpende voor Nazi-Duitsland. Het verzet in de bezette gebieden wordt dan intenser en grimmiger. Op 30 juli 1944, tien dagen na een mislukte aanslag op zijn leven, kondigt Adolf Hitler aan dat "de steeds toenemende terreur- en sabotagedaden ... dwingen tot de scherpste tegenmaatregelen.". Hij beveelt in de verklaring dat plegers van terreurdaden standrechtelijk dienen te worden bestraft, dus zonder regulier proces.

In Nederland wordt door Seyss-Inquart op 4 september 1944, kort voor de bevrijding van zuidelijk Nederland, de uitzonderingstoestand ingevoerd, die van kracht blijft tot de bevrijding in mei 1945. Hiermee wordt de reguliere rechtspraak afgeschaft. Alle daden die de weerbaarheid van het Duitse Rijk aantasten kunnen dan met de dood bestraft worden. Rauter kondigt aan dat gericht geschoten zal worden op samenscholingen. Ook de houding ten opzichte van het verzet verandert. Karl Eberhard Schöngarth kondigt op 11 september als bevelhebber van de SD en de Sipo aan dat het inefficiënt geacht wordt om daders van terreur- en sabotagedaden op te sporen en te bestraffen. Beter is het om afschrikkend te werk te gaan door represailles uit te voeren. Dit is in lijn met een eerdere uitspraak van Rauter die aangeeft hoezeer de bezetter willekeur laat prevaleren boven recht: "Het komt er niet zozeer op aan dat de juiste man wordt neergeschoten... Het komt er veel meer op neer dat er op het juiste moment doden vallen.".

De genomen maatregelen houden in dat politiestandrecht van kracht is, hetgeen betekent dat de politie (SS, SD, Sipo) gemachtigd is om zonder tussenkomst van de rechter personen ter dood te veroordelen en te executeren. Er wordt voor gekozen om geen formele interne structuur (*Polizeistandgerichten*) op te richten. Dit betekent dat in feite Rauter en Schöngarth beslissen over leven en dood, gevoed door de bevelhebbers van SD-diensten die arrestaties verrichten en mensen gevangenhouden. De *Aussenstellen* worden *Einsatzkommandos* en hun leiders Munt, Frank en Koch krijgen in Den Haag een grote mate van vrijheid, waarbij ze in ernstige gevallen dienen te overleggen met en verantwoording schuldig zijn aan hun baas Schöngarth. In lijn met de aanpak die Schöngarth voorstaat worden terdoodveroordeelden in veel gevallen niet direct geëxecuteerd, maar in hechtenis gehouden voor een geschikte gelegenheid, bij voorbeeld voor een represaille na een aanslag. Voor deze mensen wordt de term *Todeskandidaten* gebruikt.

▲ Bron: CABR-dossier Eberhard Schöngarth.

Spoorwegstaking

Op 17 september 1944 beginnen de geallieerde legermachten de operatie *Market Garden*, waarin de bruggen over de Nederlandse rivieren veroverd moeten worden. Het brandpunt van de acties ligt bij de Rijnbrug bij Arnhem. Het doel is om, na de eerdere bevrijding van Zuid-Nederland, ook de rest van Nederland voor de winter te bevrijden. Om het vervoer van Duitse troepen te bemoeilijken roept de Nederlandse regering via Radio Oranje diezelfde dag op tot een algemene spoorwegstaking. Aan deze oproep wordt op grote schaal gehoor gegeven: 30.000 spoorwegmedewerkers staken en blijven staken tot de bevrijding.

Operatie Market Garden kan de gestelde doelen

niet realiseren, waardoor de oorlog nog duurt tot mei 1945. De bezetter grijpt dit aan om de situatie rond de spoorwegen voor hen te verbeteren. Met Duits materieel en personeel blijft Duits vervoer mogelijk, maar er is niet of nauwelijks meer Nederlands vervoer, hetgeen een belangrijke rol gespeeld heeft in de Hongerwinter, met name voor West-Nederland.

Om het vervoer van Duitse eenheden over het spoor toch zo veel mogelijk te frustreren worden door verzetsgroepen op vele plaatsen aanslagen op het spoor gepleegd, zo ook in Delft en Rijswijk.

Arrestaties Laan van Meerdervoort

In Den Haag is een verzetsgroep actief die in die periode het stakende spoorwegpersoneel steunt met geld en middelen. De groep is aangesloten bij de LO, de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers. Een *V(ertrauens)-mann* van de SD weet te infiltreren in de Haagse LO en verradt de groep. Op 29 en 30 september 1944 worden tijdens invallen van het *Einsatzkommando* van Frank meer dan dertig leden van de groep gearresteerd op het adres Laan van Meerdervoort 415a, een pand dat in gebruik is van de LO. Daarnaast worden in die dagen de broers Hendrik en Pieter Stavast gearresteerd. Zij waren ondergedoken om transport naar Duitsland voor de *Arbeitseinsatz* te voorkomen. Pieter wordt op 29 september 1944 bij toeval gearresteerd in Den Haag en Hendrik wordt op dezelfde dag gearresteerd als hij op een politiebureau navraag doet naar zijn broer. Alle arrestanten worden vervoerd naar het Oranjestad hotel in Scheveningen en daar gevangengehouden.

Aanslagen op het spoor in Delft en Rijswijk

In de vroege ochtend van 25 september 1944 worden door het verzet vernielingen aangericht aan het spoor bij 't Haantje, op de grens tussen Rijswijk en Delft. Bij de gemeentepolitie van Delft komen niet veel later "diverse geruchten" binnen over de toestand van de spoorweg bij 't Haantje. Omwonenden zeggen dat ze rond 7 uur 's morgens drie hevige explosies hebben gehoord. Uit onderzoek blijkt dat het spoor waarschijnlijk door middel van springstof beschadigd is. Er

wordt om 9:30 uur vanuit Delft een bericht gestuurd naar de politie in Rijswijk.

▲ De overweg bij 't Haantje, 1951. (Bron: Stadsarchief Delft en Rijswijk)

Van de aanslag wordt onder anderen melding gemaakt in een communiqué, gedateerd 26.9.1944, dat door een verzetsgroep opgesteld en verspreid werd.

Een twaalfjarig meisje in Delft, Corri Munnik (1932 – 2024), houdt in die periode een dagboek bij. Zij schrijft op 27 september: "Bij 't Haantje hebben de mensen de rails omhoog gezet en een locomotief met een paar wagons door de Duitsers bestuurd kon niet verder.". De rails wordt binnen enkele dagen gerepareerd. Deze aanslag is voor de bezetter geen aanleiding voor een vergelding. In de late avond van 6 oktober vindt opnieuw een aanslag plaats op het spoor bij 't Haantje. Meldingen van ontploffingen bij 't Haantje komen binnen bij de politie in Delft om 23:20 uur. De politie van Rijswijk rapporteert om 23:40 uur dat het spoor op drie plaatsen en de bovenleiding op twee plaatsen is beschadigd. De *Feldgendarmarie* (onderdeel van de *Wehrmacht*) en de SD worden op de hoogte gesteld. 's Nachts heeft de Rijswijkse hoofdwaachtmeester, brigadier Willem Wokke, ook telefonisch contact met de politie in Delft. Deze aanslag leidt wel tot een represaille: de moord op tien mannen bij 't Haantje op 7 oktober 1944.

▼ Bron: <https://www.delpher.nl/>.

Communiqué dd. 26.9.44, No. 25

1. De spoorbaan den Haag-Rotterdam is bij het Haantje op de grens van Delft en Rijswijk door sabotage vernield.

2. Uit Delft wordt gemeld, dat de D. vernielingen treffen op de tele

Informatie

Door de Duitse censuur was het, zeker rond verzetsactiviteiten, heel moeilijk om onafhankelijke informatie te verkrijgen of te verschaffen. De reguliere kranten publiceerden alleen informatie die de bezetter geschikt achtte voor openbaarmaking. Daardoor ontwikkelde zich de zogenaamde illegale pers, waarvan *Trouw*, *Het Parool* en *Vrij Nederland* structureel verschijnende kranten waren. Daarnaast verschenen onregelmatig, vaak lokaal, communiqués of pamfletten met informatie buiten de Duitse censuur om. Het was echter voor de auteurs van de illegale pers moeilijk om onafhankelijke bevestiging van hun berichtgeving te krijgen. Er verschenen in verschillende pamfletten berichten over de aanslagen op het spoor bij Rijswijk en Delft, maar er was vaak geen eenduidigheid over details. Zowel in *Het Parool* als in lokale communiqués in verschillende plaatsen werd bij voorbeeld melding gemaakt van twaalf slachtoffers bij de represaille in 't Haantje. Dit geeft aan dat er, naast geruchten, geen andere informatie beschikbaar was dan de bekendmakingen van de Duitsers.

J.C. van Markenplein doodgeschoten. Daarnaast worden vier huizen aan de Spoorsingel in Delft in brand gestoken. In verschillende plaatsen in het land verschijnen berichten over deze aanslag en de represailles in de illegale pers. Corri Munnik is onthutst door deze gebeurtenissen en schrijft op 10 oktober 1944: "Schoften, schooiers hè ik zou ze ik weet niet wat willen doen."

De beide aanslagen van begin oktober worden vermeld in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van L. de Jong.

In de nacht van 6 op 7 oktober werd sabotage gepleegd aan de spoorbaan tussen Rijswijk en Delft. Volgens Munt eiste toen Christiansen dat vijftien illegale werkers ter plekke moesten worden doodgeschoten en stelden Frank en hij vervolgens een lijst van twaalf op van wie Munt er nog twee zou hebben geschrapt. In elk geval werden aan de spoorbaan tien illegale werkers, allen *Todeskandidaten*, gefusilleerd. De *Ordnungspo-*

lizei liet de lijken liggen; deze werden door de Nederlandse politie opgehaald.

De spoorbaan in Delft werd in de nacht van 8 op 9 oktober opgeblazen door een Knokploeg; er werden toen als represaille vier huizen in brand gestoken en zes arrestanten gefusilleerd: volgens een rapport uit KP-kringen vijf 'foute' Nederlanders die een roofoverval hadden gepleegd en één Nederlander die driemaal had ingebroken – 'dit loopt dus alles nog goed af', aldus het rapport.'

¹ Rapport, 11 okt. 1944, van 'J 33' aan P. W. Hordijk (LO/LKP, 5 D).

▲ Bron: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1969 – 1994, deel 10b, eerste band, p. 396-397.

Duitse reactie op de aanslag bij 't Haantje, 7 oktober 1944

In Delft vindt op 9 oktober nog een aanslag plaats op dezelfde spoorlijn, in de buurt van het J.C. van Markenplein in het noorden van Delft. Ook voor deze aanslag voeren de Nazi's vergeldingacties uit. Van negentien arrestanten (één weet te ontsnappen aan de arrestatie) worden zes mensen als represaille op 10 oktober ter dood veroordeeld en op het

Transport over het spoor is belangrijk voor het Duitse leger, de . Opperbevelhebber van de *Wehrmacht* in Nederland is Friedrich Christiansen. Op 7 oktober 1944, de ochtend na de aanslag op het spoor bij 't Haantje, bezoekt majoor Modrow van de *Wehrmacht* de SD-Kriminal-Kommissar Hans Munt in Den Haag met het bevel van

Daarop reageerde de ... Dels. 10 October 1944.
Schoften, Schooiers hè ik zou ze ik weet niet
wat willen doen. Bij de spoorbaan hebben
registeravond de rails in de lucht laten
vliegen. Vanmorgen zijn 20 mannen uit hun
huis gehaald en doodgeschoten vo door de Stoffen
en nu st. x zijn geen blok by de spoor,
singel de mensen zo hit hun huis geset.
En ze hebben het blok in brand gestoken.
Alleen voor die paar rails In elkaar heb,

▲ Bron: Archief NIOD.

Christiansen om vijftien mensen te liquideren als represaille voor de aanslag op het spoor. Op dezelfde dag komt Alfred Siemon van de SD in Rotterdam bij Munt om vast te stellen of de plaats van de aanslag in de gemeente Rijswijk of in de gemeente Delft ligt. Delft valt onder de SD in Rotterdam, Rijswijk onder de SD in Den Haag. Men komt tot de conclusie dat de aanslag binnen de gemeente Rijswijk heeft plaatsgevonden en de SD van Rotterdam laat de represaille daarom over aan Munt van de SD in Den Haag.

Munt benadert zijn collega Frank met de vraag of hij *Todeskandidaten* ter beschikking heeft voor de represaille. Samen komen Munt en Frank tot een lijst van twaalf mannen. Modrow veronderstelt dat de *Wehrmacht* daar wel genoeg mee zal nemen. Hoewel Munt een grote mate van vrijheid heeft moet hij in een zaak als deze wel zijn leidinggevende Schöngarth consulteren. Schöngarth geeft Munt de opdracht de fusillade te laten uitvoeren en dit openbaar bekend te maken. Volgens een getuigenis van Munt tijdens een verhoor in 1947 in het kader van de Bijzondere Rechtspleging dicteert Schöngarth de tekst van de bekendmaking aan Munt, die deze naar de drukkerij stuurt. Munt: "Daarna heb ik nog twee *Todeskandidaten* van de lijst afgenomen om deze te sparen en dacht dat ze met tien ook wel genoeg zouden nemen.". Vermoedelijk waren deze twee mannen de enige gevangenen van Munt op de lijst; alle tien gefusilleerden waren gevangenen van Frank.

De getuigenis van Munt verklaart het onjuiste aantal van twaalf doden op de bekendmaking. De tekst bevat echter nog een onjuistheid. De mannen waren niet door een *Polizeistandgericht* veroordeeld; deze bestonden immers niet. Munt wijst hierop, maar dit verklaren in 1947 ook onder anderen Joseph Schreieder van de *Gestapo* en Hanns Albin Rauter. Munt spreekt in zijn verklaring het vermoeden uit dat Schöngarth het begrip *Polizeistandgericht* in de tekst heeft opgenomen om te verdoezelen dat er geen juridisch proces is gevoerd voor de terdoodveroordelingen. Schöngarth en Rauter verklaren na de oorlog zich niets meer te herinneren van de represaille bij 't Haantje. Friedrich Frank weet kort voor de Duitse capitulatie te ontkomen naar Duitsland en heeft dus na de oorlog geen verklaringen afgelegd.

De politieposten in Rijswijk en in Delft krijgen aan het einde van de middag de opdracht om die avond aanplakbiljetten betreffende de aanslag op te halen bij de *Sicherheitsdienst* in Den Haag. Om 17:50 uur, voordat de aanplakbiljetten zijn afgehaald, brengt de Delftse luitenant van politie Van der Vennen de plaatselijke *Ortskommandant*, die zelf represaillemaatregelen wilde nemen, "op de hoogte ... van de maatregelen van de *Sicherheitspolizei*". Men weet dan dus al dat er een represaille komt.

Hans Munt

Johannes Heinrich Louis Munt was *SS-Hauptsturmführer* en *Kriminal-kommissar*. Hij kwam in mei 1942 naar Den Haag en werd hoofd van de *Sicherheitsdienst* (SD) en *Sicherheitspolizei* (Sipo), departement IV-E in Den Haag. In 1944 was hij onder meer verantwoordelijk voor het aanleveren van Todeskandidaten voor represailles in en rond Den Haag. Hij deed dit voor de represailles bij 't Haantje (oktober 1944), de Laan van Nieuw Oost-Indië (november 1944*), de Parallelweg (maart 1945) en voor het deel van de executies na de aanslag op Rauter die op de Waalsdorpervlakte uitgevoerd werden (maart 1945). Munt had in zekere mate begrip voor verzetsmensen, die in zijn ogen de juiste instelling hadden maar waren misleid in hun opvattingen. Terwijl hij voor de represaille bij 't Haantje nog verzetsmensen liet executeren probeerde hij bij de latere represailles zo veel mogelijk criminelen (zwarthandelaren, plunders, dieven) op de lijst te krijgen. Na de oorlog verklaarde hij: "Ik heb uit gerechtigheidsgevoel en mijn achting voor het Nederlandse volk de grenzen van mijn plichtsvervulling als Duits ambtenaar zover getrokken als ik met vervulling van mijn dienst verantwoord kon.". Binnen de SD werd hij wel *Munt der Weiche* (Munt de zwakke) genoemd.

▲ Bron: <https://www.rudi-harthoorn.nl/sicherheitsdienst-wehrmacht-en-ss/>

Hans Munt verbleef na de oorlog als krijgsgevangene in Vught. Bij het aflopen van de periode van de Bijzondere Rechtspleging, in 1948, was er nog geen vonnis over hem geveld. Op 6 oktober 1948 besloot de procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag, mr. J. Zaayer, om Munt buiten vervolging te stellen, ondanks het feit dat hij aan de executie van meer dan honderd mensen had meegewerkt. De omstandigheid dat hij op bevel van meerderen handelde en het feit dat hij in meerdere gevallen Nederlanders heeft geprobeerd te bevoordelen lijken tot deze conclusie geleid te hebben. Munt werd op 25 november 1948 in vrijheid gesteld.

* Drie weken daarvoor had Munt, na een eerdere moord, represaille weten te voorkomen.

De fusillade

De opdracht om de tien mannen te fusilleren bij 't Haantje, de plek van de aanslag, wordt namens Rauter gegeven aan majoor Wilhelm Friedrich Callsen van de *Ordnungspolizei* (de "Grüne Polizei"). Leden van zijn bataljon voeren de fusillade uit aan het begin van de avond van zaterdag 7 oktober 1944. De overlijdensaktes van de slachtoffers vermelden 7 uur als het tijdstip van overlijden. Bij de fusillade is een politiearts aanwezig. Een getuigenis van een omwonende, vermoedelijk opgetekend rond 1996, is opgenomen in het boek *Want de dood is altijd voor een ander*.

"Zaterdagmiddag 7 oktober 1944 was ik met mijn vader op weg om melk te halen bij de boer. Ik woonde al een tijdje bij hem met mijn zoontje, omdat mijn man in een kamp in Duitsland zat, veroordeeld als een van de Geuzen... Mijn vader en ik liepen richting de spoorwegovergang. De avond ervoor was er sabotage geweest aan de spoorbaan en

al uit de verte zagen we, tot onze vreugde, dat de shade aanzienlijk was. Toen we bijna bij de overweg waren kwamen er van achter ons een Van Gend & Looswagen, een open vrachtwagen en een rode personenauto hard aanrijden. De soldaten in de Van Gend & Looswagen en die in de vrachtwagen floten en zwaaiden naar me. De soldaten in de vrachtwagen waren heel raar opgesteld. De twee voorste op hun knieën, daarachter twee op hun hurken, daarachter twee staand. ... In de personenauto zaten twee hoge officieren en een man in een gewoon pak. ...

In de vrachtwagen zagen we mannen, op hun knieën, de handen op de rug gebonden. Mijn vader en ik wilden langs de auto's lopen, maar we werden weggestuurd. Aan de andere kant van de overweg zag ik een vriend van mijn broer aan komen fietsen, maar hij werd ook teruggestuurd. Net als wij heeft hij zich vlakbij achter een dikke boom verscholen.

De geboeide mannen werden uit de vrachtwagen gehaald en we snaptten natuurlijk wat er ging gebeuren, maar we liepen niet weg; iets dwong ons om te blijven kijken. Ik zag de mannen en dacht: "O God, wat zijn ze nog jong.". Een van hen kan niet ouder dan achttien zijn geweest.

Vijf van hen werden op enige afstand van elkaar tussen de rails gezet, de anderen moesten op de overweg blijven staan. De soldaten stelden zich op en legden aan. Een van de vijf mannen op de overweg begon te zingen en bleef zingen toen zijn vrienden werden neergemaaid. De andere vijf moesten nu tussen de lijken in gaan staan. Daarom waren de eerste vijf natuurlijk zo ver uit elkaar gezet. Het was allemaal van tevoren uitgedacht, dat voelde ik, dat zag ik en nooit meer vergeet ik de precisie waarmee de mannen werden opgesteld. Alsof dat nog belangrijk was. De ene man zong nog steeds. De soldaten legden weer aan en hebben toen de mitrailleurs werkelijk leeggeschoten. ... Nu stapten de hoge omes en de man in het gewone pak uit de rode personenauto. Ze gingen bij de lichamen kijken, zeker om te zien of de jongens echt dood waren. Kennelijk tevreden stapte iedereen weer in en de auto's vertrokken. Ik denk dat het alles bij elkaar nog geen kwartier geduurd heeft."

Wout Tersmette, een zestienjarige scholier die aan het Jaagpad woont, maakt de fusillade ook van dichtbij mee. Hij schrijft erover in zijn dagboek.

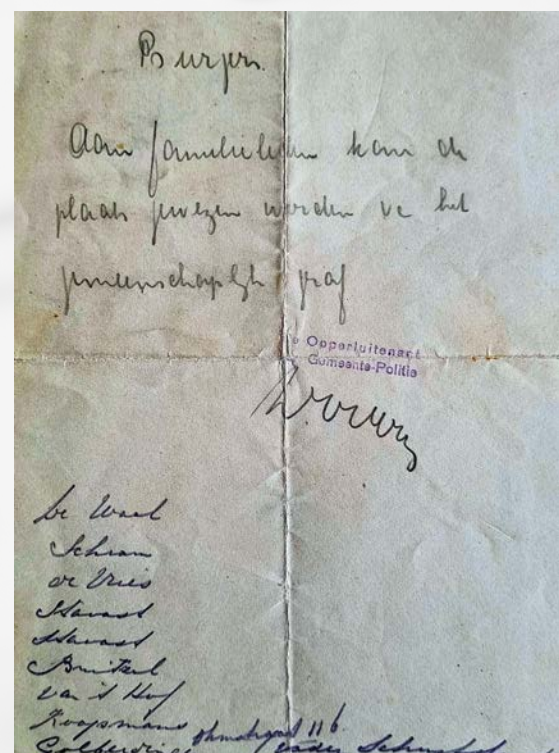
"Vandaag is een van de ergste dingen gebeurd die ik ooit heb meegemaakt. We liepen op 't Haantje. Toen moesten we halthouden van een paar Moffen. We mochten er niet door. Dan hoorden we schieten en na een poosje mochten we weer verder en de Moffen waren verdwenen. Wat was er in dat kwartiertje gebeurd? Twaalf mensen werden als honden neergeschoten. Zij waren gefusilleerd en hadden tegen het hek van de spoorlijn gestaan op de tuin van Van Ruijven. ... De lijken lieten zij liggen zoals ze gevallen waren. We liepen er als een der eersten langs. Vreselijk was het dit onschuldig bloed te zien."

Om 19:00 uur meldt de bewoner van Jaagpad 143 bij de politie in Delft dat er tien lijken liggen in de tuin van Van Ruijven. In Rijswijk krijgt brigadier Willem Wokke deze mededeling telefonisch van

de politie in Delft. Om 19:20 uur heeft de politie in Rijswijk toestemming gekregen van de Sipo om de lijken weg te halen en de volgende dag "zonder vertoon" te begraven. De tien lichamen worden met een platte wagen overgebracht naar het lijkenhuisje van de Algemene Begraafplaats door de beheerder van de begraafplaats Thijs Burger. Terwijl de lijken worden weggehaald bij de spoorwegovergang vindt de vader van de getuige twee brillen.

"Mijn vader moest die twee brillen bewaren van de politieman. ... Een week of twee later kwam een oom van een van de jongens omdat hij gehoord had dat mijn vader brillen had gevonden, hij wilde de bril van zijn neef graag meenemen. Ik zie hem nog staan, een meneer met een heel dure jas, de bril in zijn handen. Hij kon niets zeggen, heeft zich omgedraaid en is zo weggelopen."

Op de Begraafplaats worden onder leiding van opperluitenant van politie Dirk Overweg foto's gemaakt en worden de lijken in kisten begraven. Het is mogelijk dat de politie van Rijswijk contact gezocht heeft met de Sipo om de identiteiten van de mannen te achterhalen. In de dagrapportages van de politie van Rijswijk wordt geen melding gemaakt van het telefoontje uit Delft of het ophalen van de lichamen. Middels een briefje laat Overweg aan de families weten dat de politie hen de plaats van het gemeenschappelijke graf kan tonen.

▲ Bron: Familiearchief familie Britzel.

Opperluitenant Dirk Overweg doet op 19 oktober aangifte bij de gemeente Rijswijk van het overlijden van Britzel, Van 't Hoff, Van Golberdinge en Koopmans, op 25 oktober van het overlijden van Boogaard, Schram, de broers Stavast en De Vries en op 27 oktober van het overlijden van De Waal.

De slachtoffers

De tien gefusilleerde mannen zijn niet betrokken geweest bij aanslagen op het spoor. Wel

verzetten allen zich tegen de Duitse bezetter. Acht van hen waren betrokken bij activiteiten van het verzet ter ondersteuning van stakende spoorwegmedewerkers. De broers Hendrik en Pieter Stavast waren ondergedoken om transport naar Duitsland voor de *Arbeitseinsatz* te voorkomen. Voor deze activiteiten waren allen ter dood veroordeeld, niet door een rechtbank maar door de SD. Geen van allen had een directe relatie met de stad Rijswijk.

De tien slachtoffers van de represaille bij 't Haantje zijn:

<i>Petrus Johannes Bogaard</i> Nachtegaalstraat 9, Breda Expediteur, gehuwd	9 / 4 / 1902, Oudshoorn (gem. Alphen aan de Rijn)	
<i>Frans Britzel</i> Cederstraat 63, Den Haag Gemeentebtenaar, ongehuwd	13 / 9 / 1920, Borculo	
<i>Willem Roland Hector van Golberdinge</i> Ohmstraat 116, Den Haag Marconist, gehuwd	28 / 7 / 1915, Amsterdam	
<i>Christiaan Dirk van 't Hoff</i> Weimarstraat 135, Den Haag Commies CBS, gehuwd	17 / 3 / 1891, Den Haag	
<i>Roelof Frederik Koopmans</i> Adelheidstraat 238, Den Haag Kantoorbediende, ongehuwd	17 / 12 / 1922, Den Haag	
<i>Hermanus Gerardus Schram</i> Nieuwe Rijksweg 76, Lexmond Ambtenaar secretarie, ongehuwd	19 / 7 / 1922, Vianen	

<i>Hendrik Stavast</i> Vries A47 (Drenthe) Kantoorbediende, ongehuwd	7 / 4 / 1920, Campine (Roemenië)	
<i>Pieter Stavast</i> Vries A47 (Drenthe) Fruitteler, ongehuwd	18 / 6 / 1922, Moreni (Roemenië)	
<i>Klaas de Vries</i> Schenkweg 9, Den Haag Waterbouwkundig opzichter, ongehuwd	20 / 7 / 1916, Lemsterland	
<i>Jacobus Antonius Aloijsius Maria de Waal</i> Hoogeweg 17, Wassenaar Ambtenaar, ongehuwd	21 / 1 / 1900, Ravenstein	

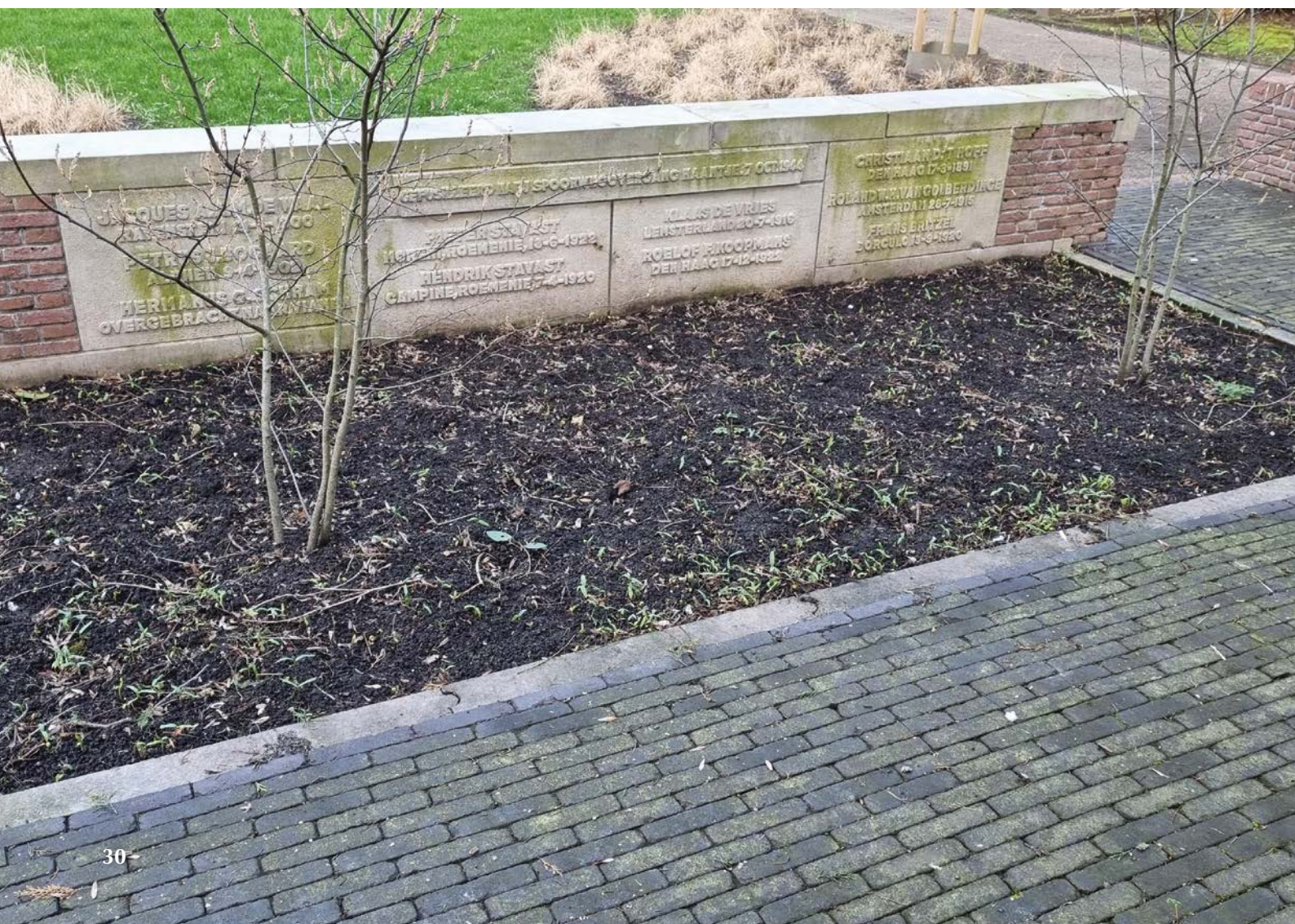
Nagedachtenis

De tien mannen werden begraven op de Algemene Begraafplaats van Rijswijk, aan de Churchilllaan. Op 15 september 1945 werd het stoffelijk overschot van H.G. Schram herbegraven in Vianen. Aanvankelijk bevonden de stoffelijke overschotten van de andere negen mannen in een voorlopig graf op de Algemene Begraafplaats.

Bij de graven staan de namen van de tien slachtoffers vermeld op een monument. In 1973 werd bij de spoorwegovergang 't Haantje een monument opgericht (en in 1979 uitgebreid). Ieder jaar op 7 oktober wordt hier een herdenking gehouden, georganiseerd door de gemeente Rijswijk.

De tien slachtoffers worden ook herdacht in boeken en websites van verschillende instanties. Zij zijn opgenomen in *Het Grote Gebod*, het

gedenkboek van het verzet. De namen van de slachtoffers worden vermeld in de Erelijst van Gevallen 1940 – 1945 in het gebouw van de Tweede Kamer. De Doodenboeken van het Oranjehotel bevatten pagina's voor Frans Britzel, Hendrik Stavast en Klaas de Vries. De persoonlijke geschiedenis van Frans Britzel wordt verteld in het boek *Want de dood is altijd voor een ander* van zijn nicht Thérèse Clay. De Historische Vereniging Rijswijk vertelt het verhaal van 't Haantje in haar Jaarboek 2013 en in een artikel in Groot Rijswijk. In Vianen is een straat vernoemd naar Mans Schram. Onder anderen op de websites van de Oorlogsgravenstichting (<https://oorlogsgravenstichting.nl/>), Oorlogsbronnen (<https://www.oorlogsbronnen.nl/>) en Nationaal Monument Oranjehotel (<https://www.oranjehotel.org/nl/bezoek/namenregister/>) wordt verwezen naar de slachtoffers van 't Haantje.

◀ Het voorlopige graf. (Bron: Familiearchief Britzel)

◀ Monument op de Algemene Begraafplaats.

▼ Monument bij 't Haantje.
(Bron: <https://rijswijk.tv/video-indrukwekkende-herdenking-vergelding-7-oktober-1944/>)

27 oktober 1944

Het ongeluk met een V2-raket

Auteur: Jilt Sietsma

Op vrijdag 27 oktober 1944 mislukte de lancering van een Duitse V2-raket vanuit het Rijswijkse Bos. De raket stortte neer nabij het twee kilometer verderop liggende jongens-internaat van de Kruisvaarders van Sint Jan. Het ongeluk kostte zeker dertien, waarschijnlijk veertien mensen het leven. Daarnaast raakten ongeveer vijftig mensen gewond en kwam ook vee om het leven. De gebouwen van het internaat liepen grote schade op. Dit hoofdstuk geeft gebeurtenissen rond het ongeluk en achtergronden ervan weer. De precieze locatie van de inslag van de raket is vastgesteld. Hier heeft zich een natuurlijk monument gevormd, dat beter gemarkeerd en toegankelijk gemaakt kan worden. Het monument benadrukt het droeve lot van burgerslachtoffers door oorlogshandelingen, die in Rijswijk in bijna 80 jaar van vrijheid niet meer zijn gevallen maar wel dagelijks vallen op vele plaatsen in de wereld.

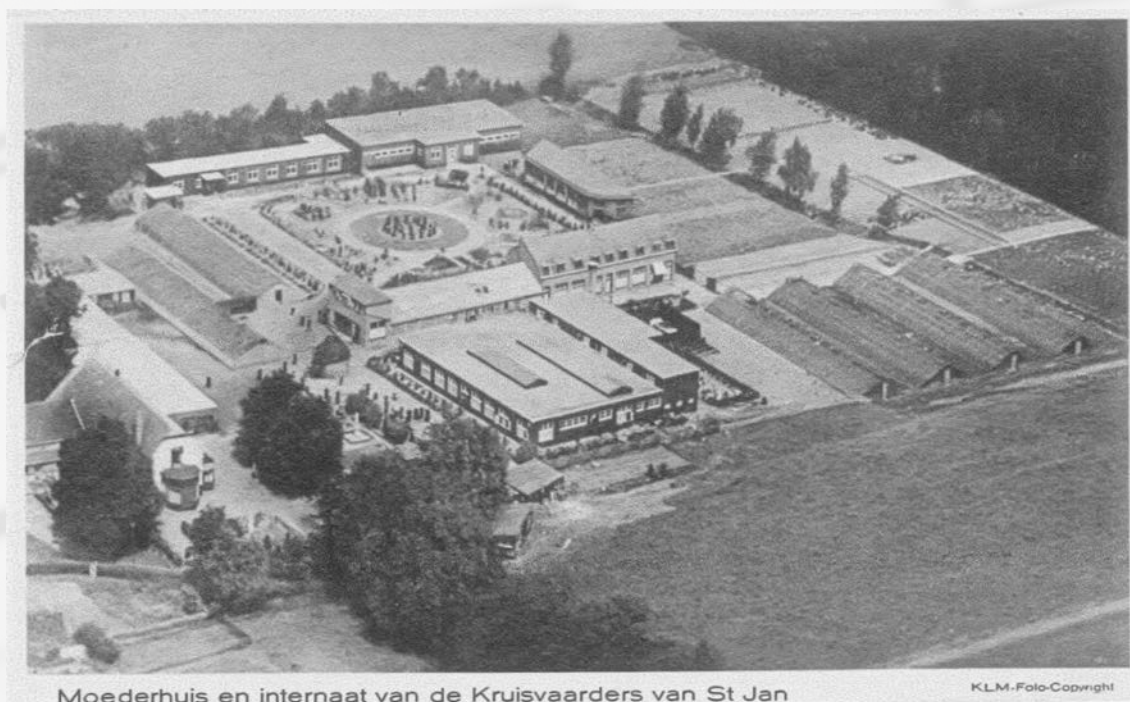

Kruisvaarders van Sint Jan

Het Gezelschap van de Kruisvaarders van Sint Jan is een gemeenschap die in 1922 werd opgericht door Jacques van Ginneken, een Jezuïtische priester en hoogleraar Taal- en Letterkunde aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Een internaat van de Kruisvaarders is een leefgemeenschap voor jongeren op christelijke basis, die praktisch zelfvoorzienend is als boerderij met tuinbouw en ondersteunende faciliteiten. Het wordt getypeerd als een lekgemeenschap, hetgeen betekent dat de broeders niet kerkelijk gewijd zijn. Wel is er sprake van nauwe banden met de katholieke kerk en het bisdom.

In 1922 werden in Rijswijk zowel het meisjes-internaat Vrouwen van Bethanië als het jongens-internaat Peter Kaniskaerels opgericht en gevestigd

in Overvoorde. Maar het werd niet zo'n goed idee gevonden dat een meisjes- en jongensinstituut zo dicht bij elkaar gelegen waren. Het jongensinternaat verhuisde daarom in 1925 naar Nieuwvoorde, aan de andere kant van de huidige Prinses Beatrixlaan. Een luchtfoto, genomen vanuit het zuiden, toont het complex in Nieuwvoorde rond 1935. Het huis kreeg de naam *Ora et labora* (Bid en werk). De verblijven waren gebouwd rond een vierkante binnentuin. Delen van het gebouw aan de zuidoostkant van de tuin bestaan nu nog. In de gebouwen buiten de bebouwing rond de tuin waren waarschijnlijk de werkplaatsen gevestigd, een drukkerij, een radioverkoopafdeling, een kleermakerij en een smederij. Rond de gebouwen zijn kassen, tuinbouwgrond en weilanden te zien. De V2-raket is ingeslagen in het weiland rechtsonder op de foto.

▲ ◀ Bron: Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven.

Met enkele foto's wordt een indruk gegeven van het leven in het internaat. De jongens leefden er vrij afgezonderd. Omdat alle voorzieningen aanwezig zijn in het internaat was de belangrijkste externe activiteit naar school gaan in Den Haag. Daarnaast voetbalden sommige jongens bij WDC (Wilskracht Doet Zegevieren), een Rooms-Katholieke voetbalvereniging die werd opgericht in 1931.

▲ Bron: Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven.

In oktober 1944 woonden ongeveer 140 mensen in het instituut, meer dan 100 jongens en een aantal broeders. Ondanks het soms strenge regime en de afzondering leidden de jongens er veelal een goed leven. Zij waren ingedeeld volgens refters (eetzaal) en sliepen met enkele tientallen in slaapzalen, waardoor er wel een gebrek aan privacy was. De religieuze regels en verplichtingen werden strikt opgelegd; bij onvoldoende opvolging werden er wel lijfstraffen toegepast. Tijdens de bezetting zijn er ook enkele jongens van buiten het internaat ondergedoken om de *Arbeitseinsatz* te ontlopen.

V2-raketten

Zoals veel oorlogen heeft ook de Tweede Wereldoorlog geleid tot versnelde ontwikkeling van technologie. Duitsland had in het begin van de oorlog de beschikking over de V1 (*Vergeltungswaffe 1*). Dit was een onbemand straalvliegtuig met een explosieve lading en werd ook wel een vliegende bom genoemd. Tijdens de oorlog ontwikkelden de Duitsers de V2, een 14 meter hoge raket met een explosieve lading van 1000 kg. De raket werd op afstand geleid en bereikte een snelheid van 3600 kilometer/uur en een hoogte van 90 kilometer. Het bereik was aanvankelijk rond 350 kilometer, voor de

laatste versies 450 kilometer. De grote man achter de ontwikkeling van de Duitse rakettechnologie was Wernher von Braun, die na de oorlog een belangrijke rol speelde in de rakettechnologie van de Verenigde Staten. De twee steden waarop de meeste raketten zijn afgevuurd, Antwerpen en Londen, liggen hemelsbreed op respectievelijk 92 kilometer en 312 kilometer van Rijswijk.

Ruim 6000 V2's werden gebouwd in het concentratiekamp Mittelbau-Dora in Midden-Duitsland door gevangenen en dwangarbeiders, onder erbarmelijke omstandigheden. Vanaf 1943 werden vaste lanceerbases gebouwd in Frankrijk, maar deze werden in een vroeg stadium door de geallieerden ontdekt en uitgeschakeld. De Duitsers gingen daarop over op mobiele lanceerinstallaties, die elk bestonden uit ongeveer dertig voertuigen.

► Bron: [https://nl.wikipedia.org/wiki/V2_\(raket\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/V2_(raket)).

Op 8 september 1944 werd de eerste V2 vanuit Wassenaar afgevuurd op Londen. In de periode september 1944 tot maart 1945 werden vanaf verschillende plekken bijna 3200 V2's afgevuurd. De zwaarst getroffen stad was Antwerpen, dat op 4 september 1944 door de geallieerden bevrijd was. De haven van Antwerpen was van groot belang voor de geallieerden en was daarom doelwit van de Duitse aanvallen, maar de onnauwkeurigheid van het wapen veroorzaakte veel burgerslachtoffers.

Het systeem van de V2 werkte verre van perfect. Door de urgentie van inzet in de oorlog was er niet genoeg tijd besteed aan het testen van de installaties, die daardoor een bedreiging vormden voor hun directe omgeving. Ook mislukten lanceringen van raketten die door dwangarbeiders in Mittelbau-Dora waren gesaboteerd. Mislukte lanceringen hebben in Den Haag en omgeving zeker twaalf inslagen veroorzaakt en tenminste 66 doden.

Het Rijswijkse Bos, de voormalige tuin en oprijlaan van Huis ter Nieuburch, was geschikt voor de mobiele lanceerinstallaties omdat de ondergrond stevig was en de bomen de installatie aan het oog van overvliegende geallieerde vliegtuigen onttrok. De hoogte van een V2, 14 m, was ongeveer gelijk aan de hoogte van de bomen die nu in het Rijswijkse Bos staan¹. De locatie lag toen buiten de bebouwde kom van Rijswijk. Volgens de plaquette in het Rijswijkse Bos was de fatale lancering van 27 oktober 1944 de negende van de twaalf vanuit het Rijswijkse Bos. Het is wrang dat nooit vastgesteld zal kunnen worden wat de gevolgen van het defect in de Rijswijkse V2 zijn geweest voor het beoogde doel in Antwerpen of Londen.

Vrijdag 27 oktober 1944

Vrijdag 27 oktober 1944 verliep aanvankelijk normaal. De mensen in het internaat waren binnen, in de kassen of in de tuin aan het werk. Tegen vier uur 's middags werd een V2 gelanceerd in het Rijswijkse Bos. De Kruisvaarders waren wel gewend aan de V2's, ze hadden er meerderen zien overkomen in de voorgaande dagen, in de richting van hun doel, Antwerpen of Londen. Maar op 27 oktober raakte de raket niet op hoogte en niet op koers. Het werd duidelijk dat er iets mis was met deze raket. Kort na de lancering

stortte hij neer in een weiland bij het internaat, hetgeen een hevige ontploffing veroorzaakte waarmee een krater met een diameter van 16 m geslagen werd.

De inslag, minder dan 100 meter van de gebouwen van het internaat, was dermate krachtig dat terstond twaalf mensen om het leven kwamen en tientallen gewond raakten. Ook varkens en koeien werden gedood. De gebouwen werden zwaar beschadigd, maar niet volledig verwoest. Een rapportage van de Luchtbeschermingsdienst 's Gravenhage na een bezoek aan de locatie in de late middag van 27 oktober 1944 vermeldt:

“... bleven de gebouwen, behalve glasschade, voor ernstige schade gespaard”.

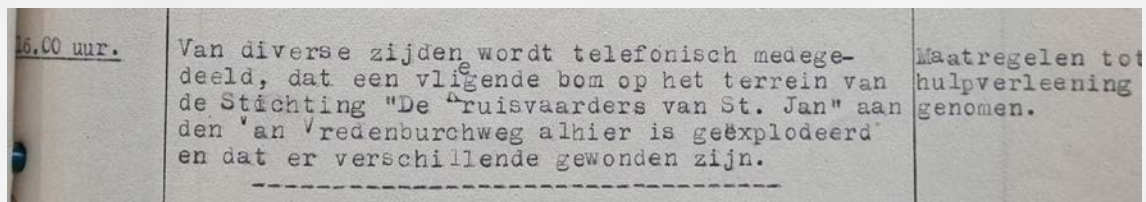
De Technische Noodhulp Den Haag komt tot dezelfde conclusie:

“De uiterst licht, grotendeels uit hout opgetrokken gebouwtjes hadden zeer zware glasschade, houtversplintering en afschilfering van licht stucwerk, waren niet ingestort en allen toegankelijk.”.

Ook de kassen liepen grote schade op.

Er was schade in een groot gebied rond het internaat. In de nabijgelegen kwekerij van Bous de Jong sprongen de ruiten van de kassen. In Den Haag sneuvelden honderden ruiten en er was zelfs schade in de oude stadskern van Rijswijk: een grote etalageruit in de Willemstraat sneuvelde. De klap was dus in heel Rijswijk te horen en te voelen geweest en meerdere mensen belden direct de gemeentepolitie Rijswijk, die al om vier uur rapporteerde over het ongeluk naar aanleiding van ontvangen telefoontjes en maatregelen tot hulpverlening nam.

¹ Maar de huidige bomen stonden er in 1944 niet. In de Hongerwinter werden alle bomen in het Rijswijkse bos gekapt en gebruikt als brandstof.

▲ Bron: Stadsarchief Delft en Rijswijk.

De broers Piet, Bertus en Lowie Teunissen, die in 1942 wees geworden waren, woonden in oktober 1944 in het internaat. Bertus, veertien jaar oud, was die middag naar Oud-Rijswijk gegaan om potloden en figuurzaagjes te kopen, ondanks het gure weer. Hij en zijn broer Piet vertellen het verhaal.

*"Zij hebben de V2-raket om 15.53 uur (zo'n gebeurtenis vergeet je nooit meer) zien opstijgen vanaf het Rijswijkse Bos op de voormalige oprijlaan van het Huis ter Nieuburch. Piet zag dat het niet goed ging aan de brede vlam van de raket in plaats van de smal toelopende vlam. Dat laatste is goed te zien bij de huidige raketlancerings. De raket stortte vanaf circa één kilometer hoogte neer vlak bij de schuur van de Kruisvaarders. Zij renden snel de schuur in, maar dat was geen garantie voor lijfsbehoud, omdat een van de jongens door een bomscherm werd getroffen van achter de zaagmachine. Lancerings vonden vanaf 23 oktober 1944 bij de Naald plaats, die herinnert aan het Huis ter Nieuburch en de Vrede van Rijswijk van 1697 (Duitsers hadden iets met vrede). Merkwaardig is ook het overdag lanceren van de V2's. Dat de laatste lancering [in Rijswijk] reeds op 27 oktober 1944 plaatsvond had te maken met de Duitse bemanning van de bunker van Overvoorde. Daarin was veel wapentuig opgeslagen en bovendien was er het hoofdkwartier ingericht van het Commando van de **Luftwaffe**. Als die bunker zou zijn geraakt, dan was minstens heel Rijswijk de lucht ingevlogen. Dat was te gevaarlijk voor de Duitsers."*

De elfjarige Bob Schoemakers, die eerder zijn pols gebroken had, was in de ziekenzaal en geeft in 2004 de inslag als volgt weer.

"Je kon deze V2 goed zien, want hij vloog lager dan anders en maakte zulke rare geluiden, wel oorverdovend, maar daarnaast sputterde de achterkant zo raar, door het raam zagen wij ineens dat de V2 zich omdraaide.

... Juist op dat moment ging de V2 richting de kant van onze refters op, waar wij ons normaal hadden moeten bevinden, en op het laatste moment dook hij omlaag de koeienweide in."

In het internaat was de consternatie zeer groot. De vijftienjarige Jan Zandvoort, die zich ook in de ziekenzaal bevond, vertelt:

"... toen ineens de muren omver werden geblazen en het ineens allemaal stof en puin was. Het vreemde is dat ik niets gehoord heb. In de ziekenzaal naast mij was een broeder door een scherm onthoofd. ... Het was koud en het regende en iedereen liep door elkaar heen te schreeuwen."

De achttienjarige Rinus Feijen had de klap wel gehoord.

"Nou, toen kwam-ie naar beneden. Dat was een enorme knal. Na de inslag was het ineens heel erg stil. ... Het eerste wat ik zag was pater Dürkens, die ... glasscherven op zijn hoofd had en helemaal wit was van de kalk. Ik rende langs hem heen naar het paviljoen van mijn broertje. Om de hoek lag broeder Van der Meij, een fijne kerel was dat. Zo te zien mankeerde hij niets, hij was helemaal gaaf, maar toch was hij dood, ik denk door de luchtdruk. Het hoofdgebouw lag helemaal in elkaar."

Rinus Feijen vond zijn achtjarige broertje Chris.

"Helemaal in mijn eentje heb ik die brokstukken, waaronder Chris bedolven was, van hem afgehaald. Hoe ik het klaargespeeld heb weet ik niet, maar uiteindelijk had ik hem in mijn handen. Het was één en al bloed. Omdat er niemand in de buurt was heb ik enige tijd doelloos met hem rondgelopen. Iedereen was in paniek en ik wist niet wat ik met hem doen moest. Op een gegeven moment ben ik met hem naar de slaapzaal gegaan. Daar heb ik hem gewassen, maar volgens mij was hij dood. Toen kwamen de Duitsers. Die zorgden voor nog meer paniek door te roepen dat er nog meer ontploffingen konden volgen. Ik moest daar weg en ben toen met Chris in de

richting van de laan gelopen. Daar stond boer Buitelaar met een platte wagen, waar nog meer gewonden op lagen. We hebben Chris daar ook bij gelegd en toen hebben ze hem naar Antoniusshove gebracht. Dat was het laatste wat ik toen van hem zag. Pas later hoorde ik dat hij nog leefde.”

De Duitsers die naar de plek van het ongeluk kwamen waren niet erg behulpzaam. Zij leken vooral geïnteresseerd in de producten van de tuin en in het vlees van omgekomen dieren.

Op de avond van 27 oktober regende het en waren er nauwelijks begaanbare ruimtes in *Ora et labora* vanwege de schade aan de gebouwen. De bewoners werden ondergebracht bij gastgezinnen, familie en vrienden in het Westland en in Den Haag.

De locatie

De krater die de inslag van de V2 heeft veroorzaakt in een weiland van de Kruisvaarders van Sint Jan is goed te zien op een luchtfoto die de *Royal Air Force* maakte op 26 februari

1945. Aan de schaduwen van de gebouwen is te zien dat deze, zoals eerder vermeld, niet totaal verwoest zijn.

De scherpe weergave van de inslag maakt het mogelijk om de locatie van de krater in het huidige Kruisvaarderspark vast te stellen. Op de volledige RAF-luchtfoto is de spoorlijn, aangegeven met een blauwe lijn, goed zichtbaar. De huidige brug over het spoor in het fietspad van de Van Vredenburgweg (de gele lijn) ligt iets ten noorden van de spoorovergang in de Van Vredenburgweg in 1945. Twee nog bestaande gebouwen naast de spoorlijn en de vijver bij de bunker in Overvoorde zijn zichtbaar, zie de gele kaders. Dit maakt het mogelijk om de foto te vergelijken met het huidige Rijswijk, te zien op Google Maps. De rode rechthoek geeft de locatie van het hoofdgebouw van de Kruisvaarders van Sint Jan, in het noorden van het huidige Kruisvaarderspark. De rode cirkel geeft de positie van de krater.

▼ Bron: <https://library.wur.nl/WebQuery/geoportal/raf>.

De scherpe weergave van de inslag maakt het mogelijk om de locatie van de krater in het huidige Kruisvaarderspark vast te stellen. Op de volledige RAF-luchtfoto is de spoorlijn, aangegeven met een blauwe lijn, goed zichtbaar. De huidige brug over het spoor in het fietspad van de Van Vredenburgweg (de gele lijn) ligt iets ten noorden van de spoorovergang in de Van Vredenburgweg in 1945. Twee nog bestaande gebouwen naast de spoorlijn en de vijver bij de bunker in Overvoorde zijn zichtbaar, zie de gele kaders. Dit maakt het mogelijk om de foto te vergelijken met het huidige Rijswijk, te zien op Google Maps. De rode rechthoek geeft de locatie van het hoofdgebouw van de Kruisvaarders van Sint Jan, in het noorden van het huidige Kruisvaarderspark. De rode cirkel geeft de positie van de krater.

▲ Bron: <https://library.wur.nl/WebQuery/geoportaal/raf>.

▲ Bron: Google Maps.

De V2 sloeg iets minder dan 100 meter ten zuidoosten van het hoofdgebouw *Ora et labora* in en veroorzaakte een krater met een diameter van ongeveer 16 meter en een diepte van 16 meter. In een vergroting van het stuk land waar de inslag plaatsvond, zoals dat nu te zien is op Google Maps, laat zien dat binnen de witte rechthoek de begroeiing afwijkend is in een cirkel met een diameter van ongeveer 16 m, veroorzaakt door het puin van het hoofdgebouw dat in de krater werd gestort. De locatie van deze cirkel komt binnen de onnauwkeurigheid (een paar meter) overeen met de locatie van de krater op de luchtfoto.

▲ Bron: Google Maps.

Mysterieus monumentje

Op de foto van het weiland waar de raket is ingeslagen is een rij bomen te zien die daar in 1945 nog niet stonden, zie de RAF-luchtfoto. Deze wilgen zijn rond 1970 geplant. In een van de stammen bevindt zich een monumentje in de vorm van een uitgesneden kruis. Dit monument staat aan de rand van de krater, maar zijn oorsprong en achtergrond zijn onduidelijk. Er is geen enkele documentatie over te vinden. Gezien de afmetingen van de stam en de staat van het hout lijkt het redelijk recent te zijn gemaakt. Hoewel het mogelijk is dat, ook recent, nabestaanden van Kruisvaarders dit hebben gemaakt in herinnering aan 27 oktober 1944 is dit niet met zekerheid vast te stellen. Het is wel duidelijk dat iemand in Rijswijk deze plaats nadrukkelijk heeft willen markeren, waarschijnlijk naar aanleiding van een ingrijpende gebeurtenis.

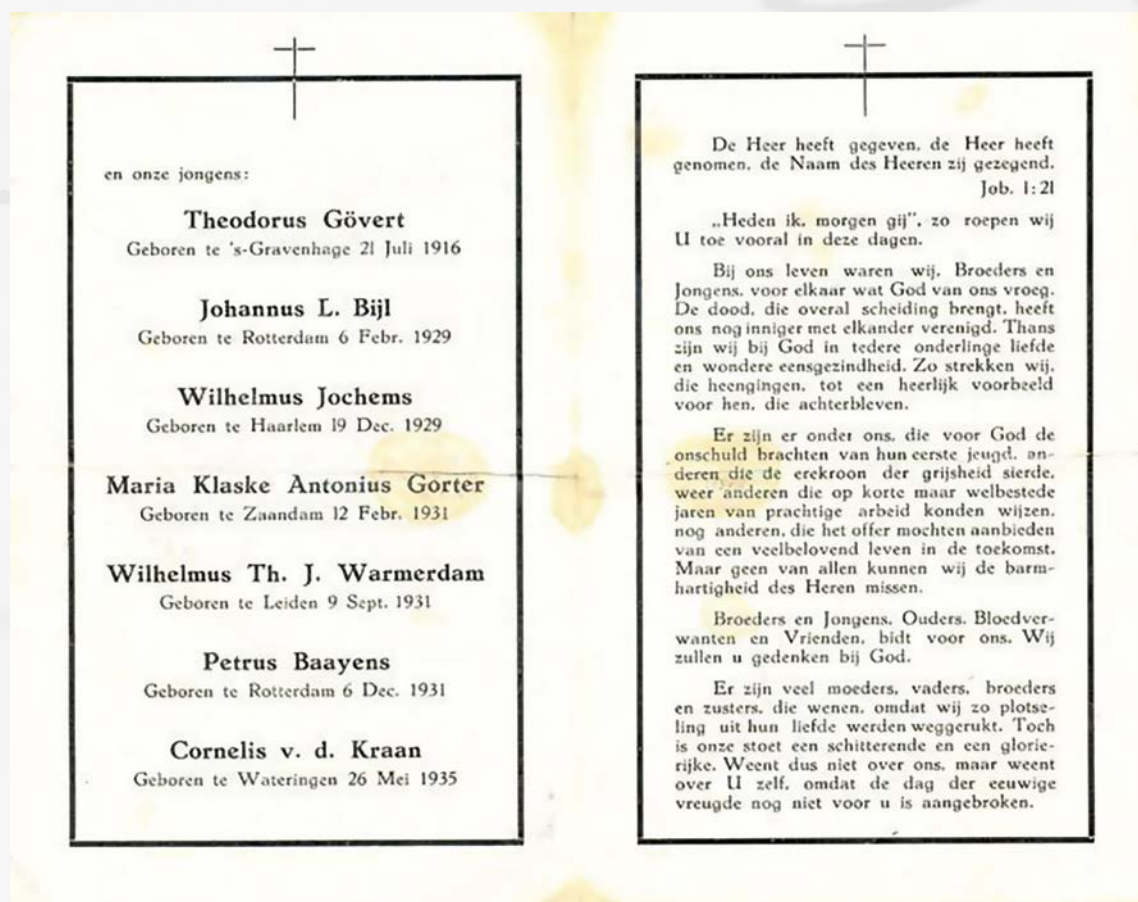

De slachtoffers

Tien personen werden direct gedood en twee overleden kort erna, zoals de politie in Rijswijk op 28 oktober vermeldde in de dagrapportage. Veel gewonden -in totaal ongeveer vijftig- werden, vaak met geïmproviseerde middelen van vervoer, naar het ziekenhuis Antoniushove in Voorburg gebracht.

De Kruisvaarders van Sint Jan berichtten over de dood van vijf broeders en zeven jongens van het internaat. De jongste jongen was negen jaar oud. Volgens de aangiften van overlijden en in overeenstemming met het politierapport van 28 oktober stierven tien van hen binnen een uur en twee binnen een dag na het ongeluk. Willem Warmerdam en Anton Cazier zijn in Voorburg overleden en zijn dus waarschijnlijk gewond naar het ziekenhuis Antoniushove gebracht.

▼ Bron: Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven.

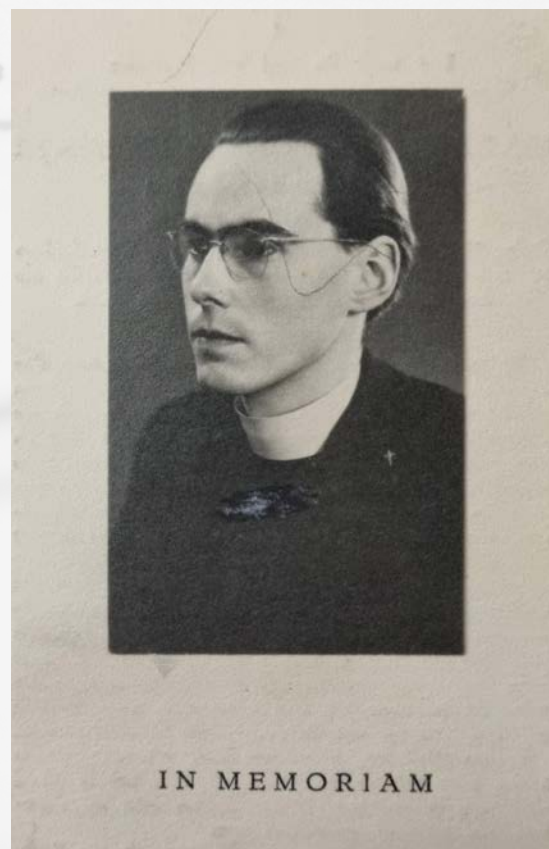

Voornamen	Achternaam	Geboorteplaats	Geboortedatum	Beroep	datum overlijden	tijdstip overlijden
Petrus Hubertus Marie	Baaijens	Rotterdam	6-12-1931		27-10-1944	16 uur
Anthoonius Adrianus	Bal	Rotterdam	10-2-1920	lekenapostel	27-10-1944	16 uur
Johannes Ludovicus	Bijl	Rotterdam	6-2-1929	timmermans-knecht	27-10-1944	16 uur
Antoine Joseph	Cazier	Den Haag	4-6-1925	meubelmaker	28-10-1944	9:30 uur
Gerardus Andreas	Dijt	Haarlemmer-meer	1-10-1876	lekenapostel	27-10-1944	16 uur
Maria Klaske Antonius	Gorter	Zaandam	12-2-1931		27-10-1944	16 uur
Theodorus	Gövert	Den Haag	21-7-1916	kleermaker	27-10-1944	16 uur
Gerardus Marinus Anthoonius	Houdijk	Bussum	22-8-1919	lekenapostel	27-10-1944	16 uur
Wim	Jochemsz	Amsterdam	19-12-1929		27-10-1944	16 uur
Cornelis Johannes	van der Kraan	Wateringen	26-5-1935		27-10-1944	16:45 uur
Reinier	van der Meij	Schiedam	15-12-1913	lekenapostel	27-10-1944	16 uur
Johannes Bartholomeus	Schouw	Monster	12-8-1897	tuindersknecht	20-3-1945	23 uur
Willem	Warmerdam	Leiden	9-9-1931		27-10-1944	21:30 uur

Naast deze twaalf doden, die allen in het internaat woonden, overlijdt de tuindersknecht Johannes B. Schouw in maart 1945 aan zijn verwondingen. Hij overleed in Voorburg, mogelijk als patiënt van Antoniushove.

► Anton Bal. (Bron: Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven)

▲ Gerard Houdijk. (Bron: Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven)

▲ Bron: Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven.

Er zijn weinig foto's van de slachtoffers. De foto's van de broeders Bal en Houdijk bevinden zich in een fotoalbum in het Archief Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven. Op dezelfde en volgende pagina's van het album staan de zes foto's, vijf jongens en een broeder, zonder vermelding van namen.

In de (illegale) pers verschenen in de dagen na het ongeluk berichten over het ongeluk en de slachtoffers, met de nodige onnauwkeurigheden, veroorzaakt door de moeilijke nieuwsgaring onder de Duitse censuur. Het *Algemeen Handelsblad* van 31 oktober 1944 meldde dat twaalf jongens en een broeder waren omgekomen. *Vrij Nederland* berichtte op 1 november dat er dertig doden zijn gevallen.

In recentere publicaties wordt het aantal van dertien dodelijke slachtoffers genoemd in *Om nooit te vergeten*, evenals in het online V2-platform en Groot Rijswijk in 2001. Verschillende bronnen vermelden echter dat veertien mensen om het leven komen door het ongeluk. Een ogenschijnlijk betrouwbare bron voor het aantal van veertien doden is een brief van de Algemeen Overste van de Kruisvaarders aan minister Kolfschoten van Justitie, gedateerd 5 januari 1946. Onderzoek heeft nog geen concrete informatie over het veertiende dodelijke slachtoffer opgeleverd.

de van onze pupillen naar huis te zenden.
 Totdat ook voor ons de dag aanbrak waarop wij onzen tol betalen moesten. Op de laten namiddag van den 27en October 1944 werd onze Stichting te Ryswyk getroffen door een "mislukte" V2-bom. Het kostte ons 14 dooden en ruim 50 gewonden: 5 broeders, 7 jongens en 2 man personeel verloren daarby het leven, terwyl de gebouwen radicaal vernield werden, zóó, dat zy by nader onderzoek als onherstelbaar werden bevonden. Hier werd wat in byna 25 jaar met onnoemelyk veel zorgen en moeilykheden tot stand was gebracht, in één oogeblik en voor goed, vernield.
 Drie weken hebben onze jongens en broeders omgezworven door

▲ Bron: Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven.

De omgekomen jongens en broeders werden onder zeer grote belangstelling begraven op 31 oktober 1944 vanuit de H. Bonifatiuskerk in Rijswijk. Voor ieder van de twaalf slachtoffers was

er een grote krans. In de kerk zong het koor een Requiem van de priester en componist Lorenzo Perosi. De namen van de vijf omgekomen broeders staan vermeld op het grafmonument op de R.K. begraafplaats achter de kerk. Enkele jongens zijn in andere gemeentes herbegraven.

▼ De kist van Reinier van der Meij. (Bron: Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven)

▼ De kist van Toontje Gorter. (Bron: Familiearchief Teunissen)

▲ De kist van Johannes Bijl. (Bron: Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven)

Geallieerde bombardementen

De V2's brachten veel schade aan in steden en havens die belangrijke logistieke schakels zijn voor de geallieerden, met name Antwerpen en Londen. Daarom probeerden de geallieerden om de lanceerinstallaties met bombardementen uit te schakelen. Doordat de installaties vaak verdekt waren opgesteld, zoals in het Rijswijkse Bos, en door de onnauwkeurigheid van de bombardementen vielen ook hierbij veel burgerslachtoffers. Het bombardement met de meest tragische afloop in de omgeving van Den Haag was het bombardement op Bezuidenhout op 3 maart 1945, bedoeld om een V2-installatie in het Haagse Bos uit te schakelen. Meer dan 3500 gebouwen werden vernield en meer dan 500 mensen kwamen om het leven.

Ook Rijswijk was doelwit van geallieerde bombardementen, met dodelijke slachtoffers op maandag 11 december 1944. De V2-installatie

▲ Jongens van het internaat tijdens de begrafenis. (Bron: Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven)

was toen al verwijderd uit het Rijswijkse Bos, maar dat was bij de geallieerden nog niet bekend. Drie bommen kwamen om half 3 's middags neer in de buurt van Van Vredenburgweg 100, ter hoogte van Te Werve. Er vielen vier dodelijke slachtoffers:

Johsehuwd, tuinder

*Johannes Drenth, 70 jaar,
gehuwd, zonder beroep*

Bertus van Stokhem, 11 jaar

De Kruisvaarders na het ongeluk

De gebouwen van het internaat waren niet meer bewoonbaar en in de weken na 27 oktober 1944 bleek terugkeer niet mogelijk. Op 6 november kregen de Kruisvaarders toestemming om in te trekken in het buiten Zuidhoorn, ten oosten van

de Hoornbrug. Dit gebouw was toen eigendom van het Leger des Heils, maar gevorderd door de Duitsers voor de *Hitlerjugend*. In november 1944 stond het gebouw leeg, omdat de *Hitlerjugend* op Dinsdag plotseling was vertrokken. Op 12 november trokken de Kruisvaarders erin.

Zuidhoorn was echter te klein voor alle Kruisvaarders, zodat elders ook verblijfplaatsen geïmproviseerd werden en sommige jongens moesten worden teruggestuurd naar hun ouders. Ongeveer twintig van de grotere jongens en enkele broeders namen weer intrek in *Ora et labora* voor herstelwerk. Gezien hun leeftijd liepen zij gevaar tijdens razzia's voor de *Arbeitseinsatz*. Er zijn daarom schuilplaatsen en vluchtwegen. Ook de jongens in Zuidhoorn waren beducht voor het gevaar opgepakt te worden.

Het leven op de nieuwe locatie was voor de Kruisvaarders aanzienlijk zwaarder dan het was in *Ora et labora*. Daar was het internaat zelfvoorzienend, ook wat betreft voedsel. Omdat de broeders en jongens in Zuidhoorn heel beperkt groenten en fruit konden verbouwen waren de omstandigheden tijdens de Hongerwinter zeer zwaar, een indirect gevolg van het V2-ongeluk. Het dagverblijf was in het buiten Zuidhoorn, maar er werd overnacht in barakken op het nabijgelegen vliegveld Ypenburg, waarover afspraken gemaakt waren met de Duitsers. Het verblijf was daar zeer moeilijk in de uitermate koude winter 1944-1945. Er was geen verwarming in de barakken en er liep ongedierte rond. Naast de moeilijke leefomstandigheden lukte het de jongens ook niet meer om naar school te gaan in Den Haag. De verveling was daardoor groot.

Bijna twee jaar na de bevrijding verhuisden de Kruisvaarders van Sint Jan naar de voormalige buitenplaats De Boeckhorst, Schouwweg 69 in Wassenaar.

Monumenten

In de decennia na de oorlog zijn er verschillende initiatieven en oproepen geweest om tot de oprichting van een monument in Rijswijk te komen. Voormalig internaatbewoner Bertus Teunissen (1930 – 2018) verwoordde het als volgt: “Deze vreselijke gebeurtenis zal ik nooit meer vergeten en staat in mijn geheugen gegrift. Ik hoop dat er voor de nabestaanden, vrienden en andere overlevenden van de Kruisvaarders

van Sint Jan een mooi monument komt.”. Er zijn twee kleine monumenten in Rijswijk die herinneren aan de ramp van 27 oktober 1944: een plaquette in de H. Bonifatiuskerk en een plaquette in het Rijswijkse Bos. Daarnaast draagt het park waarin het internaat zich bevond nu de naam Kruisvaarderspark. Er is daar echter geen monument opgericht of informatie over het ongeluk en de slachtoffers aangebracht.

De natuur blijkt nu bij de krater wel een monument gevormd te hebben, dat beter zichtbaar gemaakt kan worden door het te markeren en van informatie te voorzien. Een monument voor het ongeluk met de V2 zal de herinnering aan de slachtoffers levend houden en een ingrijpende gebeurtenis in de recente geschiedenis van Rijswijk markeren. Daarnaast benadrukt het het droeve lot van burgerslachtoffers door oorlogshandelingen.

1942 - 1945

Holocaust-tentoonstelling in Rijswijk

Auteur: Emma Boeringa

In januari 2025 heeft de Holocaust-tentoonstelling in het Huis van de stad gestaan. Januari stond in het teken van de Holocaust-herinneringsmaand. In Rijswijk is ervoor gekozen om met een tentoonstelling de verhalen van de Joodse gemeenschap in Rijswijk tijdens de Tweede Wereldoorlog in beeld te brengen.

Op 13 januari 2025 werd de tentoonstelling geopend door burgemeester Huri Sahin. Zij sprak daarbij de volgende woorden:

“We herdenken de slachtoffers door hun verhalen een stem te geven. Deze tentoonstelling nodigt alle Rijswijkers uit om stil te staan bij een belangrijk stuk van de geschiedenis van onze stad, om een moment te nemen om te herinneren, te herdenken en samen het verleden niet te vergeten. Ik vind dat ontzettend waardevol.”

Tijdens de opening speelde Bert Vos, de zoon van Ida Vos, Joodse klezmer-muziek. Het verhaal van de Joodse Rijswijker Ida Vos is ook opgenomen in deze bundel. De tentoonstelling stond van maandag 13 januari tot zondag 26 januari op het Burgerplein in het Huis van de stad. Op 26 januari werd in Nederland de Holocaust herdacht met de Nationale Holocaust Herdenking. Dit gebeurt ieder jaar op de laatste zondag van januari, omdat op 27 januari concentratiekamp Auschwitz werd bevrijd.

De verhalen uit de tentoonstelling zijn ook opgenomen in deze bundel. In dit hoofdstuk staat de informatie op het eerste paneel van de Holocaust-tentoonstelling, met daarin een uitleg over wat de Holocaust was, de vervolgte groepen en de impact van de Jodenvervolging in Rijswijk.

Wat was de Holocaust en wie werden er vervolgd?

De Holocaust was de systematische Jodenvervolging en genocide door de nazi's en hun bondgenoten voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Tijdens de Holocaust vermoordden de nazi's bijna 6 miljoen Europese Joden. De moorden vonden grotendeels plaats in de gaskamers van onder andere vernietigingskampen Auschwitz-Birkenau, Treblinka, Belzec, Sobibor en Chelmno in het bezette Polen en bij massa-executies door *Einsatzgruppen*, gewapende groepen die belast werden met het doodschieten van Joden.

◀ Bron: NOS.

De nazi's waren aanhangers van de Nationaal-socialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP), onder leiding van Adolf Hitler. Zij zagen Ariërs als *Übermensen*, als mensen die boven alle andere mensen stonden. Zij streefden ernaar om alle mensen die niet aan hun ideaalbeeld voldeden, de *Untermensen*, uit de maatschappij te verwijderen. Vanuit die gedachte werden mensen gearresteerd zonder dat zij een misdaad hadden begaan, maar alleen om wie ze waren of welke levensovertuigingen ze hadden. Na arrestatie volgden voor veel van deze mensen martelingen, deportatie en de dood.

Dit wereldbeeld trof in de eerste plaats Joden. Joden werden door de nazi's beschouwd als de oorzaak van veel ellende in de wereld, als verraders van het Duitse volk en als onbetrouwbaar. Om die reden werden zij vervolgd, gevangengenomen, gedeporteerd en vermoord. De term Holocaust wordt gebruikt voor de genocide op de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Ook andere groeperingen zoals Roma en Sinti, communisten, Jehova's getuigen en homoseksuelen werden vervolgd tijdens de Tweede Wereldoorlog. Roma en Sinti werden net als Joden als *Untermensen* gezien en systematisch vervolgd. Communisten werden gezien als grootste bedreiging voor de Duitse maatschappij en cultuur. Zij werden vervolgd vanwege hun politieke opvattingen, maar ook omdat zij vaak actief waren in het verzet. Jehova's getuigen werden niet vervolgd vanwege hun religieuze overtuiging en levenswijze, maar omdat zij de wereldlijke macht niet erkennen. Alle macht over mensen ligt volgens hen in de handen van God. Zij werden vervolgd omdat ze de macht van de nazi's niet erkenden. Homoseksualiteit werd sterk afgekeurd en verboden door de nazi's vanwege het geloof in de *Übermensch*. Het “Arische ras” moest zich zo snel mogelijk voortplanten, omdat dat ras het sterkste was volgens de nazi's. Seksueel contact dat niet kon leiden tot voortplanting werd daarom verboden.

Mensen met een fysieke, geestelijke of verstandelijke beperking werden door de nazi's eveneens gezien als minderwaardig. Zij mochten in sommige gevallen vermoord worden. De nazi's zagen deze mensen als een bedreiging voor de gezondheid, de kracht en het voortleven van het hele Duitse volk. Ze konden niet werken en de verzorging van deze mensen kostte volgens de nazi's teveel geld. Er wordt geschat dat er in dit

“project”, genaamd Aktion T4, tussen de 130.000 en 220.000 mensen met een beperking gedood zijn.

De nazi's hebben heel veel mensen vermoord tijdens de Tweede Wereldoorlog, om wie zij waren, vanwege hun levensovertuigingen of hun beperking. Het leed dat al deze mensen is aangedaan mogen wij niet vergeten.

De Holocaust in Rijswijk

De tentoonstelling ging met name over de geschiedenis van de Holocaust in Rijswijk. Na de inval van de Duitsers in Nederland in 1940 werd de vrijheid van Joden steeds verder ingeperkt. In februari 1941 moesten alle Joden geregistreerd worden. In Rijswijk kregen 300 mensen een aantekening op hun persoonsbewijs vol-Jood te zijn, 80 inwoners werden als half-Jood bestempeld. De maatregelen verergerden daarna, zo mochten kinderen niet meer naar hun eigen school en waren Joden niet meer welkom in cafés, parken, zwembaden en de bibliotheek.

De maatregelen werden steeds erger, omdat het naziregime het Joodse “probleem” definitief wilde oplossen door het vernietigen van alle Joden. Op 20 januari 1942 vond de Wannseeconferentie plaats, vlak bij Berlijn. Tijdens die conferentie bespraken de nazi's het “Jodenvraagstuk”. Dit “vraagstuk” moest voor eens en altijd opgelost worden. De nazi's besloten daarop om de Joden in Europa systematisch te vermoorden door ze te vergassen. Deze methode vonden zij veel efficiënter en minder belastend voor de

uitvoerders dan het doodschieten van Joden. Dat gebeurde al op grote schaal door de *Einsatzgruppen*, bijvoorbeeld in Babi Jar bij Kiev in 1941.

Alle Joden moesten vanaf 1942 verplicht een davidsster dragen. Vanaf dat jaar werden Joden ook opgeroepen om zich te melden, zogenaamd om in Duitsland of het oosten van Europa te gaan werken. Veel Joden meldden zich vrijwillig. Een ander deel meldde zich niet of dook onder. Tussen november 1942 en april 1943 vonden vrijwel dagelijks arrestaties plaats. In totaal werden in de Haagse regio 2.000 woonhuizen van Joodse Nederlanders ontruimd.

In 1942 werd Auschwitz een vernietigingskamp met gaskamers. Ook Sobibor werd in dat jaar geopend. In deze twee kampen zijn veel Rijswijkse Joden omgekomen. In heel Europa werden Joden vanaf 1942 opgeroepen zich te melden. Dit gebeurde ook in Rijswijk. Joden meldden zich zonder te weten wat hen te wachten stond. De verwachting was in het algemeen dat de Joden uit de maatschappij werden verwijderd om in kampen tewerkgesteld te worden. Hun lot was echter deportatie naar de vernietigingskampen, waar velen omkwamen.

Van 1940 tot 1945 woonden ruim 500 Joden voor korte of langere tijd in Rijswijk. Daarvan heeft ongeveer de helft de oorlog niet overleefd. Verreweg de meesten van hen zijn tussen 1942 en 1943 vermoord in concentratiekampen in Oost-Europa, met name in Auschwitz en Sobibor.

1940 - 1945

Duitse maatregelen tegen de Joodse inwoners vanaf mei 1940

Auteur: Hans van Rossum

Ondanks het geweld en de maatregelen tegen Joden in Duitsland in de jaren '30 van de twintigste eeuw, waren er in de eerste maanden van de bezetting in Nederland nog geen direct zichtbare acties tegen Joden. Alleen moesten de Joden die voor 1940 waren gevlucht uit Duitsland zich laten registreren bij de lokale politie. In oktober 1940 werd het verboden om Joodse ambtenaren aan te stellen of te bevorderen. Daarnaast moesten alle ambtenaren een Ariërverklaring ondertekenen, waarin verklaard werd dat geen van de vier grootouders Jood was. Praktisch alle ambtenaren zonder Joodse voorouders tekenden deze verklaring. Hiermee werd duidelijk wie wel een Joodse achtergrond had. De dagbladen en andere persorganen werd het vanaf die tijd verboden eigen teksten over deze maatregelen te publiceren. Ze mochten alleen voorgeschreven artikelen gebruiken.

In november 1940 volgde de schorsing van Joodse ambtenaren, later het ontslag. Verplichte registratie van alle Joodse ondernemingen volgde, van winkels tot fabrieken. Joodse leden van gemeenteraden, wethouders en andere bestuurlijke instanties werden in december ontheven van hun functie. Na de ambtenaren in oktober werden nu ook Joodse arbeiders in fabrieken, winkels en overige ondernemingen verplicht zich te laten registreren. Begin 1941 werd het onmogelijk voor Joden om te studeren aan de universiteiten en hogescholen.

In februari 1941 kregen Nederlanders met drie of vier Joodse grootouders een 'J' in hun persoonsbewijs gestempeld. Een verplichte inlevering van radio's volgde, net als een verbod op toegang tot openbare gelegenheden als zwembaden en verplichte winkeltijden voor Joden van drie tot vijf uur 's middags.

Na de zomer van 1941 werd Joodse kinderen de toegang tot hun scholen ontnomen. Deze kinderen moesten naar aangewezen Joodse scholen met Joodse onderwijzers, die vaak niet in de buurt lagen. De leerlingen gingen aanvankelijk met openbaar vervoer, maar later werd ook dat verboden. Joodse kinderen moesten daardoor lang lopen naar hun school. Bioscopen moesten verplicht in hun programmering de haatfilm "De eeuwige Jood" opnemen, met leugens en nepnieuws. Joden moesten een verplicht abonnement nemen op het Joodse Weekblad, gepubliceerd door de door de Duitsers afgedwongen Joodse Raad, waarin ook nieuwe maatregelen werden gepubliceerd.

◀ Het politiebureau in Oud-Rijswijk.
(Bron: Museum Rijswijk)

▲ Voor Joden verboden. (Bron: Museum Rijswijk)

▲ Jodensterren. (Bron: Museum Rijswijk)

In oktober 1941 moesten alle bedrijven hun Joodse medewerkers ontslaan zonder recht op uitkering en mochten Joodse bedrijven geen niet-Joodse medewerkers meer in dienst hebben.

In 1942 werden de maatregelen verder verscherpt en werd de verplichte Jodenster op de kleding ingevoerd. Alle Joden moesten tegen inlevering van textielbonnen vier gele lapjes aanschaffen en zichtbaar op de kleding bevestigen. Fietsen, ook kinderfietsen, moesten worden ingeleverd, het vastgestelde basisinkomen werd verder verlaagd en het meerdere afgeroomd, evenals vermogen en andere bezittingen als grond en huizen.

Aan het eind van de zomer van 1942 kwamen de eerste oproepen voor tewerkstelling in Duitsland, in eerste instantie vanuit de Joodse Raad. Een korte lijst van toegestane bagage werd gepubliceerd. Alle waardevolle zaken als juwelen, contant geld, enzovoort, moesten ingeleverd worden. Inmiddels was bij de gemeenten de registratie verder geperfectioneerd zodat alle adressen en aantallen personen bij de Duitsers en politie bekend waren. Formeel was het doel van de nazi's dat in het voorjaar 1943 het westen van Nederland "geruimd" zou zijn en in april de overige provincies.

Er ontstond grote verwarring en ongerustheid. Niemand wist wat voldoen aan de oproep zou inhouden. Niemand vermoedde dat stappen gezet waren om te komen tot een systematische uitvoering van genocide op de Joden. Auschwitz en Sobibor waren nog niet bekend. Veel Joden gaven gehoor aan de oproep in de veronderstelling dat ze in Duitsland tewerkgesteld zouden worden, zoals de Rijswijkse familie Swaan, zie daarvoor hoofdstuk 20. Er werd immers gedreigd met strenge straffen indien geen gehoor werd gegeven aan de oproep. Anderen vonden het verstandiger om geen gehoor te geven aan de oproep, maar een normaal leven was voor Joden niet meer mogelijk. Zij moesten onderduiken of vluchten. Hiertoe besloten bijvoorbeeld leden van de Rijswijkse familie Van Praagh, zie hoofdstuk 9. Onderduiken heeft het leven van veel Joden gered, maar tegelijk werden velen ontdekt of verraden. Zij werden vermoord in de vernietigingskampen.

Van de 140.000 Joden in het vooroorlogse Nederland zijn meer dan honderdduizend Joodse mannen, vrouwen en kinderen afgevoerd naar de vernietigingskampen en niet meer teruggekomen. In Rijswijk woonden in 1940 ongeveer 500 Joden. 250 van hen kwamen om het leven in de Holocaust, de meesten in Auschwitz of Sobibor. Vanwege verschillende bronnen en ontbrekende gegevens is het niet precies duidelijk hoeveel Rijswijkse Joodse slachtoffers van de Holocaust er zijn. Daarnaast werden sommige Joden wel in Rijswijk opgepakt, bijvoorbeeld als onderduikers, terwijl zij niet in de stad stonden ingeschreven.

PROCLAMATIE

10 MEI 1940

MIJN VOLK

Nadat ons land met angstvallige nauwgezetheid al deze maanden een stipte neutraliteit had in acht genomen en terwijl het geen ander voornemen had dan deze houding streng en consequent vol te houden, is in den afgelopen nacht door de Duitsche weermacht zonder de minste waarschuwing een plotselinge aanval op ons gebied gedaan. Dit niet-tegenstaande de plechtige toezegging, dat de neutraliteit van ons land zou worden ontzien zoolang wij haar zelf handhaafden. Ik richt hierbij een vlammen protest tegen deze voorbeeldenlooze schending van de goede trouw en aantasting van wat tusschen beschaafde staten behoorlijk is. Ik en Mijn Regeering zullen ook thans onzen plicht doen. Doet gij den uwen, overal en in alle omstandigheden, ieder op de plaats, waarop hij is gesteld, met de uiterste waakzaamheid en met die innerlijke rust en overgave waartoe een rein geweten in staat stelt.

WILHELMINA

1942 - 1945

Persoonlijke verhalen van extra kwetsbare groepen Joden

Auteur: Emma Boeringa

De nazi's maakten geen onderscheid in hun jacht op Joden. Ook kleine kinderen en ouderen werden slachtoffers. Zelfs baby's werden door de nazi's vermoord. Hieronder staan persoonlijke verhalen van deze extra kwetsbare leeftijdsgroepen Joden.

▲ Frida Sara Akker-Meijer en Diena Hilda. (Foto gepubliceerd op Joods Monument op 9 maart 2015)

Diena Hilda Akker

Diena Hilda Akker werd op 8 mei 1941 in Den Haag geboren. Haar ouders waren Frida Sara Akker-Meijer en David Josef Akker. Diena was te vroeg geboren en is met veel moeite in het ziekenhuis in een couveuse in leven gehouden. Het gezin werd in 1942 opgepakt. David moest gedwongen aan het werk en is in 1943 in Midden-Europa omgekomen. Frida en Diena werden op 5 november 1942 vergast in Auschwitz. Diena's leven, dat moeilijk begon, werd heel erg vroeg en brutaal beëindigd. Zij was nog maar anderhalf jaar oud.

Er liggen ter nagedachtenis aan het gezin Akker-Meijer drie struikelstenen aan de Prins Hendriklaan 9.

Mary, Heiman, Herman en Arthur van Kam

Het gezin van Kam woonde vanaf september 1933 aan de Beetslaan 45 in Rijswijk. In 1938 verhuisden ze naar de Carel Nakkenstraat 1. Het huwelijk tussen ouders Felix van Kam en Wilhelmina Koster werd in oktober 1939 ontbonden. Moeder Wilhelmina bleef aan de Carel Nakkenstraat 1 wonen. De kinderen Mary (bijnaam voor Marianne), Heiman en Herman gingen vlak voor de oorlog begon een paar maanden naar het Joods Weeshuis aan de Roodenburgerstraat 1 in Leiden. Alleen de jongste, Arthur, bleef bij zijn moeder wonen.

In 1941 gingen de oudste drie kinderen terug naar hun moeder in Rijswijk. In de zomer van 1942 gingen ze opnieuw naar het weeshuis in Leiden. Arthur ging toen ook met hen mee. Hun moeder is op 6 november 1942 gedeporteerd naar Auschwitz. Het weeshuis werd op 17 maart 1943 ontruimd. Alle vier de kinderen Van Kam zijn toen weggevoerd en op 26 maart 1943 vergast in Sobibor.

Mary was 12, Heiman was 9, Herman was 8 en Arthur was 5 jaar oud toen zij werden vermoord. Er zijn geen foto's van de familie Van Kam.

Betje Manassen-van Geldere

Betje Manassen-van Geldere werd geboren op 9 december 1875 in Rotterdam. In 1903 trouwde zij in Rotterdam met de slager Benjamin Manassen. Ze kregen drie kinderen: Sophia Jeanette, Jeanette en Salamon Mozes. Zij woonden op Waldeck Pyrmontlaan 10 in Rijswijk. Jeanette heeft de Holocaust niet overleefd, de andere twee kinderen wel. Ook de zoon van Jeanette overleefde de Holocaust. De man van Betje, Benjamin Manassen, was voor de oorlog in 1937 in Tiel overleden.

Betje Manassen-Van Geldere werd op 31 maart 1943 weggevoerd van haar woning op de Waldeck Pyrmontlaan 10 in Rijswijk. Zij werd overgebracht naar het kamp-ziekenhuis van Westerbork. Op 13 april 1943 werd zij gedeporteerd naar Sobibor, waar zij na aankomst direct werd vergast. Zij werd 67 jaar oud.

▲ Debora Carola Messcher. Gemeente Den Haag, toegangsnummer 0432-01, inventaris 4349, Concept Proces Verbaal 1901, 1942. (Foto gepubliceerd op Joods Monument op 1 februari 2018)

▲ Alida Emilie van Strien. Rijswijk, circa 1941-1942. Uitsnede uit foto in de collectie van het Joods Historisch Museum, F011398. (Foto gepubliceerd op Joods Monument op 14 juni 2016)

Debora Carola Messcher

Debora Carola Messcher werd geboren op 7 juli 1939 in Den Haag. Haar ouders waren Izaäk Messcher en Sara Swaan. Zij trouwden in 1936 en gingen in Rijswijk op de Sparrelaan 17 wonen. Op 19 november 1942 verscheen in het Algemeen Politieblad het volgende bericht:

“De Commissaris van Politie van de justitiële dienst A van Den Haag verzocht opsporing, aanhouding en voorgeleiding van Izaäk Messcher en van zijn vrouw Sara Messcher-Swaan. Zij waren woonachtig in Rijswijk aan de Sparrelaan 17. Zij werden er van verdacht Artikel 256 van het Wetboek van Strafrecht (het te vondeling leggen, c.q. verlaten van een kind beneden de leeftijd van 7 jaar) te hebben overtreden.”

Alida Emilie van Strien

Alida Emilie van Strien werd op 6 mei 1937 geboren. Haar ouders waren Abraham van Strien en Rosa Jetje van Strien-Cohen. Alida had ook een broertje, Simon van Strien. Het gezin woonde op de Beetslaan 81 in Rijswijk.

Alida heeft in haar korte leven viool leren spelen. Toen zij en haar familie werden weggevoerd, gaven haar ouders het muziekinstrument in bewaring bij hun bureu.

- ▼ Viool van Alida van Strien.
De viool behoort nu tot de collectie van het Nationaal Holocaust Museum. (Foto gepubliceerd op Joods Monument op 21 augustus 2019)

Alida Emilie van Strien werd in juni 1943 met het zogenoemde kindertransport uit Vught via Westerbork op transport gesteld naar Auschwitz. Zij bereikte de leeftijd van 6 jaar. Ook haar ouders en broertje hebben de oorlog niet overleefd.

Een zoon uit het Rijswijkse gezin dat de viool in bewaring nam, schonk deze aan het Joods Historisch Museum. Alida's viool is nu opgenomen in de tentoonstelling van het Nationaal Holocaust Museum.

Echtpaar Vilbach

Salomon Vilbach werd geboren op 5 juni 1864. Frederika Vilbach-Aardewerk werd geboren op 28 augustus 1864. Zij gingen na het huwelijk van hun zoon Herman Vilbach met Anna Blom in Rijswijk bij hen inwonen. De familie woonde op het Jaagpad 57. Begin 1939 werd Suzanne geboren, dochter van Herman en Anna. De situatie voor Joden werd steeds dreigender. Daarom besloten Herman en Anna dat Suzanne ergens anders moest worden ondergebracht. Zij kwam terecht bij een gezin in Hilversum.

In het voorjaar van 1943 stond de bezetter voor de deur om het gezin mee te nemen. Anna en Herman wisten te ontsnappen via het dak, maar Salomon en Frederika lukte het niet om te ontsnappen. Zij werden weggevoerd en op 16 april 1943 in Sobibor vermoord. Zij waren toen 78 jaar oud.

Herman en Anna vonden allebei een onderduikadres. Anna werd alsnog opgepakt en in december 1944 in Auschwitz vermoord. Herman en Suzanne overleefden de oorlog. Er liggen ter nagedachtenis aan de familie Vilbach drie struikelstenen aan het Jaagpad 57.

▲ Johnny van Voolen. Privécollectie. (Foto gepubliceerd op Joods Monument op 7 augustus 2008)

Johnny van Voolen

Johnny van Voolen werd geboren op 9 november 1935 in Haarlem. Zijn ouders waren Maurits van Voolen en Malli van Voolen-Rosenfeld.

Het gezin werd in 1942 uit hun huis in Den Haag gezet. Malli van Voolen zat in een zanggroep. Een vrouw uit die zanggroep, Berta Gudema-Blok, bood haar een plek aan in haar huis en dat van haar gezin aan de Broekslootkade 39 in Rijswijk. Die vrouw was de moeder van Ida Vos, toen nog Gudema. Zij is later kinderboekenschrijfster geworden. Johnny was toen vijf jaar oud. Hij kwam op de kamer bij Ida en haar zus Esther slapen en beide gezinnen vonden het leuk en gezellig om met zoveel mensen te wonen.

Het gezin Van Voolen heeft het huis uiteindelijk in 1943 verlaten en zich gemeld bij de bezetter. Zij werden naar kamp Vught gebracht. Via kamp Vught kwamen ze op 3 juli 1943 in Westerbork. Het gezin werd geregistreerd als strafgeval en in barak 67 geplaatst. Johnny werd op 31 augustus 1943 gedeporteerd naar Auschwitz, waar hij op 3 september, de dag van aankomst, samen met zijn moeder gelijk werd vergast. Hij was toen 7 jaar oud. Ook zijn vader Maurits kwam in de Holocaust om het leven. Het is onbekend wanneer hij precies is omgekomen, waarschijnlijk in 1943 of 1944 in Auschwitz.

1940 - 1945

Het verhaal van Ida Vos

Auteur: Tineke Trompert

Ida Gudema, vooral bekend als Ida Vos, werd geboren op 13 december 1931 in Groningen. Het gezin bestond uit vier personen, vader Joseph Gudema, moeder Berta Gudema-Blok, dochter Ida Gudema en Esther Gudema. In 1936 verhuisde het gezin Gudema naar Rotterdam, waar ze het bombardement van mei 1940 meemaakten. Omdat de situatie in Rotterdam te onveilig werd, verhuisde het gezin naar Rijswijk en ging wonen aan de Broekslootkade 39.

Aardrijkskunde

*zij had een onvoldoende
voor aardrijkskunde
die laatste dag
maar wist een week later
precies waar Treblinka lag
héél even maar.*

Vijfendertig kinderen

*vier kunnen nog ervaren
wat het betekent
in een donkere la
ver weg
gezichten
te bewaren*

◀ Twee gedichten van Ida over haar klas uit de gedichtenbundel "Vijfendertig tranen".

▼ Klassenfoto van de school in de Bezemstraat 1942. Ida is het meisje met brilletje en strik, zittend voor de juf. (Bron: Museum Rijswijk)

Stapje voor stapje werd het leven van de Joden steeds moeilijker gemaakt. Op 10 januari 1941 gaf de bezetter verordening 6/1941 uit. In deze verordening stond dat personen van "geheel of gedeeltelijk Joodschen bloede" zich moesten laten registreren. Daarna volgden de verboden, die de vrijheden van Joden steeds verder beperkten.

Toen Ida pas in Rijswijk woonde ging ze nog gewoon naar school, de Nicolaas Beetsschool. Die "gewone" schooltijd duurde helaas niet lang. In september 1941 kwam er een brief waarin stond dat met ingang van het nieuwe schooljaar kinderen "van Joodschen bloede" niet meer met Arische kinderen in de klas mochten zitten. Vanaf dat moment moesten de meisjes naar de Joodse school in de Bezemstraat in Den Haag. Eerst mochten ze nog met de tram, later werd ook dat verboden. Iedere dag zaten er minder kinderen in de klas. Van de 35 kinderen op de foto hebben er maar vier de oorlog overleefd.

In april 1943 moest het gezin onderduiken. Eerst met z'n vieren op één adres, een jaar later werden de zusjes gescheiden van hun ouders bij onderduikgezinnen ondergebracht. Van april 1944 tot de zomer van 1945 verbleven de meisjes in Venhuizen bij oom Jaap en tante Nel. Hun ouders verbleven in deze periode op een ander adres in de buurt, maar één keer konden ze elkaar zien.

Na de oorlog werden de meisjes herenigd met hun ouders. Omdat in hun huis aan de Broekslootkade andere mensen woonden, woonden ze korte tijd op de Penninglaan, waar ze introkken bij een Joodse man en zijn dochtertje die ook uit de onderduik kwamen.

Na de terugkeer uit het concentratiekamp van de grootouders van moeders kant kreeg de familie een huis toegewezen aan de Haagweg 140, dat leeg stond nadat de Joodse bewoners in 1942 waren weggevoerd.

Aanvankelijk kon Ida niet over haar oorlogservaringen praten. Later leerde zij zich uiten door te schilderen, beeldhouwen en door te schrijven. Behalve in haar boeken vertelde ze ook rechtstreeks aan kinderen wat oorlog is.

Violist Bert Vos (zoon van Ida) vertelt samen met zijn band The Klezmer Society in indringende muziekvoorstellingen het verhaal van zijn moeder én zijn eigen verhaal als kind van overlevenden.

Van haar hand verschenen de boeken:

Vijfendertig tranen, 1976

Schiereiland

Miniaturen

Wie niet weg is wordt gezien, 1981

Anna is er nog, 1986

Dansen op de brug van Avignon, 1989

Witte zwanen, zwarte zwanen, 1992

De sleutel is gebroken, 1996

De lachende engel, 2000

◀ Foto van Esther en Ida. Foto uit privécollectie.

► **Wees Stil**, Theodora Plas
Kunst in het kader van 80 jaar vrijheid

d
d
dat je de in veld
de veld het donken
de weerd
dat je veld de bent
en zegst
dat je bent en bent
bent
alles uit de ken

de
de veld de veld
de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld

de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld

de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld

de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld
de veld de veld

1935 - 1945

De Joodse familie Van Praagh

Auteur: Jilt Sietsma

Tijdens de Tweede Wereldoorlog woonden veel leden van de Joodse familie Van Praagh in Rijswijk en Den Haag. Deze familie werd zeer zwaar getroffen door de Holocaust. In dit hoofdstuk wordt het verhaal verteld van tien broers en zussen Van Praagh, kinderen van het echtpaar Anthonie en Marianne van Praagh – Blom, en hun kinderen en kleinkinderen. Het verhaal begint in 1867.

▼ De familie Van Praagh in 1918. Van de twintig personen op deze foto komen er dertien om het leven in de Holocaust, drie sterven een natuurlijke dood voor of in de oorlog, vier overleven de oorlog. Van links naar rechts, achterste rij: Wolf, Clara Eva, Esther, Isaac, Sara, Johanna, Jacob; middelste rij: Juliana, Sallie, Marianne, Petronella, Rebekka, Dientje; voorste rij: Samson, Emanuel, Emanuel, Nathan, Mozes, Judith, Catharina. (Bron: joodsmonument.nl)

Op 10 september 1867 vindt in Monster het huwelijk plaats van Anthonie Mozes van Praagh en Marianne Blom. Anthonie is dan 25 jaar oud, Marianne 24 jaar; zij wonen in Poeldijk in de gemeente Monster. Ruim vijf maanden later, op 19 februari 1868, wordt hun eerste kind geboren, Mozes. Mozes van Praagh wordt niet ouder dan zes maanden, hij overlijdt op 12 augustus van hetzelfde jaar. Ditzelfde noodlot zal Anthonie en Marianne tien jaar later overkomen: op 19 augustus 1878 overlijdt hun zes maanden oude dochter Eva, geboren op 3 februari 1878.

Tussen 1868 en 1890 krijgt het echtpaar twaalf kinderen, waarvan er tien een volwassen leeftijd bereiken. Anthonie Mozes van Praagh overlijdt op 19 juni 1892 in Monster, 50 jaar oud.

Naast deze dertig vermoorde familieleden komen tenminste drie aangetrouwde kleinkinderen en een broer van Anthonie Mozes en enkelen van diens kinderen en kleinkinderen om het leven in de Holocaust.

▼ **Nakomelingen van Anthonie Mozes en Marianne van Praagh – Blom, met namen van dodelijke slachtoffers van de Holocaust onderstreept.**

Kinderen	Kleinkinderen	Achterkleinkinderen
Mozes (1868 – 1868)		
<u>Sara</u> (1869 – 1942)		
<u>Catharina</u> (1870 – 1942) × (1911) <u>Samson Haagman</u> (1884 – 1942)	<u>Rachel</u> (1913 – 1942)	
Mozes Anton (1873 – 1941) × (1901) <u>Juliana Elias</u> (1879 – 1943)	Benjamin Mozes (1904 – 1967) Marianne Caroline (1907 – 1964) Theodora (1914 – na 1968)	
<u>Nathan</u> (1874 – 1943) × (1902) <u>Rebekka Sanders</u> (1877 – 1943)	<u>Anton Nathan</u> (1903 – 1943) <u>Annie</u> (1906 – 1943) <u>Marianna</u> (1912 – 1942) <u>Johan</u> (1917 – 1942)	<u>Michiel</u> (1942 – 1943)
<u>Wolf</u> (1876 – 1943) × (1916) <u>Clara Eva van den Berg</u> (1888 – 1943)	Marianne Betsy (Janny) (1917 – 2015) <u>Max</u> (1920 – 1944)	
Eva (1878 – 1878)		
<u>Esther</u> (1879 – 1942) × (1904) Isaac van Praagh (1871 – 1938)	Salomon Siegfried (1909 – 1969) <u>Mietje</u> (1907 – 1942) <u>Marianne</u> (1911 – 1942) <u>Catharina</u> (1914 – 1942) Selma (1921 – 2008)	<u>Jetje</u> (1936 – 1942) <u>Isaac Sally</u> (1939 – 1942) <u>Henri Isaac</u> (1942 – 1942)
<u>Emanuel</u> (1882 – 1943) × (1911) <u>Dientje Kwetsie</u> (1887 – 1943)	Marianna (1912 – ...) <u>Jacques</u> (1917 – 1945) <u>Antoon</u> (1928 – 1943) <u>Nico</u> (1930 – 1943)	
Sallie Anthonie (1884 – 1961) × (1917) Petronella Cornelia Blom (1880 – 1958)	Anthonie (1918 – na 1952) Annie (1921 – ...) Marianne (1923 – ...) Willy (1925 – ...)	
Jacob (1887 – 1963) × (1915) Johanna Laurentina Labordus (1892 – na 1963)	Frank (1916 – na 1940) Jaap (1922 – ...)	
<u>Aäron</u> (1890 – 1943) × (1916) <u>Judith Polak</u> (1888 – 1943)	<u>Tonnie Aron</u> (1917 – 1944) Mimi (1923 – 1981)	

Voor de oorlog

In de eerste decennia van de twintigste eeuw bouwen de kinderen Van Praagh hun leven op, voornamelijk in Rijswijk en Den Haag. Tussen 1901 en 1916 trouwen negen van de tien kinderen; alleen Sara blijft ongehuwd. Zeven van de negen schoonkinderen zijn Joods. Ze hebben uiteenlopende beroepen: slager, kantoorbediende, handelsagent, naaister, schoolhoofd, ... In 1903, elf jaar na de dood van haar man, wordt moeder Marianne grootmoeder als haar eerste kleinkind Anton Nathan wordt geboren. Grootmoeder Marianne verhuist op 30 december 1913 met vijf dan nog ongehuwde kinderen naar Den Haag. In 1918 houdt de familie een picknick en wordt een familiefoto gemaakt van Marianne en haar tien kinderen en negen schoonkinderen. Opvallend is dat alleen moeder Marianne in de camera kijkt; Wolf en Clara Eva hebben oog voor elkaar, de anderen lijken naar een ander punt, misschien een andere camera, te kijken.

Marianne overlijdt in Den Haag op 22 mei 1936 op bijna 93-jarige leeftijd. Schoonzoon Isaac van Praagh, de man van Esther, overlijdt in Den Haag op 6 juli 1938, zoon Mozes Anton overlijdt ook in Den Haag, "na een korte ongesteldheid", op 11 maart 1941.

Rijswijkers

Wolf en Clara Eva verhuizen op 25 april 1935 vanuit Den Haag naar Vondellaan 19 in Rijswijk en wonen later op Geestbrugweg 60. Op dat adres wonen tien familieleden die in de Holocaust om het leven komen: de ongehuwde Sara, Wolf, Clara Eva en hun zoon Max, weduwe Esther, haar dochters Marianne en Catharina, met hun echtgenoten Henri Jacques Bouthoorn en Samuel Boas, en haar kleinzoon Henri Isaac. Op Emmastraat 44 woont het gezin van Aäron en Judith. Het gezin van Emanuel en Dientje verhuist in oktober 1925 vanuit Den Haag naar Haagweg 53 en in september 1934 naar Vondellaan 16. Van de volgende generatie woont Emanuel's zoon Jacques op Prins Hendriklaan 42 en Esther's dochter Mietje op Kastanjelaan 34. Levie van Praagh, een broer van Anthonie Mozes en oom van de kinderen, woont op Regentesselaan 40 (zie hoofdstuk 10).

- Aäron en Judith van Praagh - Polak op het balkon van hun huis, Emmastraat 44 (±1930). Beiden sterven op 22 oktober 1943 in Auschwitz. (Bron: Emmastraat, Rijswijk – ongeveer honderd jaar straatgeschiedenis)

Het vooroorlogse leven van de familie toont zich in enkele foto's die bewaard gebleven zijn.

- ▼ Clara Eva van Praagh – van den Berg met haar dochter Marianne, die Janny genoemd werd. Janny wilde niet stilzitten voor de foto en mocht daarom met de halsketting van haar moeder spelen. Clara overlijdt op 25 januari 1943 in Auschwitz. Janny, geboren in 1917, wordt in 1944 opgepakt, verblijft enkele maanden in het Oranjehotel, later Westerbork en wordt daar in april 1945 bevrijd. Zij overlijdt in 2015 in Israël. (Bron: joodsmonument.nl)

▲ Nico en Antoon van Praagh, kinderen van Emanuel en Dientje, spelen op het strand in Scheveningen (±1933). Zij woonden toen op Vondellaan 16 in Rijswijk. Beiden sterven in Auschwitz in oktober 1943. Ze zijn dan 13 en 15 jaar oud. (Bron: joodsmonument.nl)

▼ Zes zussen en schoonzussen Van Praagh op een familiebijeenkomst in 1937. Alleen de niet-Joodse Nel van Praagh – Blom overleeft de oorlog. (Bron: joodsmonument.nl)

1942

Begin 1942 maken de nazi's zeer concrete plannen om het "Jodenvraagstuk" op systematische wijze op te lossen. Joden worden, ook in Rijswijk, opgeroepen zich te melden zonder te weten wat hen te wachten staat. Hun lot is deportatie naar de vernietigingskampen, die voor de meeste Nederlandse Joden, zo ook

voor veel leden van de familie Van Praagh, via Westerbork verloopt. Johan van Praagh, zoon van Nathan en Rebekka, wordt al op 24 augustus 1942 vanuit Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd. Johan en zijn zus Marianne worden in september 1942 vermoord, "oom" Levie en zijn dochter Kaatje uit de Regentesselaan sterven in Auschwitz in de eerste dagen van november. Van de negen nog levende kinderen van Mozes en Marianne worden Catharina, Esther en Sara in november 1942 vermoord in Auschwitz, alsmede acht van hun partners, kinderen en kleinkinderen.

De terreur ontlopen

De achterblijvende kinderen van Mozes en Marianne (Nathan, Wolf, Emanuel, Sallie, Jacob en Aäron) weten niet hoe verschrikkelijk het lot van de vertrokken familieleden is. Wel wordt in de hele samenleving duidelijk dat er groot gevaar is voor Joden. Joden moeten kiezen: zich melden, vluchten of onderduiken. Omdat Petronella (Nel) niet Joods is zijn Sallie en Nel aanvankelijk relatief veilig. Zij stellen hun huis ter beschikking als onderduikadres voor verschillende familieleden. Ook duiken veel Van Praaghs onder bij de Delftse groentehandelaar Henk de Wit en zijn (aanstaande)

vrouw Carrie, die zelfs tot 21 onderduikers in huis hebben. Maar door verraad en onvoorzichtigheid worden de Joodse onderduikers ontdekt op 17 september 1943. Sallie en Nel worden beiden gearresteerd en gevangengehouden in het Oranjestad hotel in Scheveningen. In januari 1944 wordt Sallie vrijgelaten en wordt Nel overgebracht naar Vught, waar zij tot augustus 1944 verblijft.

◀ Tekening uit 1943 met Max van Praagh, zoon van Wolf en Clara Eva, linksachter, ondergedoken boven de groentezaak van het echtpaar De Wit in Delft. Max overlijdt in juli 1944 op 24-jarige leeftijd, ergens in Midden-Europa. (Bron: joodsmonument.nl)

Zowel het echtpaar De Wit als Nel van Praagh – Blom krijgen na de oorlog de onderscheiding *Righteous among the Nations* van de Israëliëse stichting Yad Vashem.

Aäron en Judith wonen niet meer in de Emmastraat, maar duiken, na ontsnapt te zijn aan arrestatie in Delft, onder in Emmastraat 46, hun voormalige buurhuis, dat nu bewoond wordt door het echtpaar Van den Broek – Hartman. Door onvoorzichtigheid en verraad komen de nazi's te weten dat er onderduikers verblijven op dit adres. Op 27 september 1943 vindt een inval plaats, waarbij Van den Broek, zijn toevallig aanwezige schoonvader en vijf Joodse onderduikers gearresteerd worden. Allen worden naar het Oranjestad gebracht, waar Aäron en Judith verblijven van 28 september tot 9 oktober. Op 19 oktober vertrekken zij vanuit Westerbork naar Auschwitz, waar ze drie dagen later worden vermoord. Hun kinderen Tonnie en Mimi vluchten. Tonnie wordt in Frankrijk gevangengenomen en sterft na deportatie in Auschwitz. Mimi keert terug naar Nederland en wordt gearresteerd op station Hollands Spoor. Zij wordt gedeporteerd naar Westerbork en Bergen-Belsen, maar overleeft de oorlog. Zij overlijdt in 1988 in Rijswijk.

Naast Aäron zijn ook Wolf, Emanuel en diens zoons Nico en Antoon gevangenen in het

Oranjestad in september 1943. Op 28 september worden zij gedeporteerd naar Westerbork en twee weken later, tegelijk met zes naaste familieleden, naar Auschwitz, waar allen overlijden.

Net als Sallie heeft Jacob een niet-Joodse vrouw. Hij verkrijgt daarom *Sperrung* via de Joodse Raad, hetgeen betekent dat hij wordt vrijgesteld van deportatie in de periode 1942 – 1943.

1943, 1944, 1945

Na de vele slachtoffers van de familie Van Praagh in 1942 vinden in de laatste drie jaar van de Holocaust nog twintig familieleden de dood door toedoen van de nazi's. Behalve Tonnie (vanuit Frankrijk) en Emanuel's zoon Jacques (vanuit Vught) zijn allen van Westerbork naar Polen gedeporteerd, drie sterven in Sobibor, elf in Auschwitz. Net als in 1942 zitten er voor bijna allemaal maar een paar dagen tussen hun vertrek uit Westerbork en hun dood in een vernietigingskamp. Voor zes familieleden duren de ontberingen lang, van drie tot zeventien maanden, voor zij in Polen of Midden-Europa overlijden.

Vier zoons van Mozes en Marianne overlijden in 1943: Nathan in maart in Sobibor, Wolf, Emanuel en Aäron in oktober in Auschwitz. Alleen Sallie en Jacob overleven de Holocaust.

Praagh v.	Pico	330	24. "	20.9.43	6040
Praagh v.	Wolf	348	25. "	22.9.43	6054
Praagh v.	Antoon	476	25. "	22.9.43	6063
Praagh v.	Emanuel	355	25. "	" "	6059
Praagh v.	Aäron	345	25. "	" "	6057
Praagh v.	Nathan	419	28. "	9.10.43	6110
Praagh v.		654	28.9.43	14.1.44	6061

▲ Gevangenen in het Oranjestad. (Bron: Nationaal Monument Oranjestad)

He
VAN PRAAGH, Jacob
Kl. verstr. 22 en Haag v. Praagh-Labordde, Johanna L.
24.1.87 Monster v. Praagh, Jaap Antonie / Gl.
nederl. 2.5.22
Hoofd der openbare school Bezemstr. 3 sedert 29.9.41
gesperrt wegens gemengd huwelijk
alg. opm.:

◀ Bron: Cartotheek Joodse Raad / oorlogsbronnen.nl.

Leeftijden

Oom Levie van Praagh is een oude man, 83 jaar, als hij in 1942 in Auschwitz overlijdt. De zeven kinderen Van Praagh die omkomen zijn meest tussen de 50 en 70 jaar. Hun kinderen zijn in de bloei van hun leven, tussen 20 en 40 jaar, hoewel Emanuel's zonen Antoon en Nico, wonend in de Vondellaan, pas 15 en 13 jaar oud zijn als zij in Auschwitz overlijden. Tenminste vier achterkleinkinderen van Anthonie en Marianne overlijden in Auschwitz: Jetje is vijf jaar oud als zij sterft, haar broertje Isaac Sally is drie jaar, Michiel is bijna veertien maanden en Henri Isaac nog geen zes maanden. Michiel woonde in Schiedam, de andere drie kinderen in Rijswijk.

Na de oorlog

De registratie van de doden in de burgerlijke stand van gemeentes vindt voor velen pas plaats in het begin van de jaren 1950, omdat de identificatie van slachtoffers in Europa in chaos na de oorlog lang duurt. Henri Isaac Bouthoorn, kleinzoon van Esther van Praagh, overlijdt in Auschwitz op 2 november 1942, nog geen zes maanden oud. Zijn dood wordt pas in 1951 in de burgerlijke stand van Rijswijk geregistreerd.

Sallie van Praagh overlijdt in Rijswijk op 27 september 1961, 77 jaar oud. Jacob overlijdt, als laatste van de kinderen Van Praagh, op zesenzeventigjarige leeftijd in Den Haag op 19 juli 1963, ruim 95 jaar na zijn oudste broertje Mozes.

1951

Nr. 145.

Heden, Op twee November negentienhonderd tussentwintig is

negentienhonderd een en vijftig, verscheen voor mij, ambtenaar van de burgerlijke stand van Rijswijk:

in de omringing van Bouthoorn in Polen overleden: Bouthoorn, Henri Isaac,

oud geboren tussentwintig negentien jaar, hield tussentwintig te Larenhage,

wonende te Bouthoorn in Holland, zoon van: Bouthoorn, die verklaarde

dat op Henri Isaac en: van Praagh, Marianne,

negentienhonderd een en vijftig, te Bouthoorn, van de overlijden is aan mij,

ambtenaar van de burgerlijke stand van Rijswijk, schriftelijk opgegaan. minuten, in de gemeente

Rijswijk is overleden: tussentwintig minuten van Bouthoorn.

Waarvan akte, op heden, die op tussentwintig negentienhonderd een en vijftig.

oud

geboren

wonende te

De aangever verklaarde uit eigen wetenschap van het overlijden kennis te dragen.

Waarvan akte, welke overeenkomstig de wet is voorgelezen.

Ambtenaar van de burgerlijke stand tussentwintig.

▲ Bron: Stadsarchief Delft en Rijswijk.

1942

Twée Joodse families op Regentesselaan 40, Rijswijk

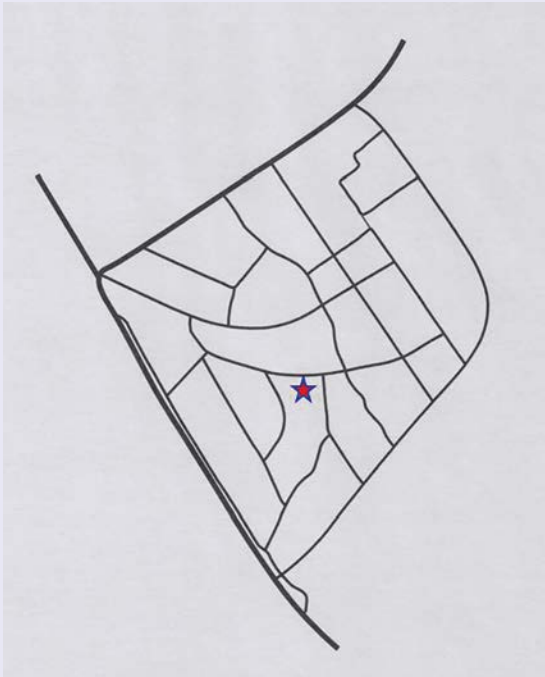
Auteur: Margreet Aantjes en Jilt Sietsma

Op 3 mei 2025 worden voor Regentesselaan 40 in Rijswijk *Stolpersteine* gelegd voor de Joodse bewoners Levie van Praagh en zijn dochter Kaatje van Praagh, die in de Holocaust zijn vermoord. Voor twee andere bewoners die in de Holocaust omkwamen, Obadja Lazarus en Rachel Sanders – Abrahams, worden op verzoek van de nabestaanden geen *Stolpersteine* gelegd.

Het huis

Het huis Regentesselaan 40 dateert van de twintiger jaren van de twintigste eeuw. Op een topografische kaart van 1913 is de zuidkant van de Regentesselaan tussen de Waldeck Pymontlaan en waar nu de Hoornbruglaan is nog onbebouwd, in 1924 staan er huizen.

▲ Bron: Google Maps.

◀ Ontwerp: Floor van Dijk.

▲ 1913. (Bron: topotijdreis.nl)

▲ 1924. (Bron: topotijdreis.nl)

Nummer 1167 In het jaar duizend achthonderd twee enzeventig, den negen-
entwintigsten October is voor ons Ambtenaar van den
Burgerlijken Stand der gemeente Groningen, Arrondisement en Provincie Groningen,
verschenen: Nathan Abrahams oud negentien jaren, van beroep
kassier, alhier, en Rachel oud negentien jaren, van beroep
kassier, alhier, die op den achtentwintigsten der maand October
dezes jaars, des avonds te acht uur, binnen deze Gemeente een
kind is geboren van het evenwelige geslacht, waaraan de voornaam is
Rachel
gegeven zal worden, van welk kind oordeel zijt hy comparant
te zijn Echtymerkel Hendel Visser zonder beroep,
wonnende alhier.

En is deze aangifte en verklaring geschied in tegenwoordigheid van Hendrick
Hendrick oud negentien jaren, van beroep
assistent commies en van Hendrick oud negentien
jaren, van beroep kassier, beide
wonnende te Groningen, als hieroe door de belanghebbende verzochte getuigen.
En is deze akte na voorlezing, getekend door ons en de getuigen, Beide
den comparant
H. J. J. J. H. J. J. J.

Den negentiensten December
achthonderd vijf en zeventig is voor ons ondergetekende AMBTEENAAR
VAN DEN BURGERLIJKEN STAND der Gemeente GOUDA, verschenen: Obadja Lazarus Sanders
oud negentien jaren, van beroep kassier, alhier, en Rachel
oud negentien jaren, van beroep kassier, alhier, die op den
achtentwintigsten der maand October dezes jaars, des avonds te acht
uur, binnen deze Gemeente een kind is geboren van het evenwelige geslacht,
waaraan de voornaam is Rachel gegeven zal worden, van welk kind oordeel
zijt hy comparant te zijn Echtymerkel Hendel Visser zonder beroep,
wonnende alhier.

En is deze aangifte en verklaring geschied in tegenwoordigheid van Hendrick
Hendrick oud negentien jaren, van beroep
assistent commies en van Hendrick oud negentien
jaren, van beroep kassier, beide
wonnende te Groningen, als hieroe door de belanghebbende verzochte getuigen.
En is deze akte na voorlezing, getekend door ons en de getuigen, Beide
den comparant
H. J. J. J. H. J. J. J.

Nº 2321. Op den den negentiensten December
achthonderd vijf en zeventig is voor ons, Ambtenaar van den Burgerlijken Stand
der gemeente Rotterdam, verschenen te het aangifte van een kind, waaraan
de wij de wet geregelde afschrijvingen alhier hebben plaats gehad op den
tweenden en zeventiensten December dezes jaars.
Obadja Lazarus Sanders oud negentien
jaren, van beroep kassier, alhier, en Rachel
oud negentien jaren, van beroep kassier, alhier, die op den
achtentwintigsten der maand October dezes jaars, des avonds te acht
uur, binnen deze Gemeente een kind is geboren van het evenwelige geslacht,
waaraan de voornaam is Rachel gegeven zal worden, van welk kind oordeel
zijt hy comparant te zijn Echtymerkel Hendel Visser zonder beroep,
wonnende alhier.

En is deze aangifte en verklaring geschied in tegenwoordigheid van Hendrick
Hendrick oud negentien jaren, van beroep
assistent commies en van Hendrick oud negentien
jaren, van beroep kassier, beide
wonnende te Groningen, als hieroe door de belanghebbende verzochte getuigen.
En is deze akte na voorlezing, getekend door ons en de getuigen, Beide
den comparant
H. J. J. J. H. J. J. J.

▲ Bron: Stadsarchief Rotterdam.

◀ Bron: wiewaswie.nl.

Het echtpaar Sanders – Abrahams

Op 12 mei 1931 betrekken Obadja Sanders en Rachel Sanders – Abrahams Regentesselaan 40. Zij zijn dan respectievelijk 55 en 57 jaar oud.

Obadja Lazarus Sanders is geboren op 24 december 1875 in Gouda. Hij moet op jonge leeftijd al geld verdienen als chazan (voorzanger) en klusjesman in een synagoge. Hij is levenslustig, 1 m 90 lang en muzikaal.

Rachel Abrahams wordt op 29 oktober 1873 geboren in Groningen. Haar vader Nathan overlijdt in 1894 en ze verhuist in 1903 naar Rotterdam. In deze stad trouwt Rachel -klein van stuk- op 20 december 1905 met Obadja Lazarus Sanders. Obadja is dan koopman in manufacturen, hetzelfde beroep als zijn vader Lazarus. Rachel is zonder beroep, net als haar moeder Hendel Vissel en haar schoonmoeder Hester van Monnikendam. Beide echtelieden lijken de laatste zes maanden voor hun huwelijk bij hun ouders gewoond te hebben.

Het echtpaar gaat in Amsterdam wonen, waar dochter Emma wordt geboren op 20 november

1906 en zoon Bernard op 5 januari 1908. Bernard overlijdt jong, zestien jaar oud, op 3 december 1924 in Amsterdam.

Op 9 mei 1927 verhuist het gezin naar Pletterijstraat 23 in Den Haag. Het beroep van Obadja is dan nog steeds koopman. Op 17 mei 1929 verhuizen ze naar Weissenbruchstraat 14. Vijf dagen later, op 22 mei 1929, trouwt Emma met Izaak Pais (geboren op 3 september 1896 in Harlingen). Izaak is commies der posterijen, Emma is pianolerares. Het beroep van Obadja is in 1929 pianist. Izaak komt op dezelfde dag ook op Weissenbruchstraat 14 wonen. Op 30 oktober 1930 verhuizen Emma, Izaak en hun zoon Aäron, geboren op 16 april 1930, naar Den Burg op Texel. Emma en Izaak krijgen in 1933 of 1934 een dochter, Myra. Tijdens de bezetting moet het gezin onderduiken, onder anderen in Barneveld en Lunteren; alle vier overleven de oorlog.

Op 12 mei 1931, een half jaar na de verhuizing van Emma en Izaak naar Texel, verhuizen Obadja en Rachel Sanders – Abrahams naar Regentesselaan 40 in Rijswijk. Het huis is groot voor twee personen; op 10 augustus 1931 staat

TE HUUR
dubbel Bovenhuis van
heerenhuis, voor 1 of 2
personen, f 35 p. mnd.
Adres: Regentesse-
laan 40, Rijswijk. CYF

▲ Haagsche Courant, 10 augustus 1931. (Bron: delpher.nl)

BENEDENHUIS
te huur van modern heerenhuis. 1 of
2 p. g. ref. f 25.- p.m., geen jongelui.
Regentesselaan 40, Rijswijk. 5588

▲ Haagsche Courant, 11 juni 1941. (Bron: delpher.nl)

een advertentie in de Haagsche Courant waarin het bovenhuis te huur wordt aangeboden. In dezelfde krant wordt in september 1933 de benedenverdieping te huur aangeboden met gebruik van tuin en keuken (voor 5 gulden per week). Ook in 1935, 1936 en 1938 verschijnen verschillende advertenties voor de verhuur van de benedenverdieping.

Vader en dochter Levie en Kaatje van Praagh

De laatste advertentie waarin de benedenwoning van Regentesselaan 40 te huur wordt aangeboden wordt geplaatst op 11 juni 1941. Op 26 juni 1941 komen Levie van Praagh en zijn dochter Kaatje op Regentesselaan 40 wonen.

Levie van Praagh wordt geboren op 3 oktober 1859 in Naaldwijk. Zijn ouders zijn Mozes Wolf van Praagh (1812 – 1878) en Catharina van Teijn (ook wel geschreven als Kaatje van Tijn). Levie is hun tiende kind (van de elf). Het tweede kind van Mozes Wolf en Kaatje is Anthonie Mozes (1842 – 1892), die in 1867 trouwt met Marianne Blom (1843 – 1936). Hun familiegeschiedenis wordt beschreven in hoofdstuk 9.

Levie, vleeschhouwer te Naaldwijk, trouwt op 22 oktober 1895 met Rosalie Elias, geboren op 13

oktober 1867 in Bodelschwingh bij Dortmund (Duitsland). Levie's vader is dan overleden, zijn moeder leeft nog, is winkelierster en woont in Naaldwijk. Rosalie's ouders, Benjamin Elias en Carolina Baum, wonen in 1895 in Keulen (Duitsland).

Het echtpaar Van Praagh – Elias krijgt vier kinderen, allen geboren in Naaldwijk: Kaatje (8 oktober 1896), Benjamin (24 maart 1899), Maurits (24 september 1902), Carolina Johanna (12 juni 1904). In 1912 verhuist het gezin van Naaldwijk naar Den Haag, waar het op verschillende adressen woont. Het beroep van Levie wordt dan aangeduid als grossier in vleesch.

Kaatje blijft ongehuwd. Benjamin trouwt op 27 oktober 1926 met Sara Polak, zij krijgen vijf kinderen, waarvan het oudste overlijdt in 1929. Maurits trouwt op 30 april 1924 met Judith Polak, zij krijgen vier kinderen. Carolina Johanna trouwt op 4 september 1929 met Hartog van Berg, zij krijgen geen kinderen.

▼ Het gezin Van Praagh: Rosalie, Levie, Kaatje, Carolina, Judith, Maurits, Sara, Benjamin.
(Bron: Familiearchief)

▲ Rosalie van Praagh – Elias en (vermoedelijk) haar moeder. (Bron: Familiearchief)

Op 12 december 1935 overlijdt Rosalie van Praagh – Elias in Den Haag. Levie woont dan met Kaatje op Weteringkade 119. Op 26 juni 1941 verhuizen zij naar Regentesselaan 40 in Rijswijk, waar ook het echtpaar Sanders woont. Levie is dan 81 jaar, Kaatje 44 jaar. Een van Levi's kleinkinderen, Bob, herinnert zich na de oorlog dat zijn opa lopend van Rijswijk naar Scheveningen kwam, waar het gezin van Maurits en Judith toen woonde.

Gedeporteerd en vermoord

Op 29 oktober 1942 komen de vier bewoners van Regentesselaan 40 aan in Westerbork. Het is niet duidelijk of zij zich gemeld hebben of zijn opgepakt. Op 2 november worden zij vanuit Westerbork op transport gezet naar Auschwitz. Daar worden alle vier op 5 november 1942 vermoord. Levie van Praagh is dan 83 jaar, Kaatje van Praagh 46 jaar, Obadja Sanders 66 jaar en

Rachel Sanders – Abrahams 69 jaar.

Emma Sanders, haar man Izaak Pais en hun kinderen overleven de oorlog. Emma overlijdt in 1973 en Izaak in 1997. Hun zoon Aäron / Arie overlijdt in 2022, na onder anderen minister van Onderwijs te zijn geweest. Myra Pais was interniste in Leiden en woont nu in Amsterdam.

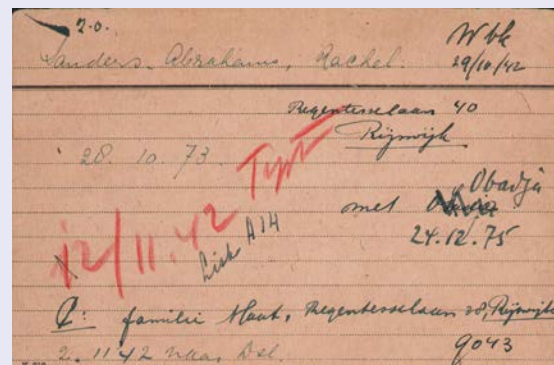
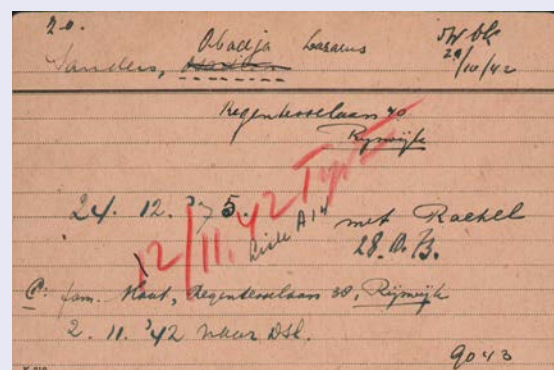
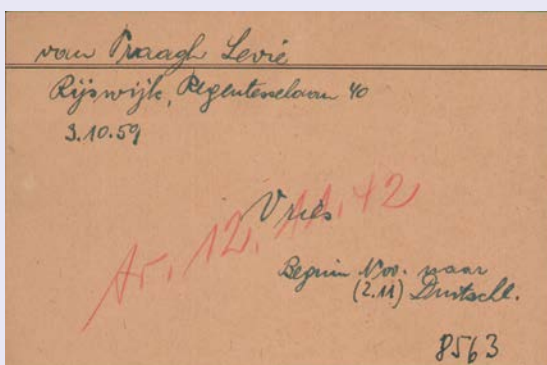
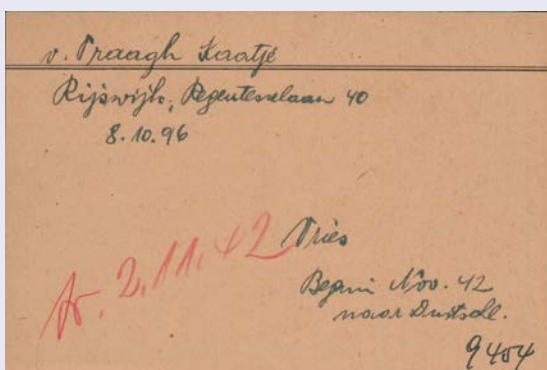
Naast Kaatje van Praagh komen ook Levie's kinderen Benjamin en Carolina Johanna en hun partners en kinderen om in de Holocaust. Benjamin overlijdt in *Extern kommando* Laurahütte op 23 november 1942, zijn vrouw Sara op 31 augustus 1942 in Auschwitz. Op diezelfde dag worden ook hun kinderen Helene (13 jaar), Louis (11 jaar) en Leon en Maurits (9 jaar) in Auschwitz vermoord.

Carolina Johanna en haar man Hartog van Berg sterven op 10 september 1942 in Auschwitz. Maurits van Praagh, zijn vrouw Judith Polak en hun vier kinderen Rosalie, Bela, Leo en Bob overleven de oorlog. Maurits overlijdt in 1994, Judith in 1995, beiden in Arnhem.

▼ Bron: Cartotheek Joodse Raad / oorlogsbronnen.nl.

► Het gezin van Benjamin en Sara van Praagh – Polak rond 1934. (Bron: joodsmonument.nl)

► Leon en Maurits van Praagh, kleinzons van Levie, neefjes van Kaatje. (Bron: joodsmonument.nl)

1942 - 1945

Yad-Vashem- onderscheidingen voor Rijswijkers

Auteur: Jilt Sietsma

Toen in de loop van 1942 steeds duidelijker werd hoe groot de gevaren voor Joodse inwoners waren zochten velen hulp om deportatie te voorkomen. Ondanks de grote risico's waren mensen bereid onderduikers in huis te nemen, ook in Rijswijk. Zo zijn de levens van velen gered. Na de oorlog werd het instituut Yad Vashem opgericht in Jeruzalem, dat Jodenhelpers eert met de titel *Righteous among the Nations*. Zestien Rijswijkers viel de eer te beurt deze titel toegekend te krijgen.

Abraham Matteman (Amsterdam, 2 juli 1907 – Auschwitz, 24 maart 1944), Rebecca Matteman – van Rooijen (Amsterdam, 1 September 1909 – Auschwitz, 17 September 1943) en Vera Matteman (Amsterdam, 22 januari 1938 – Auschwitz, 17 september 1943). (Bron: joodsmonument.nl)

Yad Vashem

Yad Vashem is *The World Holocaust Remembrance Center*, gevestigd in Jeruzalem. Het complex omvat een Holocaust-museum, een omvangrijk archief en *The Garden of the Righteous*, waarin bomen geplant zijn voor de *Righteous among the Nations*. De onderscheiding *Righteous among the Nations* wordt toegekend aan niet-Joden die grote risico's genomen hebben om Joden te helpen tijdens de

Holocaust. De onderscheiding wordt meestal uitgereikt in een Israëlische ambassade of consulaat of op het complex van Yad Vashem in Jeruzalem. Als symbool mag de *Righteous* een boom planten bij Yad Vashem. Eind 2024 zijn er meer dan 28.000 *Righteous*, waarvan bijna 6000 uit Nederland.

▼ Onderscheidingsceremonie bij Yad Vashem.
(Bron: yadvashem.org)

▲ Greta Matteman.
(Bron: <https://vimeo.com/161394623>)

Greta Matteman overleefde in Rijswijk

Het Joodse gezin van Abraham en Rebecca Matteman – van Rooijen woonde in de oorlog in Amsterdam, op het adres Diezestraat 24-I. Abraham en Rebecca waren op 14 juni 1933 in Amsterdam getrouwd en hadden in 1942 twee dochters: Vera (geboren op 22 januari 1938) en Greta (geboren op 1 mei 1942).

In de zomer van 1942 besloot het gezin onder te duiken. Waarschijnlijk via een zakelijk contact vonden zij voor Greta, en tijdelijk voor Vera, in augustus 1942 onderdak bij de familie Jüch in Apeldoorn. Filippus (1893 – 1953) en Anna Jüch – Goosen (1895 – 1985) hadden toen zes kinderen en een Joods meisje als onderduikster in huis en konden daarom niet het hele gezin Matteman huisvesten. Ook Vera kon maar een paar weken blijven. Begin 1943 ondervroeg de Gestapo burens van de familie Jüch, waarop zij het veiliger vonden om een ander adres voor Greta te zoeken. Zij vonden dat bij hun vriendin Jacqueline Reinink in Rijswijk.

Greta Matteman werd in februari 1943, negen maanden oud, opgenomen in het gezin van de 46-jarige weduwe Jacqueline Reinink – Breukelaar (geboren op 12 december 1896 in Hasselt, Overijssel), die met haar zeven kinderen in Rijswijk woonde. Haar man Jan, militair, geboren in Buitenpost, Friesland, met wie zij op 7 juli 1921 trouwde in Achtkarspen, was op 27 mei 1939 in Rijswijk overleden. Greta's ouders Abraham en Rebecca doken met hun oudere dochter Vera onder bij de familie Van der Meijden, niet ver van huize Reinink. Er was

gelegenheid om elkaar te zien. Jacqueline's oudste dochter Marchiena, 21 jaar oud, ging eens per maand met Greta naar haar ouders en zus. Eind augustus 1943, toen zij naar de familie Van der Meijden ging om Rebecca's verjaardag te vieren, bleek het gezin verraden. Abraham, Rebecca en Vera kwamen op 26 augustus 1943 in Westerbork aan, vanwaar zij op 14 september werden gedeporteerd naar Auschwitz. Rebecca en Vera werden daar op 17 september 1943 vermoord, Abraham overleed in Auschwitz op 14 maart 1944.

Greta was nog in huis bij Jacqueline Reinink, die steeds ongeruster werd door de arrestatie van de overige leden van de familie Matteman. Bovendien kreeg ze tuberculose en verdacht ze een van haar burens ervan collaborateur te zijn. Greta verhuisde daarom naar het gezin Van der Meulen, die ook in Rijswijk woonden, niet ver van Jacqueline. Lieuwe en Froukje van der Meulen – Kamsteeg hadden vier kinderen tussen één en dertien jaar en wekten naar de buitenwereld de indruk dat Greta, toen zestien maanden oud, hun eigen dochter was. Opvallend is het bezoek dat de familie kreeg van een Duitse soldaat.

Een Duitse soldaat vroeg of hij af en toe mocht langskomen bij het gezin Van der Meulen, omdat hij zijn eigen gezin zo miste. Froukje van der Meulen had haar bedenkingen, maar durfde niet te weigeren. De Duitser kwam enkele keren bij hen op bezoek. Op een dag raadde hij de Van der Meulens aan om Greta niet in de tuin te laten spelen, omdat "sommige Nederlandse burens die zicht hebben op jullie tuin Duitse sympathieën hebben". Hij had dus begrepen dat Greta een Joodse onderduikster was, maar wilde haar eerder beschermen dan aangeven.

In november 1944 waren er razzia's in Rijswijk voor de *Arbeitseinsatz*. Lieuwe van der Meulen moest zich verbergen onder de vloer van zijn woning, Greta, dan tweeëneenhalf jaar oud, werd in een achterkamertje verborgen. Beiden werden niet ontdekt.

Greta overleefde de oorlog in Rijswijk. Zij verbleef tot 1947 bij het gezin Van der Meulen en verhuisde toen, vijf jaar oud, naar haar enige nog levende familielid, haar oom Abraham van Rooijen, die met zijn vrouw Joyce in Australië woonde. De familie Van der Meulen verhuisde na de oorlog naar Canada. Toen Greta zich in

de jaren negentig begon te verdiepen in haar oorlogsverleden waren zowel Filippus en Anna Jüch als Jacqueline Reinink al overleden. Greta kon Lieuwe en Froukje van der Meulen wel ontmoeten.

Jacqueline Reinink – Breukelaar (1896 – 1989) ontving de Yad-Vashem onderscheiding op 7 juli 1997 in Den Haag. Ook Lieuwe van der Meulen (1906 – 2003) en Froukje van der Meulen – Kamsteeg (1906 – 1997) werden onderscheiden als *Righteous among the Nations* door Yad Vashem en ontvingen de onderscheiding op 10 mei 1994 in Den Haag.

Filippus Jüch (1893 – 1953) en Anna Jüch – Goosen (1895 – 1985) ontvingen de Yad-Vashem onderscheiding op 18 oktober 1995 in Den Haag.

Familie Bouwens

Hermanus Bouwens (1868 – 1955) en Petronella Bouwens – van Galen (1876 – 1956), Hermanus Bouwens jr. (1910 – 1974) en Aleida Bouwens – van de Bruinhorst (1922 – 1982) ontvingen de Yad-Vashem onderscheiding op 11 augustus 2020 in Den Haag.

Over de familie Bouwens staat geen informatie op de website van Yad Vashem, maar wel in het *Almelose Stad & Ambt* van april 2019.

Het Joodse echtpaar Karel en Annie Swelheim – de Leeuwe woonde bij het begin van de bezetting in Almelo, waar Karel als verfmeester werkte bij de textielfabriek Hedeman. Zij hadden een zoontje, Tobias (die ‘Tob’ genoemd werd), geboren op 25 september 1937. Een broer van Karel, Mozes, werd bij een razzia in september 1941 opgepakt en gedeporteerd naar Mauthausen, waar hij op 10 oktober 1941 overleed. Het echtpaar besloot onder te duiken. Vermoedelijk in september 1942 zorgde Karel’s leidinggevende bij Hedeman, Herman Bouwens jr., ervoor dat Tobias bij zijn ouders in Rijswijk kon onderduiken. Tobias werd daarop in oktober 1942 door mensen van het verzet in Almelo op de fiets naar Rijswijk gebracht, waar hij tot de bevrijding bij de familie Bouwens verbleef. Hij overleefde de oorlog en overleed op 6 februari 2023 in Den Bosch. Zijn ouders, Karel en Annie, verbleven op verschillende onderduikadressen in Almelo en overleefden de oorlog ook.

Familie Kerkhof

Jan Kerkhof (1887 – 1958), Klaartje Kerkhof – van de Waal (1886 – 1960) en Frederik Jan

Kerkhof (1915 – ?) ontvingen de Yad-Vashem onderscheiding op 15 juli 1998 in Den Haag. Frederik Kerkhof raakte in 1939, tijdens zijn studie bedrijfskunde, bevriend met de Joodse medestudent Lodewijk Jacob Blei Weissmann. Frederik werkte destijds ook als boekhouder in een chemische fabriek in Delft. Lodewijk en zijn broer Elie woonden bij hun ouders Mordechai en Lea Blei Weissmann. Eind 1940 werd Elie ontslagen bij de gemeente. Frederik stelde voor om gedrieën een vakschool te beginnen om inkomen te genereren. Zij gaven cursussen in Delft en later ook in Dordrecht. Toen de broers Blei Weissmann een oproep kregen om zich te melden voor deportatie vonden ze onderdak bij de familie Kerkhof. Frederiks ouders Jan en Klaartje Kerkhof beschouwden het als hun plicht als vrome christenen om de voortvluchtigen te helpen, ondanks de risico’s die daaraan verbonden waren. Elie nam de schuilnaam Eduard van Wijk aan en vertrok naar een andere schuilplaats waar hij actief werd in het verzet. Hij werd in 1945 doodgeschoten. Lodewijk moest stoppen met lesgeven, maar hij bleef verbonden aan de school terwijl Frederik taken van hem overnam. Lodewijk schonk het kleine bedrag dat hij verdiende aan het echtpaar Kerkhof voor zijn onderhoud. Frederik was intussen getrouwd en bood ook onderdak aan Lodewijk als er razzia’s gaande waren. Toen de situatie gevaarlijker werd, moest Lodewijk de Kerkhofs verlaten. Lodewijk Blei Weissmann overleefde de oorlog.

Familie Van der Noordaa

Jan-Willem van der Noordaa (1878 – 1948), Maria van der Noordaa – Pijnacker (1892 – 1954), Willem van der Noordaa (1909 – 1994) en Anna van der Noordaa – van den Meer (1909 – ?) ontvingen de ad-Vashem onderscheiding op 7 september 1971 in Den Haag.

Op 28 november 1940, de dag waarop de Ariërv verklaring moest worden ondertekend, ontsloeg secretaris-generaal K.J. Frederiks van het Ministerie van Binnenlandse Zaken zijn Joodse secretaresse Simone Marcelle Rulf. Op 27 augustus 1942 lieten haar ouders, Raphael en Emilie Rulf – Mielziner, hun bezittingen achter, verwijderden hun gele sterren en doken onder in het huis van Jan-Willem en Maria van der Noordaa, kennissen van Marcelle’s zus die in Indonesië woonde. De Van der Noordaa’s, oorspronkelijk afkomstig uit de provincie Friesland, hadden een kruidenierswinkel vlakbij het huis van de Rulfs in Rijswijk. Ze verborgen de

voortvluchtigen en behandelden hen als goede vrienden, zonder enige betaling te eisen of te ontvangen. Op 6 december 1942 arresteerden de Duitsers de zoon en schoondochter van het echtpaar Van der Noordaa, Willem en Anna van der Noordaa, die actief waren in het verzet. Jan-Willem en Maria van der Noordaa werden telefonisch gewaarschuwd. Raphael en Emilie Rulf vertrokken daarop naar de woning van de familie Driebergen – van der Meiden in Amersfoort, waar hun dochter Marcelle al was. Jan-Willem van der Noordaa werd opgepakt en gevangengezet, maar hij weigerde te praten en werd vrijgelaten wegens gebrek aan bewijs.

Mevrouw Ooms

Mevrouw Ooms ontving de Yad-Vashem-onderscheiding op 21 augustus 1990.

▲ Elsje van Praag met haar moeder Jogeva en haar neefje Frans. (Bron: joodsmonument.nl)

Toen Elsje Sonja van Praag op 28 november 1942 werd geboren was haar vader Gerrit al opgepakt en gevangen in Westerbork. Elsje's moeder, Jogeva van Praag – van Praag, vertrouwde de pasgeboren baby toe aan haar niet-Joodse schoonzus, die alleen woonde onder haar meisjesnaam Constantiea Goedhart, terwijl haar man ondergedoken was in Medemblik. Begin 1943 werd Jogeva naar de Hollandsche Schouwburg gebracht. Kort daarna kreeg Constantiea van twee Nederlandse SD-functionarissen het bevel de baby daar ook heen te brengen en zich niet meer met Joden in te laten. Tien dagen later kwam er een meisje bij Constantiea thuis om het rantsoenboekje en de voedselbonnen voor de baby te vragen. Ze

verzekerde haar dat Elsje veilig was. Constantiea smeekte het meisje om haar te vertellen waar de baby was, zodat ze zeker zou weten dat ze veilig was. Elsje was in Rijswijk, bij de verpleegster zuster Ooms. Constantiea kon Elsje in mei 1943 zien, toen ze zes maanden oud was. Zuster Ooms hield Elsje bij haar in huis tot het einde van de oorlog en haar tante Constantiea bracht erwten, bonen en geld zolang ze kon, totdat dit tegen het einde van de oorlog onmogelijk werd.

Toen de oorlog voorbij was en de echtgenoot van Constantiea naar huis terugkeerde, reisde ze met het Rode Kruis naar Rijswijk om Elsje op te halen. Op het adres van zuster Ooms in Rijswijk trof ze niemand aan. Ongerust keerde ze terug naar Amsterdam, waar haar man de deur opende en zei: *"Het is in orde, kom binnen en ontdek het zelf!"* Voor haar stond een tweejarig meisje dat zei: *"Hoi mama."* Het was Elsje. Haar ouders waren in Auschwitz omgekomen. Elsje zou tot haar huwelijk bij het gezin van haar oom Gerrit van Praag wonen. Verpleegster Ooms bleef een goede vriendin van de familie en Elsje en haar adoptieouders bezochten haar tot aan haar overlijden regelmatig.

Petronella van Praagh

Petronella van Praagh – Blom (1890 – 1958) ontving de Yad-Vashem onderscheiding op 5 september 2016 in Den Haag.

Petronella (Nel) Blom was getrouwd met de Jood Sallie van Praagh. Het echtpaar kreeg vier kinderen: Anthonie (1918), Annie (1921), Marianne (1923) en Willy (1925), zie hoofdstuk 9. Omdat hij getrouwd was met een niet-Joodse vrouw was Sallie aanvankelijk relatief veilig, anders dan zijn broers en zussen. Hierdoor konden Sallie en Nel tijdelijk onderdak bieden aan familieleden, totdat er voor hen een ander onderduikadres gevonden kon worden. Sallie was bevriend geraakt met een groenteman in Delft, genaamd Henk de Wit. Henk en Carrie de Wit boden aan Sallie in hun huis te verstoppen als hij ooit in gevaar zou komen, ook al was daar nog geen sprake van vanwege zijn huwelijk met Nel. Sallie en Nel deden wel een beroep op Henk en Carrie de Wit voor hun familieleden. Uiteindelijk werden ongeveer twaalf leden van de familie Van Praagh verborgen gehouden bij het echtpaar De Wit. Nel en Sallie bleven in contact met de onderduikers in Delft, maar ook met familieleden die bij andere families waren ondergedoken. Ze hielpen hen regelmatig met voedsel, voedselbonnen en geld, bijstaan door hun kinderen. Een broer van Nel bezocht

ondergedoken Joden op verschillende adressen als kapper. Hij werkte in een kapperszaak waar ook nazi-sympathisanten en Duitsers kwamen. Hij was onzorgvuldig en vertelde een van zijn klanten dat hij het haar van ondergedoken Joden knipte. Een nazi hoorde dit gesprek, en diezelfde avond werd Nel's broer gearresteerd en ondervraagd. Ook Nel en Sally van Praagh werden gearresteerd. De onderduikers in Delft waren inmiddels gewaarschuwd en de meesten konden ontsnappen naar een ander onderduikadres. In september 1943 doorzochten de Duitsers het huis van Henk en Carrie de Wit. De onderduikers die nog niet hadden kunnen ontsnappen werden ontdekt en gearresteerd. Sallie en Nel werden opgesloten in het Oranjehotel in Scheveningen, waar Sallie in januari 1944 werd vrijgelaten. Na vier maanden werd Nel overgebracht naar het kamp in Vught, waar ze tot augustus 1944 gevangen zat. Bij thuiskomst was ze geestelijk en lichamelijk gebroken. Ze is nooit hersteld van de moeilijke ervaringen die ze tijdens haar gevangenschap had.

▼ Ceremonieel planten van een boom op Yad Vashem voor Henk en Carrie de Wit, 25 augustus 1981. (Bron: yadvashem.org)

Het Delftse echtpaar De Wit

Henk en Carrie de Wit ontvingen de Yad-Vashem-onderscheiding op 28 mei 1978 in Den Haag.

Henk en Carrie de Wit waren een Delfts echtpaar, dat een groentewinkel had op Verwersdijk 124. Zij gaven onderdak aan veel onderduikers, soms twintig tegelijkertijd, op de bovenverdieping van hun huis boven de zaak. De omstandigheden voor geheimhouding waren zeer strikt. Er was een kast die de toegang tot een geheime schuilplaats blokkeerde. Henk en Carrie zorgden ervoor dat de onderduikers allemaal te eten hadden en bezochten hun 'gasten' dagelijks om hun moreel op peil te houden. Henk en Carrie waren sterk anti-nationaalsocialistisch en verborgen Joden zonder betaling in hun huis. Veel leden van de Rijswijkse familie Van Praagh vonden onderdak bij het echtpaar De Wit. Door loslippigheid van een kapper die de onderduikers af en toe knipte was er in september 1943 een inval in het huis. Veel onderduikers wist tijdig te ontsnappen, maar enkelen werden gearresteerd. Ook Henk en Carrie de Wit werden gearresteerd, maar kort daarna vrijgelaten. Het echtpaar De Wit moest ook zelf onderduiken en overleefde de oorlog.

1942 - 1945

Struikelstenen in Rijswijk: voor hen die we niet mogen vergeten

Auteur: Wim Dammers

In Rijswijk woonden tussen de meidagen van 1940 en de bevrijding in 1945 ongeveer 500 Joodse Nederlanders. Hiervan werden er rond de 250 door de Duitsers weggevoerd en vermoord. Voor een aantal van deze omgebrachte stadgenoten zijn sinds 2015 struikelstenen geplaatst in het plaveisel voor de huizen, waarvandaan zij in de oorlog door de Duitsers zijn weggevoerd en vermoord. Ook voor enkele omgekomen verzetsmensen zijn struikelstenen geplaatst.

Struikelstenen zijn kleine, messing plaatjes met daarop een naam met een geboorte- en een sterfdatum. “Stolpersteine” (letterlijk: struikelstenen) zijn een initiatief van de Duitse kunstenaar Gunter Demnig (1947). Hij brengt gedenktekens aan op het trottoir voor de huizen van mensen die door de nazi’s verdreven, gedeporteerd, vermoord of tot zelfmoord gedreven zijn: zij herinneren aan Joden, maar ook aan verzetsstrijders, Sinti en Roma, homoseksuelen, Jehova’s getuigen en gehandicapten.

De kunstenaar noemt ze “struikelstenen”, omdat je erover struikelt met je hoofd en je hart en omdat je moet buigen om de tekst te kunnen lezen.

Struikelstenen zijn messing plaatjes van 10 x 10 cm, die zijn verankerd in de grond. De tekst op de struikelsteen begint met “Hier woonde...”, gevolgd door de naam, geboorte- en sterfdatum van de vermoorde persoon. Deze stenen worden meestal geplaatst door nabestaanden, maar soms ook door de bewoners van het pand van waaruit het slachtoffer is weggevoerd.

In 2015 zijn in Rijswijk de eerste struikelstenen geplaatst bij de adressen **Vondellaan 5** en **Prins Hendriklaan 9** voor de familie Akker. Op 12 juli 1940 kwamen vanuit den Haag **Salomon Koekoek (geboren op 18 oktober 1912)** en zijn vrouw **Helena Koekoek-Akker (geboren op 4 november 1905)** op de Vondellaan 5 te wonen. Zij trouwden op 25 maart 1942, in de verwachting dat de Duitsers getrouwde stellen voorlopig met rust lieten. Voor de zekerheid doken zij toch maar onder, maar dat heeft hen niet geholpen. Zij werden verraden en afgevoerd naar **Auschwitz**, waar zij werden vermoord: Helena op 3 september 1943 en Salomon op 31 maart 1944.

◀ **Struikelstenen Salomon en Helena Koekoek Vondellaan 5.**

▲ **Gunter Demnig plaatst struikelstenen bij Vondellaan 5.**

Bij Salomon en Helena kwamen op 12 juli 1940 ook de broer van Helena, **David Josef Akker (geboren op 20 december 1903)** met zijn vrouw **Frida Akker-Meijer (geboren op 7 november 1911)** wonen. Zij verhuisden enkele maanden later naar het adres Prins Hendriklaan 9, want Frida was zwanger en ze wilden meer woonruimte hebben. In 1941 werd hun **dochtertje Diena Hilde** geboren. David, Frida en de kleine Dineke werden bij een van de eerste razzia's in Rijswijk opgehaald, weggevoerd en vrijwel direct naar Westerbork gebracht. Vanuit Westerbork werden zij gedeporteerd naar Auschwitz, waar Dineke (toen pas anderhalf jaar oud...) en haar moeder direct bij aankomst op 5 november 1942 werden vergast. David heeft nog een maand of vijf de ontberingen van het kamp mee moeten maken, waarna hij op 31 maart 1943 ergens in Midden-Europa sterft.

Op 22 februari 2015 worden voor deze vijf Joodse Rijswijkers struikelstenen geplaatst. De ontwerper van de struikelstenen, de Duitse kunstenaar Gunter Demnig is altijd aanwezig bij de eerste plaatsing van stenen in een gemeente: hij heeft deze vijf stenen dan ook geplaatst.

▲ Struikelstenen voor Gabriel Waisvisz en Lientje Waisvisz-van Engers Mauritslaan 15.

Op het adres **Mauritslaan 15** hebben **Gabriel Waisvisz** (geboren op 30 juli 1863) en **Lientje Waisvisz-van Engers** (geboren op 4 augustus 1865) gewoond. Zij zijn beiden tegelijk vermoord in Sobibor op 9 april 1943. Voor hen zijn op 22 oktober 2015 struikelstenen geplaatst.

Jaagpad 57 was het woonhuis van de familie Vilbach: Herman Vilbach en zijn vrouw **Anna-Vilbach-Blom** (geboren op 15 mei 1903), zij trouwden in 1933 en begin 1939 werd hun dochter Suzanne geboren. Zij namen de ouders van Herman in huis: **Salomon Vilbach** (geboren op 5 juni 1864) en zijn vrouw **Frederika Vilbach-Aardewerk** (geboren op 28 augustus 1864). In de eerste oorlogsjaren werd de situatie voor Joden steeds dreigender, waarop Herman en Anna besloten om hun dochter Suzanne elders onder te brengen: zij werd opgenomen bij een gezin in Hilversum. In het voorjaar van 1943 stonden de handlangers van de bezetter voor de deur om de bewoners op te halen. Annie en Herman ontvluchtten het huis via het dak. De inmiddels 78-jarige ouders van Herman lukte het niet om te ontsnappen en zij werden weggevoerd. Zij werden op 16 april 1943 in Sobibor vermoord. Herman en Anna vonden - apart van elkaar - een onderduikadres. Helaas werd Anna op 25 april

NAAM (bloklett.): VILBACH-BLOM
 Voorn.: Anna
 Geb. 14.5.03 te Rotterdam
 Nationaliteit: Ned.
 Beroep: huishoudster
 Woonplaats: Rijswijk
 Nader adres: Jaagpad 57
 Arr. No.: 3744 Zie ook: S.O. Scholt.
 In bewaring voor: 25.4.44
 Ingesloten op: 29-4-1944
 Naar: Westerbork
 Reden van aanhouding: T
 Bijzonderheden: _____
 Aanschriftadres: Plm.
 Geschreven per: _____

▲ Transportkaartje Anna Vilbach naar Westerbork.

▲ Struikelsteen Frederika Vilbach-Aardewerk Jaagpad 57.

▲ Struikelsteen Salomon Vilbach Jaagpad 57.

1944 opgepakt, op 29 april 1944 naar Westerbork gebracht en vervolgens in december 1944 in **Auschwitz** vermoord. Herman en zijn dochter Suzanne overleefden de oorlog. Op 21 mei 2017 werden bij Jaagpad 57 drie struikelstenen geplaatst.

Eleazar van der Kloot (geboren op 3 juni 1883) woonde op het adres **Mauritslaan 29**. Hij werd op 12 augustus 1943 gearresteerd, geïnterneerd in kamp Vught en daarna opgesloten in Westerbork. Van daaruit werd hij in de loop van 1943 gedeporteerd naar **Auschwitz**, waar hij op 1 januari 1944 werd vermoord. Voor hem is op 25 november 2021 een struikelsteen geplaatst.

Jetje Frankenhuis-Maas (geboren op 20 juni 1878) woonde op het adres **Penninglaan 52**, zij was de weduwe van Samson Frankenhuis, die in 1938 in Rijswijk is overleden. Zij werd op 25 oktober 1942 vanuit Westerbork naar **Auschwitz** overgebracht, waar zij op 29 oktober is vermoord. Voor Jetje Frankenhuis werd op 25 november 2021 een struikelsteen geplaatst.

Op 22 april 1944 werden **Anna Sara Polak-Kupferschmidt (24 september 1914 – 11 december 2001)** en haar man **Hans Polak (1916 – 20 februari 1945)** na verraad gearresteerd op hun onderduikadres, **Cromvlietkade 58**. Zij werden beiden vanuit Westerbork gedeporteerd naar **Auschwitz**. Hans Polak werd op 20 februari 1945 in **Dachau** vermoord. Zijn vrouw overleefde het kamp: zij was in 1956 een van de oprichters van het Nederlands Auschwitz Comité. Voor hen werden op 25 november 2021 struikelstenen geplaatst.

▲ Struikelstenen David Garnade en Elisabeth Garnade -van Praagh, Haagweg 140.

Aan de **Haagweg 140** woonde het echtpaar **David Garnade (geboren op 22 december 1877)** en **Elisabeth Garnade-van Praagh (geboren op 7 mei 1879)**. David Garnade was een van de twee Joodse boekhandelaren, die een kraam hadden op het Binnenhof. Deze kramen werden in mei 1940 door de Duitsers verwijderd, omdat Seyss-Inquart op het Binnenhof zijn hoofdkwartier vestigde. Elisabeth en David Garnade werden op respectievelijk 25 en 5 november 1942 in **Auschwitz** vermoord. Hun dochter Hendrika Garnade (15 maart 1905 –

3 juni 1990) heeft met haar man Moses Schönbach de oorlog overleefd, via de onderduik in Limburg. Voor Elisabeth en David Garnade zijn op 24 april 2022 struikelstenen geplaatst.

De even zijde van de Oranjelaan is in de jaren '80 omgenummerd in verband met de aanleg van het flatgebouw op de hoek met de Haagweg, dat in de plaats kwam van het afgebroken hotel Leeuwendaal. Op het adres **Oranjelaan 40 (nu 76)** woonde het gezin Kooperberg: **Abraham Jacob Kooperberg (geboren op 14 augustus 1896)**, zijn vrouw **Else Sophie Kooperberg-Sinn (geboren op 17 maart 1904)**, hun zoon **Theo Kooperberg (geboren op 28 april 1930)** en hun dochter **Bethrina Kooperberg (geboren op 2 december 1931)**. Het hele gezin werd op 16 oktober 1942 vanuit Westerbork gedeporteerd naar Duitsland: moeder Else en haar kinderen werden direct na aankomst op 19 oktober 1942 in **Auschwitz-Birkenau** vergast. Vader Abraham Jacob werd onderweg naar Auschwitz overgebracht naar het werkkamp **Wiesau** en daar op 30 april 1944 vermoord. Abraham Kooperberg was in Delft lid van de Vrijmetselaarsloge Silentium: leden van deze loge hebben voor hem en zijn gezin op 12 oktober 2023 struikelstenen laten plaatsen voor hun laatste woonadres.

▲ Struikelstenen Simon Goudsmid, Alida Goudsmid-Simons, Rebekka Goudsmid en Herman Simon Goudsmid, Regentesselaan 20.

Aan de **Regentesselaan 20** woonde het gezin Goudsmid: **Simon Goudsmid (geboren op 14 mei 1889)**, zijn vrouw **Alida "Ida" Goudsmid-Simons (geboren op 8 januari 1888)** en hun kinderen

Rebekka “Beppie” Goudsmid (geboren op **20 januari 1919**) en Herman Goudsmid (1923-2004). In de nacht van 28 op 29 oktober 1942 gingen Rebekka en Herman naar een onderduikadres aan de Rodenbachstraat in Den Haag. Daar hoorden zij de volgende ochtend dat hun ouders, Simon en Ida, waren opgepakt en meegenomen door de Grüne Polizei. Simon en Ida kwamen op 30 oktober in Westerbork aan om vervolgens op 2 november te worden gedeporteerd naar Auschwitz. Ida werd direct vermoord in Auschwitz. Simon werd eerst te werk gesteld in het dwangarbeiderskamp Blechhammer en daarna op **28 februari 1944 vermoord in Auschwitz**. In de zomer van 1944 werd dochter Beppie opgepakt tijdens een treinreis op weg tussen twee onderduikadressen. Op **31 oktober werd zij vermoord in Auschwitz**. Zoon Herman overleefde de oorlog op diverse onderduikadressen. Zijn zoon Simon heeft op 29 oktober 2023 struikelstenen geplaatst voor zijn familieleden.

Op 12 december 1944 kwam een Rijswijkse verzetsgroep bijeen op het adres **Oranjelaan 47**, die uiteindelijk bestond uit 25 personen. Dit adres was het ouderlijk huis van de familie Breebaart, waarvan de vier zonen deel uitmaakten van de verzetsgroep. Door verraad werd de groep op die datum opgerold door de Duitsers: de broers Piet Breebaart (geboren in 1918), Bram Breebaart (geboren in 1919), Pim Breebaart (geboren in 1921), Nol Breebaart (geboren in 1923) en hun vriend Albert Kleijn (geb. 1920) werden opgepakt en opgesloten in het Oranjehotel in Scheveningen. Vandaar werden ze per trein overgebracht naar het kamp Neuengamme, maar onderweg wist Bram Breebaart uit de trein te springen: hij overleefde de

oorlog. Voor de slachtoffers **Piet Breebaart** (geboren in 1918, overleden 26 mei 1945 in Rothenburg [D]), **Pim Breebaart** (geboren in 1921, overleden 15 april 1945 in Ülzen [D]), **Nol Breebaart** (geboren in 1923, overleden 3 mei 1945 in de Lübecker Bucht [D]) en **Albert Kleijn** (geboren in 1920, overleden 5 mei 1945 in Ludwigslust [D]) werden op 11 april 1924 struikelstenen geplaatst door Pim Breebaart, zoon van de ontsnapte Bram Breebaart en door Ank van der Put, de 95-jarige nicht van Albert Kleijn.

Johan van der Kraan (geboren op **20 augustus 1923**) woonde tijdens de oorlog op **Willem Marisstraat 9**. Hij werd in 1942 voor de *Arbeitseinsatz* tewerkgesteld in Duitsland, maar mocht in de zomer van 1944 met verlof naar huis. Hij besloot daarop niet terug te gaan naar Duitsland en werd daarom op 8 september 1944 gearresteerd en gedeporteerd naar Neuengamme. Kort na de bevrijding, op **9 juni 1945, overleed hij in een Brits ziekenhuis in Bremen** (zie ook hoofdstuk 18). Op 4 maart 2025 werd een struikelsteen voor Johan van der Kraan geplaatst bij Willem Marisstraat 9.

Op het adres **Regentesselaan 40** woonden **Levie van Praagh** (geboren op **3 oktober 1859**) en zijn dochter **Kaatje van Praagh** (geboren op **8 oktober 1896**). Zij werden op 29 oktober 1942 geïnterneerd in Kamp Westerbork en op 2 november 1942 naar **Auschwitz** getransporteerd. Daar werden zij bij aankomst op **5 november 1942 beiden vermoord**. Op 3 mei 2025 werden door Bob van Praagh, kleinzoon van Levie en neef van Kaatje (Levie was zijn opa en Kaatje zijn tante) en Maurice Menco, achterkleinzoon van Levie van Praagh en achterneef van Kaatje beide struikelstenen geplaatst.

- ◀ Struikelstenen Albert Klein, Piet Breebaart, Pim Breebaart en Nol Breebaart, Oranjelaan 47.
- ▼ Struikelstenen Levie van Praagh en Kaatje van Praagh, Regentesselaan 40.

In 1936 betrekken **Izäak Messcher (geboren op 15 september 1910)** en zijn vrouw **Sara Messcher-Swaan (geboren op 14 augustus 1910)** het huis aan de **Sparrelaan 17**, waar op **7 juli 1939** hun dochter **Debora Carola Messcher** wordt geboren. Eind november 1943 wordt het gezin Messcher-Swaan ingeschreven in Kamp Westerbork (op dezelfde dag als Sara's broer Nathan uit Voorburg) en in barak 67 geplaatst. Dit is 1 van de 3 strafbarakken waar een zwaarder regime wordt toegepast. De bewoners van deze barakken waren veelal gepakte onderduikers. Op 3 maart 1944 wordt het gezin Messcher-Swaan op transport gezet naar **Auschwitz**. Drie dagen later bij aankomst in Auschwitz worden Sara en Debora gelijk vermoord (**6 maart 1944**). Izäak is waarschijnlijk nog als dwangarbeider aan het werk gezet, op **31 juli 1944** is ook hij vermoord. Op 16 mei 2025 zijn voor hen struikelstenen geplaatst.

Ondertussen zijn er in diverse landen in Europa al ruim 100.000 struikelstenen gelegd, de meeste in Duitsland. Zo liggen er in Aken struikelstenen voor Anne Frank, haar zuster Margot en haar moeder Edith, de laatste woonplaats voor hun komst naar Nederland.

- ▼ Struikelstenen Izäak Messcher, Sara Messcher-Swaan en Debora Carola Messcher, Sparrelaan 17.

Referenties

De beelden van en verhalen over de Rijswijkse struikelstenen zijn aangeleverd door Wim Dammers van de Historische Vereniging Rijswijk. Hij is sinds de legging van de eerste struikelsteen in Rijswijk in 2015 hierbij betrokken. Hij heeft contact gehad met meerdere nabestaanden, aanvragers en andere betrokkenen.

Overweegt u om een struikelsteen te gaan plaatsen, dan verleent de Historische Vereniging Rijswijk (HVR) begeleiding bij de voorbereiding van de aanschaf en plaatsing. Op de website van de HVR vindt u het protocol, dat hiervoor in overleg met de gemeente is ontwikkeld: www.historischeverenigingrijswijk.nl > Activiteiten > struikelstenen. Per mail kunt u hierover contact opnemen met Wim Dammers via lezingen@historischeverenigingrijswijk.nl.

1940 - 2025

Kunst in het kader van 80 jaar vrijheid

Auteur: Jilt Sietsma, met medewerking van Femke Van Deursen, Els Hoonhout, Geraldine De Melo, Suus Zweekhorst en Peet Hiddink.

Vrijheid is een universeel begrip, maar niettemin open voor discussie en persoonlijke interpretatie. Je kunt discussiëren over de mogelijkheden en beperkingen die het begrip inhoudt, je kunt het praktisch op verschillende manieren invullen en je kunt je eigen vrijheid in verhouding zetten tot de vrijheid van anderen. Je kunt gevoelens hebben bij het begrip vrijheid. Kunstenaars zijn bij uitstek in staat om gedachten en emoties om te zetten in beelden en ze op die manier over te brengen op anderen. Kunst in het kader van 80 jaar vrijheid heeft meer dan vijftientig kunstenaars bereid gevonden om uitdrukking te geven aan hun beleving van het begrip vrijheid.

De kunstwerken zijn tussen april en augustus 2025 tentoongesteld in etalages en andere openbare plekken in Rijswijk, waarna ze tot 14 augustus gezamenlijk te zien waren in ArtiShock. Op 24 april 2025 opende burgemeester Huri Sahin de tentoonstelling op het plein voor het Museum Rijswijk, waar de werken *Wees stil* en *Between light and darkness* van Theodora Plas te zien waren. De burgemeester benadrukte het belang van kunst in maatschappelijk debat en beleving: "Kunst helpt ons te begrijpen hoe de gebeurtenissen in het verleden ons hebben gemaakt tot wie we vandaag de dag zijn. Kunst kan reacties losmaken en oproepen, waardoor dialoog en debat plaatsvinden. Door ons heden te begrijpen door middel van het verleden en daarover in gesprek te gaan gaat onze vrijheid leven". Peet Hiddink droeg haar gedicht *Vrijheid!* voor en Theodora Plas lichtte haar werk toe. Daarna was er gelegenheid om de kunstwerken rond het Museum en de Oude Kerk te bekijken. In dit hoofdstuk tonen en bespreken we enkele van de kunstwerken.

Femke van Deursen, *Lieve groeten uit Rijswijk*

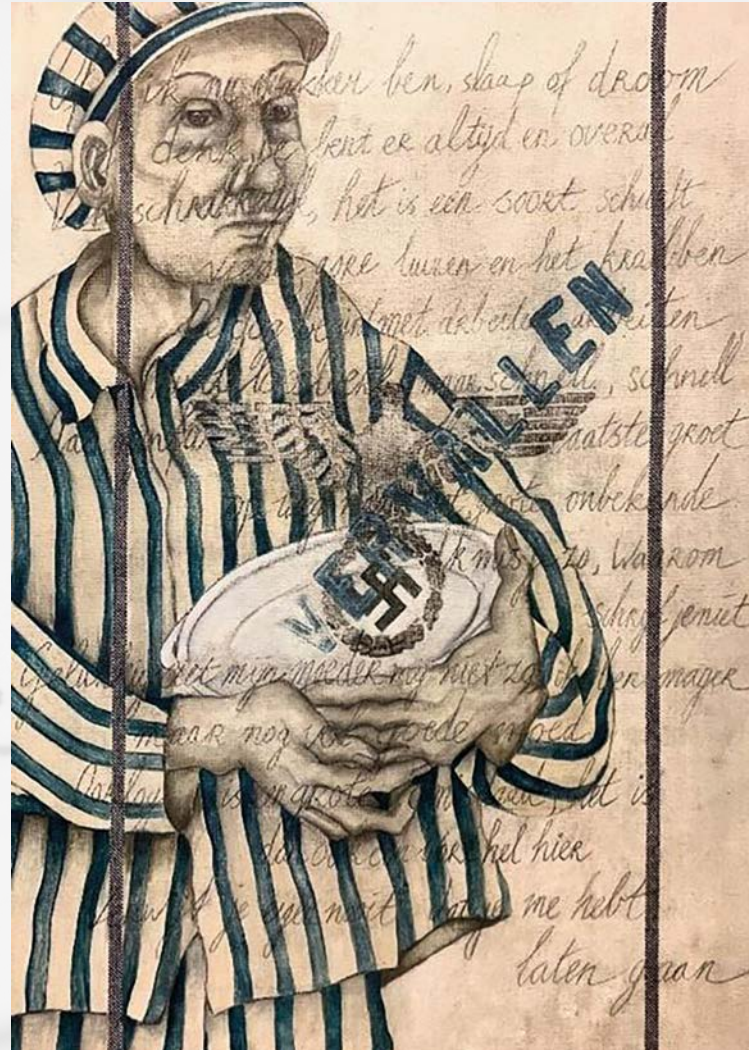
"Het doek is geïnspireerd op een ansichtkaart uit 1940, gesitueerd aan de Rembrandtkade in Rijswijk. Het is een zonnige, maar koude namiddag en er zijn weinig mensen op straat. We zien een meisje; ze zwaait naar oma.

Nederland leeft nog in vrijheid, maar er hangt iets in de lucht. Voelt zij het ook, die onrust die niemand hardop benoemt? Aan tafel worden vragen zachtjes gesteld: zou het echt zo ver komen? Of waait het over, zoals de meesten

hopen? Misschien denkt ze er niet aan, misschien begrijpt ze het nog niet. Misschien is het een zorg voor later.

Hoelang had een mens de luxe om dit ongemakkelijke gevoel te onderdrukken? En hoe is dat nu, in onze tijd?"

Els Hoonhout, *Nie wieder*

"Vrij ben ik als iedereen vrij is"

"Dit werk is geschilderd op een Duitse postzak uit 1941, compleet met adelaar en hakenkruis. Post, pakketjes en boodschappen vonden in deze zak hun weg van zender naar ontvanger. Veel brieven hebben hun ontvanger echter nooit gevonden. Zij werden verstuurd uit de concentratiekampen en door jongens en mannen die dwangarbeid moesten verrichten.

◀ Peet Hiddink leest haar gedicht 'Vrijheid' voor tijdens de opening van de tentoonstelling op het plein voor Museum Rijswijk.

Toen na de oorlog alle verschrikkingen boven tafel kwamen, was er een duidelijk antwoord: 'Nie wieder'.

Maar het lijkt of men dit is vergeten. Met dit werk, waarin teksten verwerkt zijn van briefjes uit concentratiekampen en de *Arbeitseinsatz* en een afbeelding van een kampgevangene naar Jan Budding (een Nederlandse tekenaar en overlevende van kamp Sachsenhausen), hoop ik dat de kijker bewust blijft van de verschrikkingen van oorlog en iets onderneemt, al is het maar klein. Spreek je uit, doe iets, zodat *Nie wieder* echt *Nie wieder* wordt."

Geraldine De Melo, *De vrijheid onderweg naar Emmaüs*

"Dit schilderij is een variant op het verhaal uit de Bijbel van de Emmaüsgangers. In het verhaal ontmoeten twee leerlingen de verrezen Heer, Jezus. In eerste instantie herkennen ze Hem niet. Naderhand bespreken de leerlingen met elkaar dat hun hart brandde terwijl Hij met hen sprak. De ervaring met de verrezen Heer had een diepe indruk op hen gemaakt. Ook de ervaring die de vogels in het schilderij hebben is diep intens. Ze zijn niet meer gevangen in de kooi, maar eindelijk vrij om hun vleugels te spreiden en te vliegen naar waar ze ook heen willen gaan. Terwijl ik de drie vogels schilderde, dacht ik zowel aan de

Heilige Drie-eenheid als aan Jezus en de twee leerlingen onderweg naar Emmaüs. De relatie hoeft niet per definitie religieus van aard te zijn. In de drie vogels herken ik ook mijzelf en mijn ouders. De onvoorwaardelijke liefde van mijn ouders geeft mij de veiligheid en vrijheid om bij hen te zijn wie ik ben. Welke persoonlijke vrijheid ervaart u bij dit schilderij?"

Suus Zweekhorst, *Niemandsland – Vluchtelingen tussen hun thuisland en hun nieuwe land*

"De aanleiding voor mij om het tekendagboek *Niemandsland* te beginnen was mijn woede en gevoel van machteloosheid bij de verschrikkelijke gebeurtenissen in het niemandsland tussen Belarus en Polen in de winter van 2021. Ik zag op TV hoe mensen er zaten te creperen in de moerassige bossen in de donkere winterkou.

In het voorjaar volgden nieuwe gruwelijke verhalen en beelden van vluchtelingen elkaar snel op: paniek in Kabul wegens het vertrek van de Westerse troepen, zinkende migrantenbootjes bij Calais, brand in het vluchtelingenkamp Moria op het Griekse eiland Lesbos, vijandigheden tegen de komst van Afghaanse vluchtelingen in Nederland ...

Ook de beelden van hoe mensen in de nieuwe omgeving werden opgevangen raakten me: overvolle opvangcentra, vijandige omgevingen, het van hot naar haar vervoerd worden, de onzekerheid over hun toekomst, etc.

Niemandsland werd voor mij in overdrachtelijke zin ook van toepassing op al diegenen wiens vlucht in eerste instantie gelukt was, maar voor hen niet heeft geleid tot het vinden van een nieuw thuis. Hun vaderland is weg, het nieuwe land mogen ze (nog) niet in. Ze zitten al die tijd als het ware 'tussen wal en schip', in niemandsland dus."

Peet Hiddink, *Vrijheid*

“Vrijheid!

Vliegen, op vleugels van vrijheid,
vrijheid om jezelf te zijn en je dromen waar te maken,
dromen van een betere wereld,
een wereld vol vrede!

Sla je vleugels uit, de blauwe lucht tegemoet.
Wat kijk je anders vanuit een vogelperspectief . . .
Kijk met je hart, niet alleen met je ogen, dan kijk je pas echt.

Vliegen, op vleugels van vrijheid,
vrijheid om je hart te volgen en nieuwe wegen in te slaan.

Laat de vreugde van vrijheid je hart, je geest en je ziel doordringen.
Laat jezelf meevoeren door een stroom van positieve energie.
Laat je inspireren door hoop en door liefde

en inspireer anderen om samen te werken aan een betere wereld,
een wereld vol vrede!

en vrede begint bij onszelf,... bij jou en bij mij!”

Einde van de oorlog

Rijswijkse spotprenten

Auteur: Jilt Sietsma

Tijdens de bezetting maakte de Rijswijkse cartoonist, illustrator en kunstschilder Marits Rietdijk een serie van tien spotprenten waarmee hij vooral de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) op de korrel wilde nemen. Dit hoofdstuk geeft informatie over de tekenaar. De betekenis en een aantal details van de prenten worden verduidelijkt door informatie over de NSB en de drie personen die op de prenten voorkomen, de NSB'ers Anton Mussert en Max Blokzijl en *Reichskommissar* Arthur Seyss-Inquart. Tenslotte worden de tien prenten getoond en kort toegelicht.

Marits Rietdijk

Marits Rietdijk werd op 25 april 1920 als Marinus Rietdijk geboren in Den Haag, waar zijn ouders op Van der Helststraat 97 woonden. Het gezin verhuisde op 29 april 1930 naar Molenlaan 17 in Rijswijk. Na zijn huwelijk met Jacoba Droppert leefde Rietdijk in Waldeck Pyrmontlaan 52 tot zijn dood in 2008.

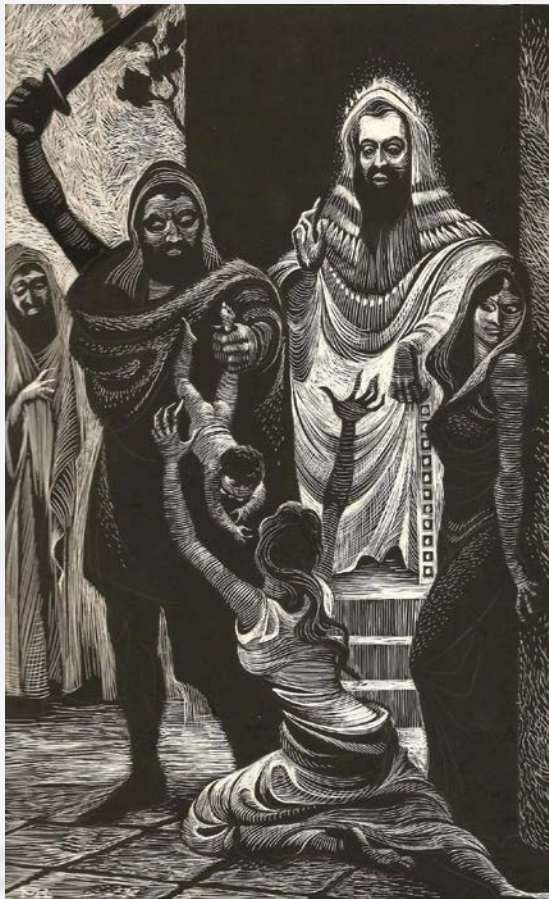
◀ Bron: Familiearchief.

▼ 10 schetsen uit het leven van Grootte Germanen

Marits Rietdijk maakte de spotprenten in het najaar van 1944 "in opdracht van het verzet". De prenten zouden als een boekje uitgegeven worden. In het bedrijf van zijn vader (Illustratia in Den Haag) werden clichés (drukvormen) en afdrukken gemaakt van deze prenten. De uitgave van het boekje ging echter niet door omdat een betrokken verzetsman gearresteerd werd met een van de clichés in zijn tas. Rietdijk hing de prenten daarop onder anderen aan straatlantaarns in de Herenstraat. Hij signeerde de spotprenten, niet met zijn gebruikelijke signatuur maar met een emmertje, een weergave van zijn initialen MR, om anoniem te blijven.

De originele prenten zijn door de tekenaar aan het NIOD geschonken, waar ze online te zien zijn.

▲ Bron: A.A.M. Horsting-Boerma, *De Bijbel in 't kort*, 1963.

Marits begon al op vijftienjarige leeftijd als illustrator te werken in het bedrijf van zijn vader, Illustratia in Den Haag. Tijdens de bezetting hielp hij het verzet met vervalsingen van identiteitsbewijzen. Deze werden door zijn broer en schoonzus, de Rijswijkse verzetsmensen Aad en Kien Rietdijk, afgeleverd binnen het verzet.

Vanaf 1946 werkte Marits Rietdijk freelance als cartoonist, illustrator en kunstschilder. Hij gebruikte de weinig toegepaste techniek

▲ Bron: *De mooiste verhalen uit 1001 nacht*, bewerkt door F. van Oldenburg Ermke.

Scraperboard. Hij maakte illustraties voor boeken, waarvan *De mooiste verhalen uit 1001 nacht* en *De Bijbel in 't kort* voorbeelden zijn. Daarnaast creëerde hij verscheidene stripfiguren, die vaak in verband stonden met auto's of motoren. Enkele namen van zijn creaties zijn Peter Mijleneter en Baron Gas ter Planck. De strips verschenen in tijdschriften als *Motor* en *De Kampioen*.

▼ Bron: <https://www.lastdodo.nl/nl/areas/4987-rietdijk-marits>.

▲ Bron: De Muur van Mussert.

De Nationaal-Socialistische Beweging

De Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), een politieke partij op fascistische grondslag, werd in 1931 opgericht door Anton Mussert en Kees van Geelkerken. Het bestuur van de NSB bestond uit één persoon: Anton Mussert, die de titel Algemeen Leider kreeg. De NSB sympathiseerde vanaf de oprichting met de Duitse nazi's, maar was sterk nationalistisch. Ze was, ook toen de oorlog uitbrak en Nederland bezet werd, tegen een Duitse inlijving van Nederland. Nederland en Vlaanderen moesten samen een sterk zelfstandig land worden in de Nieuwe Orde in Europa die de fascisten voor ogen stond. De nationalistische insteek werd onder anderen tot uiting gebracht door het gebruik van de Princevlag, de voormalige Nederlandse vlag uit de tijd van de Tachtigjarige Oorlog, met een oranje baan boven: oranje – blanje – bleu. De zwart-geüniformeerde militanten in de beweging

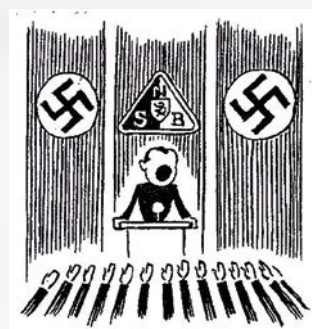
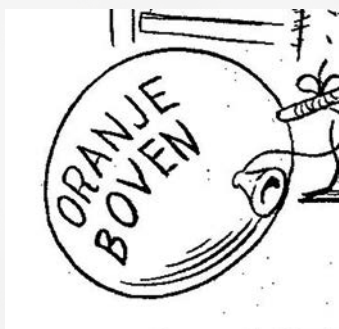
organiseerden zich in de Weerbaarheidsafdeling (WA). De Landwacht, die in 1943 door de bezetter werd opgericht, bestond voornamelijk uit NSB'ers. Deze groepering was vooral bedoeld om NSB-burgers te beschermen tegen gewelddadige acties van andersdenkenden. De NSB-groet was "Hou zee!", met gestrekte rechterarm.

Voor de oorlog was de NSB het meest succesvol bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1934, toen zij bijna 8% van de stemmen haalde. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1937 haalde zij nog ruim 4% van de stemmen, bij de Provinciale-Statenverkiezingen van 1939 iets minder dan 4%. In mei 1940 bestonden de NSB-fracties in de Eerste Kamer en in de Tweede Kamer elk uit vier leden. Het ledenaantal van de NSB daalde van ruim 50.000 in 1936 tot 33.000 in maart 1940, maar steeg tijdens de bezetting tot meer dan 100.000. In de jaren dertig organiseerde de NSB grote manifestaties voor haar leden, aanvankelijk in Utrecht, tussen 1935 en 1940 in Luntenen, in 1941 in Amsterdam, in 1942 in Utrecht.

Ook in Rijswijk liet de NSB van zich horen. In 1934 had de NSB ongeveer 250 leden in Rijswijk en behaalde zij 13% van de stemmen bij de Provinciale-Statenverkiezingen, tegen bijna 8% landelijk. Aanhangers van de beweging colporteerden met het partijblad *Volk en Vaderland* op de hoek van de Haagweg en de Broekslootkade, waarbij ze herhaaldelijk werden lastiggevallen door socialisten.

▲ Bron: Om nooit te vergeten, Historische Vereniging Rijswijk, 1991.

▲ Bron: Historisch Nieuwblad.

Anton Mussert

Anton Adriaan Mussert (Werkendam, 11 mei 1894 – Den Haag, 7 mei 1946) werd bij de oprichting van de NSB haar "Algemeen Leider" en is dat gebleven tot de Duitse capitulatie in 1945. Mussert studeerde Weg- en Waterbouwkunde (Civiele Techniek) aan de Technische Hogeschool in Delft (1912 – 1918) en woonde tussen september 1917 en september 1918 in Rijswijk, Heerenweg (nu Herenstraat) 23. In de Eerste Wereldoorlog was hij enige tijd korporaal, maar werd vanwege een nierziekte afgekeurd. Tijdens zijn ziekte werd hij verpleegd door zijn achttien jaar oudere tante Maria Witlam, een zus van zijn moeder, met wie hij in 1917 in het huwelijk trad, nadat koningin Wilhelmina daarvoor dispensatie had verleend.

Op 10 mei 1940, bij de Duitse inval, werden enkele duizenden NSB'ers en Duitsers uit voorzorg gearresteerd. Mussert wist hieraan te ontkomen, omdat hij al een paar weken niet meer thuis sliep. In de vroege ochtend van 10 mei vertrok hij naar een "eenvoudig huis", waar hij de vijf oorlogsdagen doorbracht. Hij schreef later: "Ik heb dus de eer te zijn Nederlands eerste onderduiker". In het land ontstond het gerucht dat hij ondergedoken was geweest in een hooiberg.

Hoewel Mussert door de Duitsers als leider van Nederland erkend werd is zijn invloed op de ontwikkelingen tijdens de bezetting beperkt gebleven. Na de bevrijding werd hij gearresteerd op 7 mei 1945 in het Groen van Prinstererhuis aan de Korte Vijverberg in Den Haag. Tijdens zijn proces verbleef hij in de cellenbarakken van de Scheveningse gevangenis, het voormalige Oranjehotel. Hij werd op 12 december 1945 ter dood veroordeeld wegens "het bevorderen dat een aanslag wordt gepleegd om het Rijk onder vreemde heerschappij te brengen, plannen voorhanden te hebben ter voorbereiding van een aanslag op de grondwettige regering en hulpverlening aan de vijand" en werd op 7 mei 1946 geëxecuteerd op de Waalsdorpervlakte.

Mussert komt voor op de omslag en op zeven van de tien prenten.

▲ Bron: Huygens Instituut.

Max Blokzijl

Marius Hugh Louis Wilhelm (Max) Blokzijl (Leeuwarden, 20 december 1884 – Den Haag, 16 maart 1946) was een journalist. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was hij gemobiliseerd; ervoor en erna werkte hij als correspondent in Berlijn. Daar werd hij in de loop van de dertiger jaren aanhanger van het nationaal-socialisme. Aanvankelijk publiceerde hij anoniem over zijn politieke ideeën en kwam hij ook niet uit voor zijn lidmaatschap van de NSB. Tijdens de bezetting werkte Blokzijl aan de nazificering van de Nederlandse pers en begon hij series gesproken columns op de radio onder de titels *Ik was er zelf bij* en *Brandende kwesties*. Hierin droeg hij zijn nazistische ideeën en zijn enthousiasme voor de Nieuwe Orde van de nazi's en fascistten met overtuiging uit. Blokzijl werd de invloedrijkste NSB-propagandist. Hij was vooral een fel tegenstander van het communisme, dat hij als een bedreiging voor Europa zag, en riep in zijn radioprogramma's Nederlanders op zich aan te sluiten bij de nazi's en geen verzet te plegen.

Ook publiceerde hij diverse politieke manifesten. Eén daarvan draagt de titel *Voor het te laat is....!*. In dit manifest beargumenteert Blokzijl in 1942 dat het "vijf minuten voor twaalf" is en de tijd tikt: de vijand staat voor de deur en er moet gestreden worden voor de Nieuwe Orde in Nederland en Europa.

Na de bevrijding werd Blokzijl gearresteerd en in Scheveningen gevangengehouden tijdens zijn proces. De aanklacht was "dat hij tussen Mei 1940 en Mei 1945 opzettelijk, terwijl Nederland

in oorlog was met Duitsland, in het door den vijand bezette Nederlandsche gebied in het openbaar (voor een zeer groot gedeelte per radio) veelvuldig propaganda heeft gevoerd gericht op het breken van het geestelijke verzet van het Nederlandsche volk tegen den vijand, en ontrouw worden van dat volk aan zijn regeering en de gemeenschappelijke geallieerde zaak". Als bewijs tegen hem werden dertien citaten uit *Ik was er zelf bij* en *Brandende kwesties* gebruikt. Een van die citaten luidt "Intussen is het niet zo, dat men in Nederland wat de overgrote meerderheid van het volk aangaat hoopt op een zgn. overwinning van Engeland en Amerika. Daarop hoopt alleen nog maar een kleine groep onruststokers, die door misdadige ophitsers wordt aangevoerd [...]".

Hij werd op 25 september 1945 ter dood veroordeeld. Dit vonnis werd in cassatie bevestigd op 5 december 1945 en werd op 16 maart 1946 voltrokken op de Waalsdorpervlakte.

Blokzijl komt voor op twee van de tien prenten.

▲ Bron: NSB-brochure *Tik-tak Voor het te laat is.*

▲ Bron: https://nl.wikipedia.org/wiki/Arthur_Seyss-Inquart.

Arthur Seyss-Inquart

Arthur Seyss-Inquart, geboren als Artur Zajtich (Stannern, destijds Oostenrijk-Hongarije, nu Tsjechië, 22 juli 1892 – Neurenberg, 16 oktober 1946), was Oostenrijker. Hij studeerde in 1917 als jurist af in Wenen. Hij werkte in de jaren twintig en dertig als advocaat en sloot zich aan bij nazi-groeperingen. Zijn politieke loopbaan begon in 1934. In 1938 speelde hij als Oostenrijks Minister van Binnenlandse Zaken een belangrijke rol bij de *Anschluss* van Oostenrijk bij Nazi-Duitsland. Na de Duitse inval in Nederland werd hij *Reichskommissar*, zeer tot ongenoegen van Mussert, die hierin niet gekend was. De verhouding tussen Seyss-Inquart en Mussert is altijd stroef gebleven. Seyss-Inquart woonde en werkte aanvankelijk in een als boerderij gecamoufleerde bunker bij Clingendael. Meerdere gekserende bijnamen waren voor hem in omloop: “Zes-en-een-kwart” vanwege zijn achternaam en “Seyss Hinkelepink”, “Seyss Hinkwat” en “Judas Mankabenus” omdat hij mank liep na een bergongeluk. De cartoonist R. Hofer publiceerde op 11 september 1940 in *Bataviaasch Nederland* een prent van de Rijswijkse komiek Buziau die Seyss-Inquart verbeeldt middels een veel te grote pet, waarbij hij zegt “Hij past ons niet.”.

Seyss-Inquart trad Nederland in het begin met “uitgestoken hand” tegemoet, maar verhardde al binnen een jaar. Hij werd verantwoordelijk voor de deportatie van meer dan 100.000 Joden uit Nederland. In september 1944, toen de geallieerden oprukten naar Nederland, riep

Seyss-Inquart de uitzonderingstoestand uit, waardoor het bezette Nederland helemaal rechteloos werd. Als represaille voor de spoorwegstaking in 1944 en 1945 verbood hij de binnenvaart, wat een grote rol speelde in de Hongerwinter.

Na de Duitse capitulatie wist Seyss-Inquart op 4 mei 1945 te ontsnappen naar Hamburg, waar hij op 8 mei werd gearresteerd. Hij was een van de 24 mannen die op verdenking van oorlogsmisdaden in Neurenberg terechtstonden voor het Internationale Militaire Gerechtshof. De drie aanklachten tegen Seyss-Inquart betroffen zijn rol bij de *Anschluss* en bij het ontketenen van een agressieoorlog en het opdracht geven tot oorlogsmisdaden. Op 1 oktober 1946 werd hij ter dood veroordeeld wegens oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid. Hij werd op 16 oktober opgehangen in Neurenberg.

Seyss-Inquart komt voor op twee van de tien prenten.

▲ Bron: Een groote laars, een plumpe voet.

De tien spotprenten

▲ Het is nog feest voor Mussert en Seyss-Inquart

Wellicht heeft deze prent betrekking op de geboorte van prinses Margriet op 19 januari 1943 in Canada. Mussert en Seyss-Inquart gaan naar een verkleedpartij. Mussert gaat als jongetje met zijn tante, zijn vrouw. Seyss-Inquart, die zich als vrouw verkleedt, zingt een Oranjegezind prinsenliedje dat in de tijd van de Franse bezetting (rond 1796) gebruikt werd. In dit liedje wordt gejuicht met de term "Hoezee!", die hier gerelateerd wordt aan de NSB-groet "Hou zee!". Het "Oranje boven" verwijst naar de Princevlag (oranje – blanje – bleu) die de NSB gebruikte.

▲ Mussert in een Duits uniform

Mussert hield op 10 juni 1944, vier dagen na de invasie in Normandië, een rede in het Amsterdamse Concertgebouw waarin hij zei dat hij het uniform van vrijwillige soldaat in de Duitse Wehrmacht had gekregen: "Dit uniform zal ik aantrekken zodra de invasie hier komt". Deze prent is opgenomen in het boek *Een groote laars, een plompe voet*, over spotprenten uit de Tweede Wereldoorlog, en werd op 2 mei 1985 afgebeeld bij een recensie van dat boek in Het Parool.

◀ De NSB blijft vasthouden aan de Duitsers

Ook deze prent heeft betrekking op het naderende einde van de oorlog. De Duitsers, zie ook de SS-helm, worden aan alle kanten belaagd door de geallieerden, maar steken hun kop in het zand en blijven doorvechten. De ezel van de NSB klampt zich nog wanhopig aan de Duitsers vast, uitroepend "Deutschland, Deutschland, U bent alles!!", afgeleid van het eerste couplet van het toenmalige Duitse volkslied: *Deutschland, Deutschland über alles*. "Oranje boven" refereert opnieuw aan de Princevlag.

▲ Mussert, Blokzijl en Seyss-Inquart op de vlucht

Deze prent toont de drie mannen die zich uit de voeten maken voor de naderende geallieerden, weergegeven door de Britse en Amerikaanse kogels. Mussert verschuilt zich, zoals in 1940, in een hooiberg en roept naar Blokzijl dat het nu echt bijna twaalf uur is. *Brandende kwesties* was de titel van een van de radioprogramma's van Blokzijl. Seyss-Inquart probeert de spijkers op de weg, pogingen om hun vlucht te dwarsbomen, weg te vegen. Deze prent is opgenomen in het boek *Een groote laars, een plumpe voet*. Ook Marten Toonder maakte in september 1944 een spotprent van Mussert, die weer met een scheef oog naar een hooiberg kijkt.

▼ Bron: *Een groote laars, een plumpe voet*.

▲ 12 uur voor Max Blokzijl

Ook deze prent refereert aan Blokzijl's uitspraak dat het vijf minuten voor twaalf was in de strijd tegen het communisme en voor de Nieuwe Orde. Het is nu 12 uur en de klap wordt uitgedeeld door de geallieerden. Blokzijl heeft een radiomicrofoon in zijn hand. *Ik was er zelf bij* was de titel van een van zijn programma's.

▲ Wapenfeiten van de Landwacht

De Landwacht was geen NSB-organisatie, maar werd wel door veel NSB'ers bemand. De prent beeldt uit dat zij wel wisten op te treden tegen "kleine" burgers die Duitsgezinden lastigvielen, maar niets durfden in te brengen tegen de geallieerden, te herkennen aan de helm.

▲ Mussert belaagd door het volk

"Gij zijt niets, Uw volk is alles!" was een leus van de nazi's om uit te drukken dat iedereen zich in dienst van het volk, het nazisysteem, moest stellen. Na de overwinning van de geallieerden is het aan Mussert, tot bijna "niets" gereduceerd, om te ondervinden dat het volk alles is. Verschillende bevolkingsgroepen zijn herkenbaar.

▲ Mussert moet opnieuw onderduiken

Na de capitulatie van de bezetter lopen geallieerde soldaten door de straten en hangt de Nederlandse vlag uit. Het is dan niet meer veilig voor Mussert, die wordt aangeraden om onder te duiken. De tweede-handswinkel hangt vol afgedankte, overbodige spullen, waar Mussert dus ook bij hoort, en eigenlijk al een tijdje, gezien het spinnenweb. De fles Oranjabitter drukt uit hoe bitter het is voor Mussert dat Oranje weer terug is. De viool is wellicht de spreekwoordelijke tweede

▲ Mussert in de jaren van de bezetting

Deze prent toont Mussert in de jaren van de bezetting, de kamp (strijd) die hij moest leveren. Het woord "kamp" verwijst naar het boek *Mein Kampf* van Adolf Hitler (1925). In 1940 moest Mussert aanvankelijk onderduiken, volgens de geruchten in een hooiberg. In 1941 had hij een grote mond op een druk bezochte NSB-bijeenkomst, in 1942 zijn zijn mond en de opkomst van NSB'ers al beduidend kleiner. In 1943 neemt de druk toe vanuit het oosten, na de omwenteling bij Stalingrad, in 1944 ook vanuit het westen, na de invasie in Normandië. In 1945 is het afgelopen voor de nazi's en de NSB en zou Mussert weer moeten onderduiken.

▲ Mussert voorziet zijn dood

Mussert is twee dagen na de Duitse capitulatie gearresteerd en moest daarna zijn proces ondergaan, waarbij de doodstraf een realistische uitkomst was. In deze prent richt Mussert zich met angstzweet tot drie omgekomen NSB'ers: Peter Ton, Hendrik Koot en generaal Hendrik Seyffardt. De term "ondergronds", die gebruikt werd voor de illegaliteit, het verzet, wordt nu letterlijk genomen. Deze prent is opgenomen in het boek *Een groote laars, een plumpe voet*.

1940 - 1945

Twée straatnamen tijdens de bezetting in Rijswijk

Auteur: Jilt Sietsma

Tijdens de bezetting groeide het Koninklijk Huis uit tot een symbool voor een vrij en onafhankelijk Nederland. De eerste massale uiting daarvan was op 29 juni 1940, de eerste verjaardag in bezettingstijd van een lid van het Koninklijk Huis, prins Bernhard. Veel mensen droegen bij wijze van protest een anjer in een knoopsgat, het symbool van de prins, en legden bloemen bij monumenten en bij Paleis Noordeinde. Deze dag kwam bekend te staan als Anjerdag.

Andere uitingen van de band die mensen voelden tussen het Koninklijk Huis en een vrij Nederland waren de naam van de radiozender die de regering in Londen gebruikte, Radio Oranje, en de bijnaam van de Scheveningse *Polizeigefängnis*, het Oranjehotel. De Duitsers bestraften veel uitingen van Oranjegezindheid.

Op 17 september 1941 maakte de bezetter de verbeurdverklaring van de eigendommen van het Koninklijk Huis bekend. Op dezelfde dag, in de verordening no. 138/41, verbood de bezetter het gebruik van de namen en afbeeldingen "der levende leden van het Huis Oranje-Nassau" in de openbare ruimte. De bezetter beperkte dit verbod tot levende leden van het Koninklijk Huis omdat het doel niet was om de Nederlandse identiteit aan te tasten, maar om symbolen van Oranjegezindheid en verzet weg te nemen. Het verbod trad de volgende dag in werking met de publicatie in verschillende kranten. In deze aankondigingen werden verenigingen, stichtingen, instellingen, firma's en artikelen genoemd, maar straatnamen niet.

Met name in Amsterdam werden ook straten die vernoemd waren naar Joden van een andere naam voorzien. In Amsterdam werd de Jozef Israëlskade de Tooropkade, maar in Rijswijk bleef de naam Jozef Israëlslaan onaangetast.

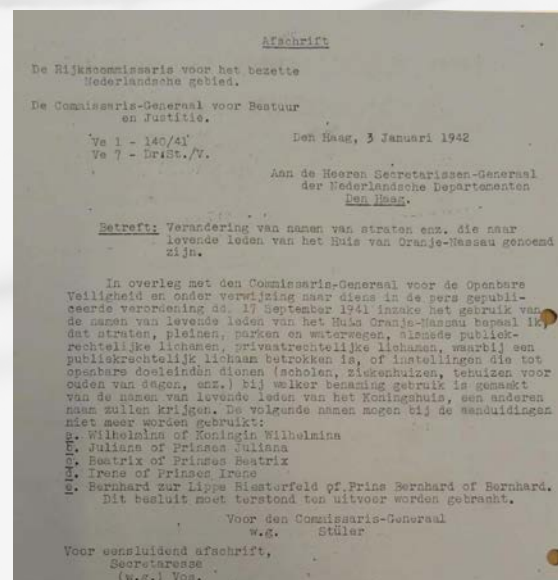
In het Rijswijk van 1942 waren veel straten vernoemd naar leden van het Koninklijk Huis, maar de meesten waren al dood: zowel Frederik en alle anderen in Leeuwendaal als Emma en Willem V. De Prinses Beatrixlaan, de Prinses Irenelaan, het Julianapark en het Wilhelminapark bestonden nog niet, de prinsessen Margriet en Marijke (Christina) waren nog niet geboren.

In Rijswijk kregen twee straten een andere naam: de Wilhelminalaan en de Julianastraat. De Koninginnelaan, toch ook vernoemd naar een levend lid van het Koninklijk Huis, werd klaarblijkelijk over het hoofd gezien. De gemeente koos ervoor een band met het Koninklijk Huis te behouden: de namen van twee niet meer in leven zijnde leden van het Koninklijk Huis werden gekozen.

◀ 29 juni 1940: mensen leggen bloemen, vooral anjers, bij Paleis Noordeinde.
(Bron: <https://www.haagsetijden.nl/tijdslijn/de-wereldoorlogen/anjerdag>)

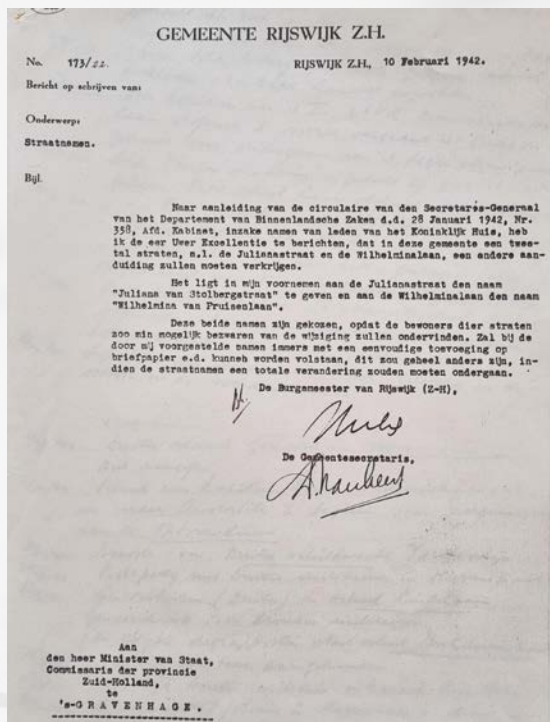

▲ Dagblad De Grondwet, 18 september 1941: Bekendmaking van het algemene verbod op namen van levende leden van het Koninklijk Huis. (Bron: <https://www.delpher.nl/>)

▲ 3 januari 1942: Verbod op het vernoemen van straten naar levende leden van het Koninklijk Huis. (Bron: <https://wo2-hoekschewaard.nl/bezetting/1942-verboden-sraatnamen/>)

Op 10 februari 1942 stuurde de Rijswijkse burgemeester Van Hellenberg Hubar een brief aan de Commissaris der Provincie, waarin hij het voornemen uitsprak om de Julianastraat en de Wilhelminalaan op niet al te ingrijpende wijze te veranderen in respectievelijk Juliana van Stolbergstraat en Wilhelmina van Pruisenlaan. Het is daarbij niet duidelijk welke Wilhelmina van Pruisen de burgemeester op het oog had: de echtgenote van prins Willem V (1751 – 1820) of de echtgenote van koning Willem I (1774 – 1837).

▲ 10 februari 1942, voornemen tot straatnaamwijzigingen. (Bron: Stadsarchief Delft en Rijswijk)

Commissaris der Provincie was de betiteling die de bezetter aan de Commissaris van de Koningin had gegeven. In de meeste provincies was de Commissaris van de Koningin vervangen door een NSB'er, de Commissaris in Zuid-Holland, Herman Adriaan van Karnebeek, bekleedde deze positie al sinds 1927, toen hij aftrad als Minister van Buitenlandse Zaken en benoemd werd tot Minister van Staat. Van Karnebeek was conservatief-liberaal én pro-Duits.

Het voorstel om naam van de Julianastraat te veranderen in Juliana van Stolbergstraat vond de goedkeuring van de Commissaris; de naamsverandering werd aangekondigd in mei 1942. Maar de Wilhelmina van Pruisenlaan kon niet door de beugel. De achterliggende reden was wellicht dat Prinses Juliana, verblijvend in Canada, een onopvallende rol vervulde, terwijl Koningin Wilhelmina hét symbool van een vrij

Nederland was. Het woord "Juliana" kon nog wel getolereerd worden, het woord "Wilhelmina" niet. Daarnaast kon het begrip Pruisen ook niet op enthousiasme rekenen bij de vertegenwoordigers van het Groot-Duitse Rijk. De naam van de Wilhelminalaan werd in juni 1942 Willem de Zwijgerlaan. Commissaris der Provincie Van Karnebeek heeft dit niet meer mogen meemaken, hij overleed op 29 maart 1942.

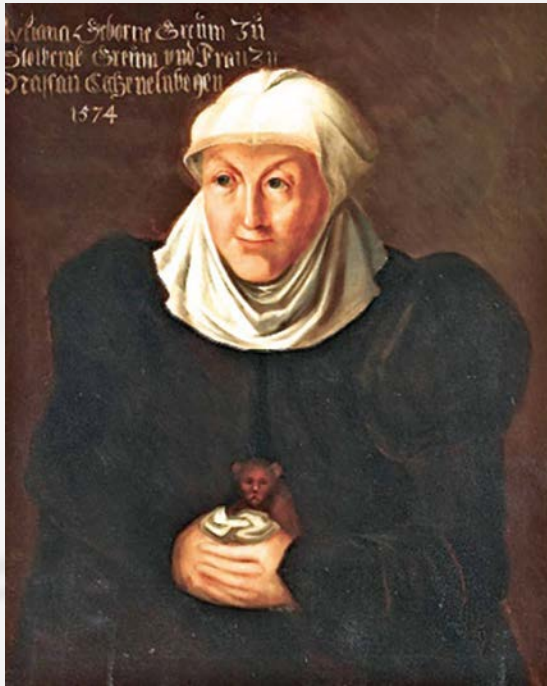
▲ 26 mei 1942: Haagsche Courant.
(Bron: <https://www.delpher.nl/>)

▲ 6 juni 1942: Het Vaderland.
(Bron: <https://www.delpher.nl/>)

Juliana van Stolberg (Stolberg, 15 februari 1506 – Dillenburg, 18 juni 1580) was de moeder van Willem van Oranje, de grondlegger van het Koninklijk Huis. Willem de Zwijger was natuurlijk diezelfde Willem van Oranje (Dillenburg, 24 april 1533 – Delft, 10 juli 1584).

▼ Juliana van Stolberg, Prinses Juliana, Willem de Zwijger, Koningin Wilhelmina. (Bronnen: <https://nl.wikipedia.org/>, <https://karsh.org/photographs/princess-juliana-3/>)

DSK 2450=Pas		1) Vergelm. geb.-akte No. 44		2) Gezinav.	
Aant.		4) op 20 Augustus 1888		3) Mogendorff--	
5) Kerkel. gez. NI		7) Beroep (h-o) koopman (h-o) her-assur-der inkoop-der van huiden		8) Meijer Maurits--	
9) Geslachtsnaam en 10) Voornamen		11-12) Geboren op 23 Oct 97 te Groenlo		13) Huwelijk gesloten op 30 Apr 19 te Groenlo	
14-15-16) Huwelijk ontbonden op door		17) Afgew. (dagt.en gem.)			
21) Dagv. aang.		22) Gemeente en adres		23) 21) 22)	
2Jan40		GROENLO		Volgens brief Houten d.d. 19-8-46 Mr. 18/8/49 K/H/ overleden te	
1Sep41		Beluumschestr A 171		Houten op 5-5-43	
22Mei42		RIJSWIJK ZH		Houten Mr. 18/8/49	
12Mrt43		Julianastr 55			
		PB 8684			
		gew Jul v Stolberg			
		straat 55			
		V O W			

▲ Bron: Stadsarchief Delft en Rijswijk.

Er zijn geen foto's bekend die de nieuwe straatnamen tonen, maar de burgerlijke stand in Rijswijk vermeldt de nieuwe naam van de Julianastraat netjes op de persoonskaarten van daar wonende Rijswijkers, alsof ze op 22 mei 1942 verhuisd zijn.

Ook de Gemeentepolitie ging al snel over op het gebruik van de nieuwe straatnamen. Waar in het dagrapport van 7 mei 1942 nog een klacht van een mevrouw in de Julianastraat werd genoteerd, werd op 6 juni de verdwijning van een jongen uit de Juliana van Stolbergstraat vermeld.

20.30 Mevr. Gudde, Julianastraat No. 62, klaagt over de jeugd in de Smidsstraat. Vooral des Zondags en in de avonduren.

▲ Dagrapport Gemeentepolitie Rijswijk, 7 mei 1942. (Bron: Stadsarchief Delft en Rijswijk)

14.10 Deelt Ds. van Veen, Juliana van Stolbergstraat 18 alhier, mede, dat een zwager van hem, genaamd H. Bosman, uit Heerlen, oud 16 jaar, die gisteren van huis is weggelopen, thans bij hem thuis is. Zijn signalement is op Vrijdag per radio verspreid. Was bij den komst van ag. v. Helden, wederom ontsnapt, met achterlating van zijn rijwiel.

▲

Van de naam Willem de Zwijgerlaan getuigen, naast het krantenbericht op pagina 5, enkele brieven van de familie Van der Schrieck. In december 1942 werd het gezin van Fré van der Schrieck vanwege de aanleg van de Atlantikwall gedwongen vanuit het Statenkwartier in Den Haag te verhuizen naar de Willem de Zwijgerlaan in Rijswijk. Zij namen hun intrek bij de weduwe Van Bergeijk op nummer 26. Dit adres werd daarna zowel op officiële papieren als op persoonlijke brieven vermeld.

Feldgericht des Kommandierenden Generals und Befehlshabers in Luftgau Holland
O.U. dep 1. April 1943.
Herrn
Oberstleutnant F.M.V. van der Schrieck,
Rijswijk,
Willem de Zwijgerlaan 26.
Betr.: Strafsache gegen den Studenten Franciscus van der Schrieck, geb. 16.4.1917.
Auf Ihr Gesuch vom 12.3.1943 und unter Bezugnahme auf Ihre mündliche Unterredung mit mir teile ich Ihnen mit, daß Ihr Sohn zum Zwecke einer Operation in das Reserve-Lazarett s'Hertogenbosch überführt worden ist. Das Verfahren gegen ihn ist abgetrennt worden.
Wenn Sie und Ihre Ehefrau Ihren Sohn im Lazarett besuchen wollen, so bestehen seitens des Gerichts hiergegen keine Bedenken. Vorsorglich lege ich Besuchserlaubnis bei.
Ramm.
Kriegsgerichtsrat d.Lw.a.K.

▲ Brief van het Duitse Feldgericht, 1 april 1943. (Bron: Archief NIOD)

(brief 906 Excel)
FAM. v. d. SCHRIECK.
WILLEM DE ZWIJGERLAAN 26
Rijswijk, Z.H.

▲ Brief van Frits van der Schrieck aan zijn ouders, vanuit Haaren, 1944. (Bron: Archief NIOD)

A 35 N° 625300 A 35 N° 625300 A 35 N° 625300
van der Schrieck-
Fredericus Nicolaas F-
16 April 1917
v.d. Gravenhage
Kobbenkade 108
Amst. d. Gravenhage
28-11-1941
v.d. Zwijgerlaan 26
PERSOONSBEWIS
KOSTELOOS
SAMENHOORDE

▲ Persoonsbewijs Frits van der Schrieck, adres ingevuld op 20 april 1943. (Bron: Archief NIOD)

▲ **Een laatste glimp**, Myrthe Jongerius - van de Gazelle
Kunst in het kader van 80 jaar vrijheid

1941 - 1945

Slachtoffers vanwege een politieke activiteit

Auteur: Jilt Sietsma

Vijf jaar voor het begin van de bezetting vonden in Nederland Gemeenteraadsverkiezingen plaats, ook in Rijswijk. Sympathisanten van een linkse splinterpartij, de Revolutionaire Socialistische ArbeidersPartij, werden zes jaar later door de bezetter gevangengenomen toen de communistische Sovjet-Unie officieel vijand werd van Nazi-Duitsland. De gevolgen waren groot voor enkelen van de slachtoffers.

De Revolutionaire Socialistische ArbeidersPartij

De Revolutionaire Socialistische ArbeidersPartij (RSAP) was een linkse politieke partij die in 1935 ontstond door een fusie van de Revolutionair-Socialistische Partij (RSP) en de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP).

▲ Briefhoofd van de RSAP. (Bron: International Institute of Social History, Amsterdam)

De RSP had in 1933 een zetel in de Tweede Kamer verkregen, die ingenomen werd door Henk Sneevliet. De RSAP was daarmee tussen 1935 en 1937 vertegenwoordigd in het parlement; bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1937 werd geen zetel behaald.

Henk Sneevliet, de voorman van de RSP, was internationaal bekend in de wereld van de communisten: hij had een directe relatie met Lev Trotski, ontmoette Lenin, was in 1914 medeoprichter van de Indische Sociaal-Democratische Vereeniging, de latere *Partai Komunis Indonesia*, en was in 1921 aanwezig bij de oprichting van de Communistische Partij China, waar hij Mao Zedong ontmoette.

◀ Henk Sneevliet (derde van links) in een bespreking met Lenin (vierde van links) in 1920. (Bron: https://nl.wikipedia.org/wiki/Henk_Sneevliet)

Piet J. Schmidt was de leider van de OSP, de andere fusiepartij. Hij werd aanvankelijk voorzitter van de RSAP, maar trad in 1936 af als voorzitter en werd geroeyeerd nadat hij zich kritisch had uitgelaten over doodsvonnissen en terreur in de stalinistische Sovjet-dictatuur. Schmidt sprak zich krachtig uit tegen iedere vorm van dictatuur en wilde daarom ook de term "dictatuur van het proletariaat" uit het programma van de RSAP schrappen. Dit bleek onaanvaardbaar binnen de RSAP. Sneevliet volgde Smidt op als voorzitter.

De partij wordt nu gekenschetst als een antistalinistische communistische partij. Het streven van de partij was om, in de strijd tegen het fascisme en het kapitalisme, de macht bij de arbeidersklasse te leggen, "de dictatuur van het proletariaat". De partijleider had een

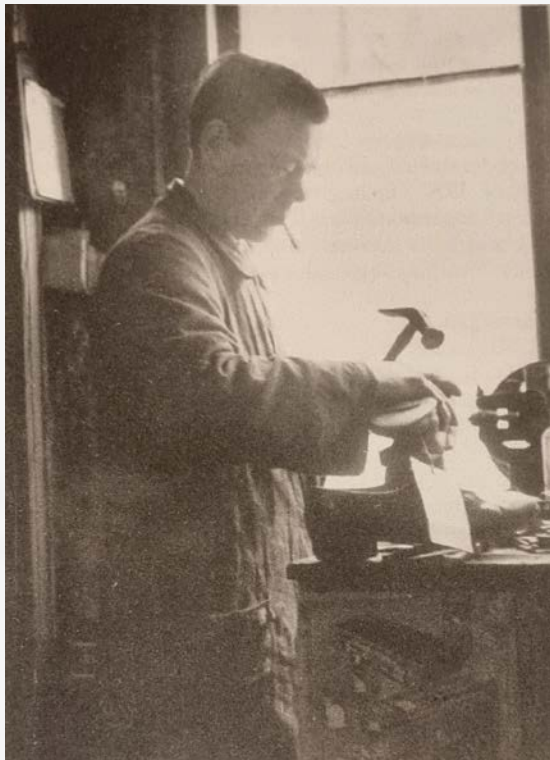
vooraanstaande positie in de internationale wereld van communisten. Veel brieven en andere documenten binnen de partij laten zien dat het gebruikelijk was als aanhef "Waarde kameraden" te gebruiken. Hoewel de term "communistisch" niet in de partijnaam voorkomt was de partij communistisch te noemen.

▲ Krantenbericht 31 augustus 1936. (Bron: delpher.nl)

De RSAP werd opgeheven op 14 mei 1940. Zoals al in 1938 was afgesproken organiseerden ongeveer 600 leden zich daarop in het Marx-Lenin-Luxemburg-front (MLL), waarbij het derde deel van de naam verwijst naar de communiste Rosa Luxemburg. Het MLL was een ondergrondse organisatie die onder meer de Februaristaking steunde, een illegale krant uitgaf en contact zocht met Duitse soldaten die tegen de oorlog waren. Henk Sneevliet werd gearresteerd op 6 maart 1942 en samen met zeven andere MLL'ers ter dood veroordeeld in Amsterdam

op beschuldiging van het voortzetten van een verboden politieke partij en het uitgeven en verspreiden van Duitsvijandelijke geschriften. Op 13 april 1943 werd hij gefusilleerd in Amersfoort.

▲ Martien Oldenburg. (Bron: Om nooit te vergeten)

Gemeenteraadsverkiezingen 1935

In 1935 vond de jonge fusiepartij ook in Rijswijk aanhangers. In aanloop naar de Gemeenteraadsverkiezingen van 19 juni 1935 nam Martien Oldenburg, geïnspireerd door het belang van arbeiders en werklozen, het initiatief

om handtekeningen te verzamelen die het voor de RSAP mogelijk zouden maken om deel te nemen aan de verkiezingen. Het lukte om voldoende handtekeningen te verkrijgen en de RSAP verscheen op de stembiljetten als lijst 5 van de tien, waarbij het lijstnummer door loting bepaald was. Er stonden drie kandidaten op lijst 5: Martinus Oldenburg (36 jaar, schoenmaker, Schoolstraat 28), Johannes Gerardus Snijdoordt (25 jaar, elektromonteur, Tulpstraat 32) en Nicolaas Alexander van Wijk (23 jaar, meubelmaker, Tulpstraat 1). Er werd afgesproken dat Van Wijk een eventuele Raadszetel zou innemen.

De verkiezingen werden geen succes voor de Rijswijkse RSAP. De partij kreeg niet meer dan 67 van de 7166 uitgebrachte geldige stemmen. Voor het verkrijgen van één van de zeventien Raadszetels waren gemiddeld 420 stemmen nodig. Ook in 1939 deed de RSAP in Rijswijk mee aan de Gemeenteraadsverkiezingen, met een nog slechtere uitslag.

Bij het begin van de bezetting veranderde de politieke partij RSAP in het illegale MLL-front, maar er zijn geen activiteiten van dit front in Rijswijk bekend.

Fatale ontwikkeling voor de RSAP'ers tijdens de bezetting

Zoals bekend werd het communisme door de nationaalsocialisten als dé aartsvijand beschouwd, waar mogelijk in combinatie met het Jodendom. Ook voor de oorlog werd in

Model I (artikel 35 der kieswet)

CANDIDAATSTELLING

LIJST VAN CANDIDATEN voor de op 19 juni 1935 plaats hebbende stemming ter verkiezing van de leden van den Raad der gemeente Rijswijk Z.K.

N A A M	VOORLETTERS OF VOORNAMEN	WOONPLAATS	N A A M	VOORLETTERS OF VOORNAMEN	WOONPLAATS
1. <u>M. Oldenburg</u>	<u>Martien</u>	<u>Schoolstraat 28</u>	(*) 12.		
2. <u>Snijdoordt</u>	<u>J.G.</u>	<u>Rijswijk</u>	13.		
3. <u>Van Wijk</u>	<u>N.A.</u>	<u>Rijswijk</u>	14.		
4.			15.		
5.			16.		
6.			17.		
7.			18.		
8.			19.		
9.			20.		
10.			21.		
11.			22.		

▲ De kandidatenlijst van de RSAP bij de gemeenteraadverkiezingen van 1935. (Bron: Stadsarchief Delft en Rijswijk)

Nederland kritisch gekeken naar het communisme als maatschappelijke en politieke stroming en de Inlichtingendienst stelde zelfs lijsten met communisten op. In Rijswijk werd die lijst vernietigd tijdens de meidagen van 1940 om te voorkomen dat hij in handen van de nazi's zou vallen.

In april 1941 werd de Rijswijkse gemeentepolitie, meer specifiek opperluitenant Dirk Overweg, gebeld door de Haagse politie met het verzoek om namen van communisten te leveren. Het was Overweg niet duidelijk wat de bedoeling hiervan was, maar er was geen sprake van contact met de politiediensten van de bezetter. Overweg zei aanvankelijk dat hij zo'n lijst niet kon leveren omdat deze vernietigd was en er sindsdien niemand communistische sympathieën of activiteiten had getoond. Omdat Overweg zich onder druk gezet voelde besloot hij de handtekeningenlijst van de RSAP voor de verkiezingen van 1935 te gebruiken. Dit waren in zijn ogen geen communisten, maar wel een groep mensen die qua politieke denkbeelden het nabijst waren. Hij overhandigde de lijst met namen aan de Haagse politie, maar benadrukte daarbij dat het weliswaar ging om mensen met linkse politieke ideeën, maar niet om communisten.

Twee maanden later viel Duitsland de communistische Sovjet-Unie binnen. Daarmee werden communisten ook in Nederland door de bezetter beschouwd als directe vijanden. De Rijswijkse politie kreeg de opdracht om de "communisten" van de eerder afgegeven lijst te arresteren. Dit gebeurde in de vroege ochtend van 25 juni 1941, toen ongeveer zestien voormalige RSAP-aanhangers, waaronder de drie kandidaten van 1935, van hun bed gelicht werden en naar het Rijswijkse politiebureau werden gebracht. Oldenburg en Van Wijk werden in een cel geplaatst omdat zij pamfletten van de illegale pers bij zich hadden. Enkele gearresteerden werden dezelfde ochtend vrijgelaten omdat er te weinig aanwijzingen waren voor hun verdere betrokkenheid bij de RSAP. De overigen, acht of negen mannen, werden dezelfde dag naar het Oranjestad hotel in Scheveningen gebracht. In de dagen erna deden enkele echtgenotes en familieleden pogingen om de mannen vrij te krijgen. Zij benaderden Ernst Knorr, een hooggeplaatste officier in de *Sicherheitsdienst* met kantoor op Binnenhof 7 in Den Haag, met een verzoek om vrijlating. Knorr antwoordde dat hij dat alleen maar kon doen als de instantie die

de arrestaties verricht had, de Rijswijkse politie, zou verklaren dat de arrestaties onterecht waren geweest. Daarop benaderden de familieleden de Rijswijkse politie. Deze gaf wel verklaringen omtrent de arrestaties, maar niet dat zij onterecht waren geweest. Dit wekte bij Knorr geen verbazing, omdat een verklaring van onterechte arrestaties de politiemensen zelf in grote problemen zou brengen. De mannen werden niet vrijgelaten.

Na een paar weken werden ze naar Schoorl gebracht, van daar later naar Amersfoort. In Amersfoort werden ongeveer negen maanden na de arrestaties de meeste mannen vrijgelaten. De achterliggende redenen zijn niet duidelijk; de mate van willekeur was groot in het nazi-rechtssysteem. Alleen voor Gemeenteraadskandidaat Oldenburg is duidelijk dat een Oostenrijker in het gevolg van Seyss-Inquart, Karl Ipser, een rol gespeeld heeft. Deze man was als kind een tijd in huis geweest bij de schoonouders van Martien Oldenburg en heeft voor diens vrijlating gezorgd.

▲ De handtekening van J. van Geest ter ondersteuning van de RSAP bij de Gemeenteraadsverkiezingen van 1935. (Bron: Stadsarchief Delft en Rijswijk)

Drie mannen werden vanuit Amersfoort niet vrijgelaten, maar naar Duitsland gedeporteerd: de andere twee RSAP-kandidaten van 1935, Nicolaas van Wijk en Johannes Snijsdoodt, en een ondertekenaar op de lijst die Overweg aan de Haagse politie gestuurd had, J. van Geest. Deze laatste persoon is waarschijnlijk Johannes Nicolaas van Geest, geboren op 4 oktober 1918 in Rijswijk, in 1941 wonend in Delft. Hij werd gearresteerd door de Delftse politie op 25 juni 1941. Hij kreeg *Schutzhaft* en kwam op 28 maart 1942 binnen in Buchenwald, waar hij drie jaar verbleef. Buchenwald werd op 11 april 1945 bevrijd. Ook Nico van Wijk, geboren op 3 september 1911 in Gouda, zat de rest van de oorlog gevangen in concentratiekampen, Neuengamme en Sandbostel.

NICOLAAS ALEXANDER VAN WIJK, geb. 3-9-'11 uit Rijswijk, is terug uit concentratiekamp Neukammer. Is in Oldenzaal. De groeten aan alle kameraden.

▲ Advertentie in De Waarheid, 5 juni 1945, waarmee Van Wijk meedeelde dat hij weer in Nederland was. (Bron: delpher.nl)

Hij maakte de bevrijding mee in Neuengamme en was op 5 juni 1945 in Oldenzaal, zoals werd medegedeeld in een korte advertentie in De Waarheid. Zijn vrouw Adriana en drie kinderen verbleven sinds eind 1942 noodgedwongen in Oldenzaal, zie hoofdstuk 19. Van Wijk keerde getraumatiseerd terug in Rijswijk. Op 5 november 1982 ontving hij het Verzetshedenkingskruis, enkele maanden voor zijn overlijden op 4 april 1983.

▲ Nico van Wijk, eind jaren zeventig. (Bron: Familiearchief)

Johannes Snijdoort, geboren op 23 september 1909 in Den Haag, overleed al na enkele maanden in het concentratiekamp, op 1 juli 1942 in Neuengamme. Als doodsoorzaak werd genoteerd "hartfalen bij een chronische maag- en darmaandoening".

Nr. 669 C1
Hamburg, den 1. Juli 1942

Der Bleikerer Johannes
Gerardus Snijdoort, evangelisch,
wohnt in Den Haag, Niederlande,
ist am 1. Juli 1942 um 10 Uhr 20 Minuten
in Hamburg - Neuengamme, Hausdeich 60 verstorben.

Der Verstorbene war geboren am 23. September 1909
in S. Gravenhage, Niederlande.
(Standesamt S. Gravenhage Nr. 1.)

Vater: Johan Christiaan Karel
Snijdoort, wohnhaft in Delft,
Mutter: Johanna Jacoba geborene
Mullhuizen, wohnhaft in Delft.

Der Verstorbene war nicht verheiratet, geschieden.

Eingetragen auf mündliche - schriftliche - Anzeige des Kriminal-
sekretärs Otto Spensburg, wohnhaft in Hamburg 33.
Der Anzeigende ist bekannt und hat erklärt,
dass er über die Person des Verstorbenen
generell wissenschaftlich unterrichtet sei.

Vorgelesen, genehmigt und unterschrieben
Der Oberstaatsanwalt mit dem
Erstbuch wird beglaubigt
Hamburg, den 2. Juli 1942
Der Standesbeamte
des Standesamtes
Gez. Spensburg
Gez. Bräke

Todesursache: Versagen von Herz und Leber
bei chron. Magen- und Darmkatarrh.

Einschließung d. Verstorbenen am in
(Standesamt Nr. 1.)

▲ Overlijdensverklaring van Johannes Snijdoort. (Bron: Bad Arolsen)

Getuigenverklaringen

De zaak van de Rijswijkse RSAP'ers is onderzocht in het kader van de Bijzondere Rechtspleging, vooral om de rol van Dirk Overweg, de meest betrokken politieambtenaar, te beoordelen. Overweg was bekend om zijn pro-Duitse opvattingen, maar beweerde na de oorlog nooit iemand te hebben verraden tijdens de bezetting. Ook zijn meerderen en collega's bij de politie verklaarden dat Overweg Duitsgezind was, maar geen verrader.

De getuigenverklaringen dragen bij aan de hierboven weergegeven beschrijving van de gebeurtenissen, maar zijn op twee punten tegenstrijdig.

Voormalige gearresteerden verklaarden dat zij op het politiebureau in Rijswijk verhoord werden door Overweg, zonder aanduiding van de aard en inhoud van deze verhoren. Volgens Overweg en zijn collega's heeft hij alleen hun namen, adressen en enkele andere gegevens opgenomen, maar geen verhoor afgenomen. Het afnemen van verhoren door Overweg zou erop duiden dat hij op de hoogte was van de redenen voor de arrestaties, terwijl hij beweerde dat niet te zijn.

ADVIES, betreffende D. Overweg.

De Commissie voor zuivering van het politiecorps te Rijswijk(ZH), overwegende, dat de Inspecteur van Politie D. Overweg niet heeft doen blijken van ontrouw aan de zaak van het Koninkrijk, van de Kroon of van de Regeering; overwegende, dat in breeden kring bekend is dat Overweg voornoemd zich pro-Duitsch noemt en hij deswege onder de huidige omstandigheden bij een groot deel van de burgerij, dat zijn handelingen niet van nabij kent, niet in die mate het vertrouwen geniet, als thans gewenscht is; geeft als haar oordeel, dat het gewenscht is op Overweg toe te passen den maatregel als genoemd in Artikel 2 van het Zuiveringsbesluit.

- ▲ Uit het verslag van de Zuiveringscommissie voor het politiecorps der gemeente Rijswijk, 15 mei 1945. (Bron: Stadsarchief van Delft en Rijswijk)

Een centraal punt is de betrokkenheid van de *Sicherheitsdienst* (SD). Het lijkt duidelijk dat Overweg de lijst namen in april 1941 aan de Haagse politie heeft gegeven, niet aan de SD. Hij vermoedde geen betrokkenheid van de SD en hield vol dat hij de lijst nooit aan de bezetter zou hebben gegeven. Uit de getuigenverklaringen wordt niet duidelijk wie de opdracht voor de arrestaties gegeven heeft, maar de opdrachtgever zou kunnen blijken uit de overdracht van de gearresteerden. Volgens Overweg heeft hij de gearresteerden overgedragen aan de Haagse politie, volgens getuigenverklaringen van gearresteerden heeft Overweg de mannen persoonlijk naar het Oranjehotel, dus de SD, gebracht. Feit is dat de mannen in de middag van 25 juni in het Oranjehotel gevangenzaten.

De rol van de Haagse politie, bij het opvragen van de lijst in april 1941 en bij de opdracht en verdere verwerking van de arrestaties in juni 1941, dient nader onderzocht te worden. Het is aannemelijk dat de SD van het bestaan van de lijst wist via de Haagse politie.

Het beeld van Dirk Overweg als Duitsgezind, maar geen verrader lijkt te worden bevestigd door zijn daden. Hij heeft bij het overdragen van de lijst benadrukt dat het niet om communisten ging, hetgeen een poging lijkt om de betrokkenen te beschermen. Hierbij is niet bekend of hij wist dat de RSAP wel sterke communistische trekken had. Later in de oorlog zijn er inderdaad geen gevallen van verraad of nauwe samenwerking met de bezetter door Overweg geregistreerd. Op 7 oktober 1944 zorgde Overweg ervoor dat, ondanks het verbod van de SD, de lichamen van de slachtoffers van de represaille bij 't Haantje geïdentificeerd en goed behandeld werden, zie hiervoor hoofdstuk 3.

Het optreden van de Rijswijkse politie tijdens de bezetting werd beoordeeld door de Zuiveringscommissie voor het politiecorps der gemeente Rijswijk. Deze commissie kwam bijeen op 15 mei 1945. Het verslag van deze vergadering geeft aan dat Dirk Overweg de enige politiemann was wiens gedrag aanleiding gaf tot een uitgebreide discussie. De conclusie van de commissie is dat Dirk Overweg Duitsgezind was, hetgeen algemeen bekend was, maar dat hij geen verraad gepleegd had en zich als politiemann voor Rijswijkers had ingezet.

De toepassing van Artikel 2 van het Zuiveringsbesluit, die genoemd wordt in het verslag, houdt schorsing in. Ook adviseert de commissie om Overweg naar een andere gemeente over te plaatsen. In het verslag wordt overigens de zaak van de RSAP'ers niet genoemd.

Van de overige 26 politiemensen werden er drie verwijderd of geschorst wegens collaboratie, waarvan twee lid waren van de NSB en SS en vrijwillig aan het Oostfront hadden gevochten. Dirk Overweg overleed op 21 december 1961, 61 jaar oud, in Utrecht.

1940 - 1945

Terugblik herdenkingen 2025

Auteur: Emma Boeringa

In 2025 zijn er rondom en op 4 mei verschillende herdenkingen georganiseerd. In dit hoofdstuk wordt teruggeblikt op deze herdenkingen, in het kader van Adopteer een Monument en op 4 mei.

Adopteer een Monument

Ieder jaar worden er in Rijswijk herdenkingen georganiseerd in het kader van Adopteer een Monument. Adopteer een Monument is een project van het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Basisscholen adopteren een monument in hun stad en leren zo over de lokale geschiedenis. Door zelf een herdenking te organiseren, leren kinderen wat herdenken is en waarom het belangrijk is om de verhalen uit de oorlog door te geven. In september vond al een Adopteer een Monument herdenking plaats bij het monument Crash Liberator Lil' Max. In april vonden er nog twee herdenkingen plaats in aanloop naar 4 mei.

Herdenking door de Godfried Bomansschool

Op woensdag 9 april was de Adopteer een Monument herdenking op de Oude Begraafplaats. Deze werd georganiseerd door de groepen 8 van de Godfried Bomansschool. De leerlingen begeleidden de herdenking, lazen zelfgemaakte gedichten voor en legden samen met burgemeester Huri Sahin kransen en bloemstukken. Er werd twee minuten stilte gehouden, ter nagedachtenis aan de oorlogsslachtoffers. De herdenking werd afgesloten met het taptoesignaal, gespeeld door een trompettist van Forum Hadriani.

De burgemeester hield een toespraak bij het monument. Zij vertelde het verhaal van soldaat Albert de Vroome, een van de soldaten die is gesneuveld bij de Slag om Ypenburg op 10 mei 1940. Hij meldde zich vrijwillig voor een verkenningstocht van het vliegveld Ypenburg, nadat de Duitsers het vliegveld hadden aangevallen. Hij kwam om door een granaatscherf terwijl hij een andere gewonde soldaat wilde verbinden. Burgemeester Huri Sahin vertelde dit verdrietige verhaal tijdens de herdenking, omdat het een verhaal is van iemand die zijn leven gaf voor onze vrijheid:

"Ik vertel het omdat dit echt is gebeurd, niet ver hier vandaan en niet lang geleden. Helaas is het verhaal van Albert niet compleet. We weten bijvoorbeeld niet waar hij van hield, wie zijn vrienden waren, wat zijn hobby's waren, op wie hij misschien verliefd was... Toch herdenken we hem vandaag, met dankbaarheid voor wat hij heeft gedaan."

Deze gedichten zijn gemaakt door leerlingen uit groep 8 van de Godfried Bomansschool, speciaal voor de Adopteer een Monument-herdenking bij het monument op de Oude Begraafplaats.

Al dagen lang gevangen

*De oorlog, hij duurt al zo lang
We hebben honger en we zijn bang
We verliezen zó veel mensen
We kunnen echt nergens anders aan denken
Hoe lang gaat het toch nog duren?
Er zijn veel te hoge muren
Er wordt gevochten en er is geweld
Waarbij één mensenleven niet telt
We zitten al dagen lang gevangen
Er zijn mensen die net als wij naar rust en
vrijheid verlangen
Laat de vrede toch eindelijk komen
Zodat we er niet nog langer over hoeven
te dromen*

Dankbaarheid voor de bevrijding

*Ik ben dankbaar
Dankbaar voor vrij zijn
Heel veel mensen waren vatbaar
Voor oorlog, dat was niet fijn

Vrij zijn betekent heel veel
Je hebt stemrechten, geen honger,
eigenlijk moet dat normaal zijn
Gelukkig duurde het geen eeuw
Maar toch leden mensen veel pijn

Vrijheid is maar een woord
Maar mensen realiseren het niet
In die tijd deden mensen ervoor een moord
En nu staat iedereen quitte*

Angst

*Angst was er veel in de oorlog met donkere dagen
De angst voor de dood of juist voor het verliezen van vrienden en familie bleef maar knagen
De angst om te worden verraden
De angst om op een trein richting een concentratiekamp te worden geladen
Mensen waren bang en zaten ondergedoken
Ze voelden zich opgesloten en waren gebroken
Uit angst verraadden zij soms andere personen
In de hoop dat de Nazi's hen zouden belonen
De ellende duurde weldagen
Ellende was het enige wat de angstige mensen nog zagen
Nu is er oorlog in andere landen op de wereldbol
Maar in Nederland zijn de meeste mensen nu heel vreugdevol*

Herdenking door OBS 't Prisma

Op woensdag 16 april organiseerden de groepen 7 en 8 van Openbare Daltonbasisschool 't Prisma een herdenking bij het door hen geadopteerde oorlogsmonument in Park Hofrust, het 'Monument voor de Gevallen'. De directeur van de school, Jody van den Berg, trad op als ceremoniemeester van de herdenking.

Burgemeester Huri Sahin vertelde in haar toespraak het verhaal van de 7-jarige Joodse Johnny van Voolen, die in Rijswijk kwam te wonen tijdens de oorlog omdat zijn gezin uit hun huis in Den Haag was gezet. Hij is in 1943 vermoord in Auschwitz. De burgemeester vertelde ook over de verzetsstrijders Piet, Nol en Pim Breebaart en hun vriend Albert Kleijn. Deze mannen zijn opgepakt vanwege hun verzetswerk en hebben de oorlog niet overleefd.

"Er zijn nog zoveel oorlogsverhalen te vertellen. Het is belangrijk dat we dat doen, want het verdriet dat de oorlog

heeft veroorzaakt is vandaag nog zichtbaar. Ook na 80 jaar vrijheid werkt dit door,"

zo sprak de burgemeester.

Ook de directeur van de school hield een toespraak waarin hij stilstond bij het belang van vrijheid, toen en nu:

"Het herdenken van het verleden is niet alleen een blik achterom, maar juist ook een spiegel voor nu en een opdracht voor de toekomst. Het herinnert ons eraan dat vrede en vrijheid niet altijd vanzelfsprekend zijn. Ze vragen om voortdurende inspanning, om moed om op te staan tegen onrecht, om respect voor elkaar, ook al verschillen we soms

▼ Gedichten Kinderrechtenambassadeurs
Dodenherdenking 4 mei 2025.

Naomi Verzijl

*Op vier mei staan we stil,
Bij de mensen die hun leven hebben gegeven,
Voor de vrijheid die wij nu hebben,
Die niet vanzelfsprekend is gebleven.*

*Tachtig jaar van vrede,
Een kostbaar geschenk,
Dankzij hen die vochten,
En nooit hun moed verloren.*

*Tachtig jaar van vrijheid,
Een mijlpaal om te vieren,
Maar ook om te herinneren,
Wat zij voor ons hebben gedaan.*

*Vrijheid is niet gewoon,
Het is iets om te koesteren,
Dankzij hen die vielen,
Kunnen wij nu vrij leven, spelen en leren.*

*Dus laten we nooit vergeten,
Wat zij voor ons hebben gedaan,
En elke dag waarderen,
Dat wij in vrijheid mogen staan.*

Sedra Sharaan

*Op 4 mei staan wij even stil,
Want vrijheid is wat iedereen wil.
Er waren tijden, vol verdriet en pijn,
Toen mensen niet meer vrij mochten zijn.*

*We denken aan wie toen zijn gegaan,
Die durfden om toch op te staan.
In stilte zeggen wij nu zacht:
Dank aan ieder die ons vrijheid heeft gebracht.*

*Een bloem, een traan, een stille wens,
Voor elke dappere man of vrouw, elk mens*

Jesper Mansveld

*Tachtig jaar geleden:
maar wij vergeten de oorlog niet,
het stille verdriet.
Zij die voor onze vrijheid stierven —
wij kennen hun gezichten niet.*

*Toch staan we stil, elk jaar weer,
bij wat zij gaven, keer op keer.
In onze stilte klinkt hun naam,
een fakkel, klein maar nooit vergaan.*

► Foto's Dodenherdenking: Tino van Dam.

van mening of achtergrond. Het vraagt om samenwerken, over grenzen heen, om een gemeenschappelijke toekomst van vrede en veiligheid te realiseren."

De kinderen lazen tijdens de herdenking gedichten voor en legden samen met de burgemeester een bloemstuk. Als laatste werd er twee minuten stilte gehouden.

Dodenherdenking

Op 4 mei herdachten we alle slachtoffers die 80 jaar en langer geleden hun leven gaven voor onze vrijheid. Aan het begin van de avond startte de jaarlijkse Dodenherdenking in Rijswijk. De herdenking begon in de Oude Kerk aan de Herenstraat. Daar zongen de Vocals van het Rijswijks Jeugd Theater een aantal liederen. Kinderrechtenambassadeurs Jesper, Sedra en Naomi lazen zelfgemaakte gedichten voor. Maria van Loon vertelde tijdens de bijeenkomst het verhaal van haar oom Johannes Wilhelmus van der Kraan. Hij was tewerkgesteld als dwangarbeider in Frankfurt. Na zijn verlof in de zomer van 1944 is hij niet meer teruggegaan, waardoor hij op 8 september 1944 werd opgepakt en nooit meer terugkwam.

Het gezelschap in de kerk vertrok na deze indrukwekkende bijeenkomst in stille tocht naar het Monument voor de Gevallen in Park Hofrust. Daar waren al veel mensen naartoe gekomen voor de herdenking. Om 20:00 uur zijn hier twee minuten stilte in acht genomen, om de doden te herdenken. Daarna legden burgemeester Huri Sahin en raadslid Ger Kruger een krans bij het monument, gevolgd door de toespraak van de burgemeester.

De burgemeester benadrukte in haar toespraak het belang van het vertellen van verhalen.

"Herdenken begint bij een verhaal — van wie er was, en wat nooit vergeten mag worden. We vertellen verhalen om de mensen erin niet te vergeten. Om herinneringen levend te houden,"

zo sprak de burgemeester. Ook stond zij stil bij vrijheid.

"Het is belangrijk om te blijven herdenken en om stil te staan bij onze vrijheid. Herdenken is blijven spreken over wat nooit vergeten mag worden. Maar herdenken is ook actief, in het heden, door te blijven investeren in vrijheid en in vrede. De conflicten in de wereld laten zien dat het noodzakelijk is om de verhalen van 80 jaar geleden te herdenken. Vrijheid is niet vanzelfsprekend. Daarom moeten we samen vieren dat we vrij zijn! Je kunt alleen vrij zijn door dat te delen met anderen. Over grenzen heen en verbonden door verschillen. We vieren het samen. Samen kunnen we dankbaar zijn voor de vrijheid die we delen."

Meerdere nabestaanden legden bloemen bij het monument, waaronder Maria van Loon. Ook de werkgroep 80 jaar vrijheid en de Historische Vereniging Rijswijk legden een bloemstuk bij het monument. De Kinderrechtenambassadeurs legden boeketten bij het monument en de Regenboogjongeren van Welzijn Rijswijk legden een bloemstuk voor de slachtoffers binnen de LHBTIQ+ community. Aan het einde van de herdenking konden alle aanwezigen langs het monument lopen en werd er koffie en thee gedronken bij het Oude Raadhuis.

17 - 80 jaar vrijheid in Rijswijk

▲ **Herdenkingsmonumenten**, Marianne van Asten
Kunst in het kader van 80 jaar vrijheid

1944

Het verhaal van Maria van Loon

Auteur: Maria van Loon

Op 4 mei heeft Maria van Loon het verhaal van haar oom Johannes Wilhelmus van der Kraan verteld tijdens de bijeenkomst in de Oude Kerk. Dat verhaal is te lezen in dit hoofdstuk.

80 jaar ná de Bevrijding!

Op 17 augustus 2023 viel er een brief bij mijn zus Thea van Loon in de brievenbus. Die brief gaf antwoord op een vraag die al sinds 8 september 1944 speelde in mijn familie. Dat antwoord kregen wij van Ellen de Visser, journalist voor de Volkskrant en één van de vijf vrijwilligers van de Arolsen Archieven en het Herinneringskamp Amersfoort. Zij schreef in de brief dat er in Duitsland persoonlijke spullen van mijn oom Johannes Wilhelmus van der Kraan uit de Tweede Wereldoorlog waren terug gevonden.

Ik heb contact opgenomen met Ellen de Visser.

Ruim 78 jaar na de dood van Johannes bracht zijn portemonnee met zijn werkvergunning de familie duidelijkheid. De documenten waren bewaard gebleven in het Arolsen Archief in het Duitse Bad Arolsen.

Johannes Wilhelmus van der Kraan, op één na de jongste uit een gezin van acht kinderen, geboren op 20-8-1923 te Monster, overleden op 9-6-1945, een maand na de bevrijding op 21 jarige leeftijd in Bremen. Zoon van Johannes Gerardus van der Kraan en Theodora Alida van der Kraan-Meinderts. Het gezin, bestaande uit tien personen, woonde aan de Willem Marisstraat 9 in Rijswijk.

Hadden mijn moeder en haar broers en zussen maar geweten dat hun broer Johan, zoals zij hem

noemden, vlakbij begraven lag, dan hadden ze afscheid kunnen nemen en eindelijk rust gehad. Na de oorlog kwam er nooit een doodsb bericht en zo bleef de hoop leven: misschien zou hij ooit nog voor de deur staan in de Willem Marisstraat 9 in Rijswijk? 'Hij komt nog wel', zei mijn oma vaak. Al die jaren had mijn oom, Johannes van der Kraan, zonder dat iemand het wist, een plek op de Erebegraafplaats in Loenen...

Vanuit een massagraf in Rotenburg herbegraven als oorlogsslachtoffer op de Erebegraafplaats in Loenen op 3 juni 1953 om 11.30 uur op Plek D, nummer 196.

Johannes was vanaf 23 maart 1942 tot 31 oktober 1943 verplicht als dwangarbeider in Frankfurt, Duitsland te werk gesteld. In Frankfurt kwam hij zelfs in een politiecel terecht vanwege 'werkvertraging' en Duitsland-onvriendelijke uitspraken.

In de zomer van 1944 is hij na verlof niet meer teruggegaan.

Johannes werd op 8 september 1944 gearresteerd door de Arbeitskontrolldienst in de Willem Marisstraat 9 in Rijswijk en via het kamp Amersfoort opnieuw naar Duitsland gedeporteerd. Hij kwam terecht in concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg, waar hij de bevrijding haalde.

Hij moet er zeer slecht aan toe zijn geweest want een maand later, op 9 juni 1945, stierf hij alsnog aan alle ontberingen. In een Brits ziekenhuis, hospitaal 86 in Bremen/Rotenburg op slechts 21 jarige leeftijd.

Hij werd in Rotenburg in een massagraf begraven in graf 5, plek 63.

Op de website van de oorlogsgravenstichting is zijn dossier gevonden. In het Duitse archief lagen nog altijd zijn portemonnee en zijn Duitse Ausweis. Die spullen moet hij bij zich hebben gehad toen hij op 8 september 1944 in Neuengamme aankwam.

Uit het dossier van de Oorlogsgravenstichting bleek ook dat door de Gravendienst van het Ministerie van Oorlog op 18 mei 1953 de stoffelijk resten zijn overgedragen aan de oorlogsgravenstichting te Loenen.

Johannes van der Kraan bleek te zijn herbegraven in Loenen op 3 juni 1953 om 11.30 uur. In de documenten van de Oorlogsgravenstichting herken ik het handschrift van mijn opa. 'Er komt alleen de vader', heeft mijn opa geantwoord op de uitnodiging voor de herbegrafenis. Mijn opa maakte thuis de post open, hij heeft het overlijdensbericht van Johannes en de brieven van de Oorlogsgravenstichting kennelijk onderschept. 'Hij moet mijn oma en hun kinderen het verdriet hebben willen besparen. Wat een enorme beslissing'.

Johannes, (Johan), was de lievelingsbroer van mijn moeder Carolina van Loon-van der Kraan. Mijn opa ging af en toe op zijn solex vanuit zijn woonplaats in Rijswijk naar Loenen, niemand wist waarom...

Hij heeft helemaal alleen aan het graf van zijn zoon gestaan, dat verdriet alleen gedragen. Wat heeft hij het zichzelf moeilijk gemaakt. Zelfs op zijn sterfbed heeft hij zijn mond gehouden.

Mijn moeder vertelde dat Johan een brutale jongen was. Dat zal hem in de problemen hebben gebracht.

In de Duitse archieven liggen nog bezittingen van tientallen voormalige gevangenen uit concentratiekampen. Die zijn door de nazi's in beslag genomen en vaak op naam bewaard.

De vrijwilligers van de Arolsen Archieven in het Duitse Bad Arolsen en het Herinneringscentrum Kamp Amersfoort: Erik Dijkstra, Theo van Bommel, Pieter Dekker, René Veldhuizen en Ellen de Visser, hebben vorig jaar 34 familieleden gevonden.

Wat fijn ook voor de andere nabestaanden!

Op vrijdag 27 oktober 2023 heeft Ellen de Visser, journalist voor de Volkskrant, de portemonnee en Ausweis van mijn oom Johannes van der Kraan aan mij overhandigd en zijn wij naar Plek D196 gelopen waar mijn oom als oorlogsslachtoffer is herbegraven op de Erebegraafplaats in Loenen, langs één van de kronkelpaden onder de naaldbomen.

Wat jammer dat mijn moeder Carolina van Loon-van der Kraan dit niet meer heeft mogen meemaken om het graf van haar lievelingsbroertje te mogen bezoeken.

Persoonlijk ben ik heel benieuwd naar hoe zijn leven zou zijn verlopen. Ik las in de documenten dat hij leerling-schoenmaker was. Helaas zal ik hier nooit antwoord op krijgen.

Wat me troost geeft is dat hij de bevrijding nog heeft meegemaakt, hij moet de stemmen van de bevrijders hebben opgevangen. Ze zijn vast lief voor hem geweest.

Op 4 maart jongst leden is aan de Willem Marisstraat 9 een Struikelsteen geplaatst. De plek vanwaar mijn oom Johannes Wilhelmus van der Kraan op 8 september 1944 is gearresteerd door de Arbeitskontroldienst en gedeporteerd naar concentratiekamp Neuengamme.

Deze datum, 4 maart 2025, is gekozen omdat dit de geboortedag van mijn opa Johannes van der Kraan en de geboortedag van mijn broer Johannes van Loon is. De plaatsing van de Struikelsteen gebeurde in het bijzijn van de burgemeester van Rijswijk, Huri Sahin.

De burgemeester heeft het gedicht 'Naam' van Gerry den Otter hier voorgedragen. Violiste Tanya Schaap speelde het nummer 'Edelweiss', de bloem die symbool staat voor moed en toewijding.

Het is mooi dat de herinnering aan mijn oom Johan nu blijvend tastbaar is gemaakt.

Als eerbetoon aan mijn moeder kan ik dit verhaal nu met u delen. Ik draag het dan ook aan haar op.

Dank aan Ellen de Visser, journalist van de Volkskrant en één van de vijf vrijwilligers van het Herinneringscentrum Kamp Amersfoort.

Dank ook aan Tineke Trompert en Emma Boeringa, Kabinet van de Gemeente Rijswijk en Wim Dammers van de Historische Vereniging.

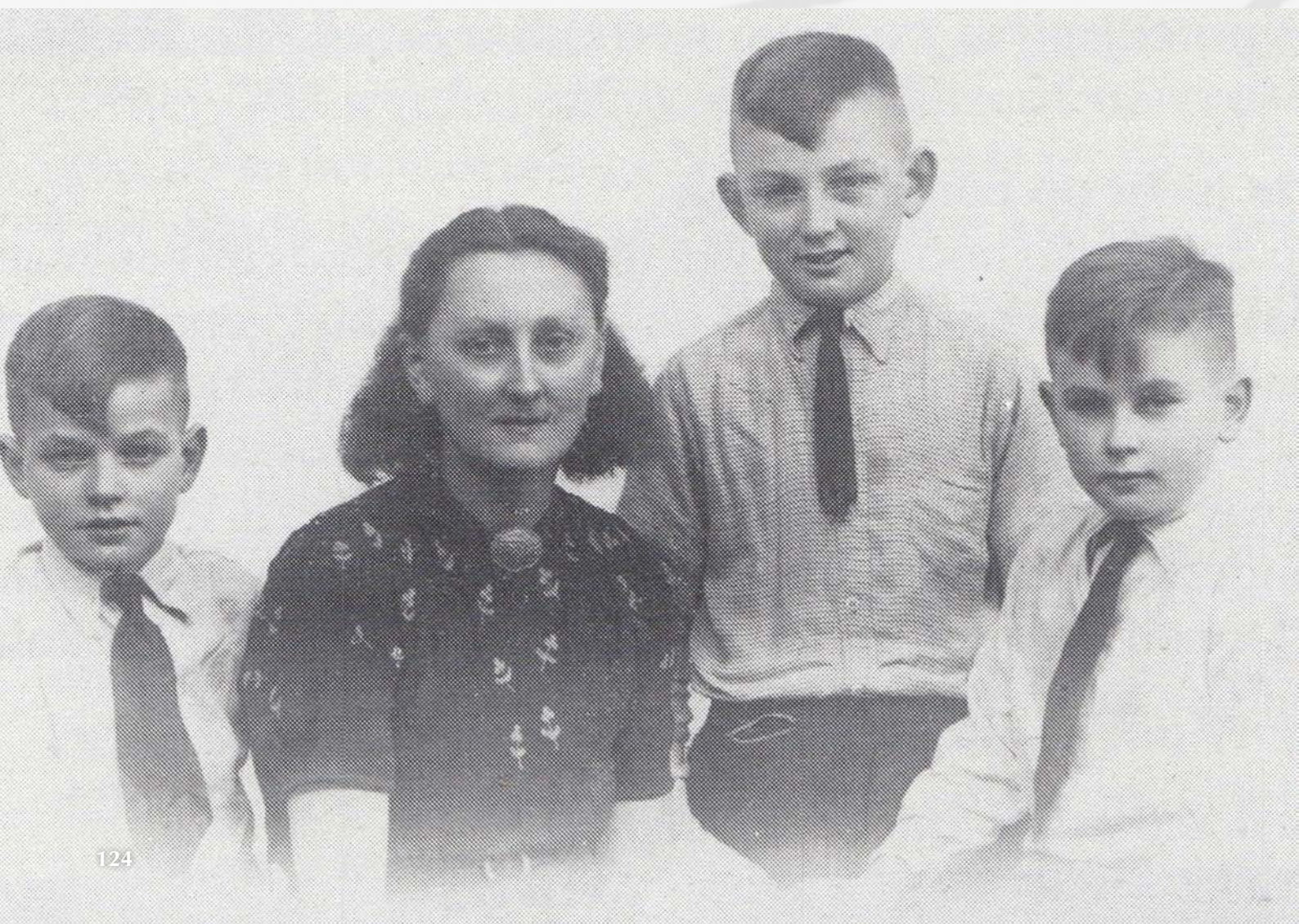

1940 - 1945

Oorlogsleed bij achterblijvers

Auteur: Jilt Sietsma, met medewerking van Rob van Wijk, Maria van Loon, Bien Clay en Pim Breebaart.

De bezetting heeft geleid tot vele slachtoffers in alle kringen van de bevolking. Sommige slachtoffers hadden ervoor gekozen om activiteiten tegen de bezetter te ondernemen, sommigen waren ongewild slachtoffer vanwege een ongelukkig toeval, zoals slachtoffers van bombardementen. Het leed van slachtoffers was groot. Ook voor de mensen die zij achterlieten was het leed groot. In dit hoofdstuk proberen we een beeld te geven van de angsten en het verdriet van geliefden van slachtoffers in vier persoonlijke verhalen van Rijswijkers.

Familie Van Wijk

Adriana (Sjaan) van der Kleij was achttien jaar oud toen zij op 17 juni 1931 in haar geboorteplaats Gouda trouwde met de negentienjarige Nicolaas Alexander (Nico) van Wijk. De beide ouders van Nico en de moeder van Sjaan waren toen al overleden. In 1935 woonde het gezin Van Wijk op Tulpstraat 1 in Rijswijk en stelde Nico zich namens de Revolutionaire Socialistische ArbeidersPartij kandidaat voor de Rijswijkse Gemeenteraad. De partij behaalde geen zetel, maar de gevolgen van deze politieke activiteit waren tijdens de bezetting bijzonder groot. Op 25 juni 1941 werd Van Wijk gearresteerd, zoals beschreven wordt in hoofdstuk 16. Hij bracht meer dan drie jaar door in Duitse concentratiekampen.

Adriana van Wijk – van der Kleij bleef achter met haar zoontjes Piet (negen jaar), Cor (acht jaar) en Nico (zes jaar). Al enkele dagen na de arrestatie werd zij lastiggevalen door bureu. Dit nam een dergelijke vorm aan dat zij op 27 juni een klacht indiende bij de gemeentepolitie. Opmerkelijk is dat zij wordt aangeduid als mejuffrouw Van Wijk, terwijl ze getrouwd was.

Mevrouw Van Wijk had geen werk en kon waarschijnlijk moeilijk rondkomen zonder het inkomen van haar man. Eind 1942 werd haar situatie nog nijpender. In en rond Den Haag was de bouw van de Atlantikwall begonnen en veel mensen moesten daardoor hun huizen verlaten. De randgemeenten, waaronder Rijswijk, kregen

de opdracht om evacueés te huisvesten. De Gemeente hanteerde daarbij de regel dat mensen die geen economische binding met Rijswijk hadden de gemeente moesten verlaten. Omdat haar man gevangen zat gold dit voor mevrouw Van Wijk en zij moest daarom met haar drie kinderen vertrekken naar Oldenzaal. Zij bracht de resterende 2½ jaar van de bezetting door in Oldenzaal, ver weg van haar woonplaats Rijswijk en haar geboorteplaats Gouda. Op 2 april 1945 werd Oldenzaal bevrijd. Sjaan's echtgenoot Nico van Wijk bereikte Oldenzaal vanuit het concentratiekamp Neuengamme op of kort voor 5 juni 1945 en werd herenigd met zijn vrouw. Familieleden en vrienden werden op de hoogte gesteld middels een korte advertentie in De Waarheid van die dag.

NICOLAAS ALEXANDER VAN WIJK, geb. 3-9-'11 uit Rijswijk, is terug uit concentratiekamp Neukammer. Is in Oldenzaal. De groeten aan alle kameraden.

▲ Advertentie in De Waarheid, 5 juni 1945, waarmee Van Wijk meedeelde dat hij weer in Nederland was. (Bron: delpher.nl)

Het gezin Van Wijk verhuisde terug naar Rijswijk, Smidsstraat 23. De oorlogservaringen zouden blijvend een zwaar stempel drukken op de familie Van Wijk. Nico van Wijk overleed in 1983, zijn vrouw Sjaan van Wijk – van der Kleij in 1985.

◀ Mevrouw Van Wijk met haar drie zoons Nico, Piet en Cor. (Bron: Om nooit te vergeten)

▼ Dagrapport gemeentepolitie Rijswijk, 27 juni 1941. (Bron: Stadsarchief Delft en Rijswijk)

<u>POLITIE RIJSWIJK (Z.H.)</u>			
No.			
<u>D A G R A P P O R T</u>			
vanVrijdag...	den .27sten.Juni.....	1941	7 uur v.m.
toto....Zaterdag..	den .28sten.Juni.....	1941	7 uur v.m.
9.10 uur	Mej. van WIJK Tulpstraat 1 deelt mede dat zij lastig gevallen wordt door de fam. HENDRIKS en de KONING resp. wonende Tulpstraat 10 en 12 in verband met man die om politieke redenen is gearresteerd.		

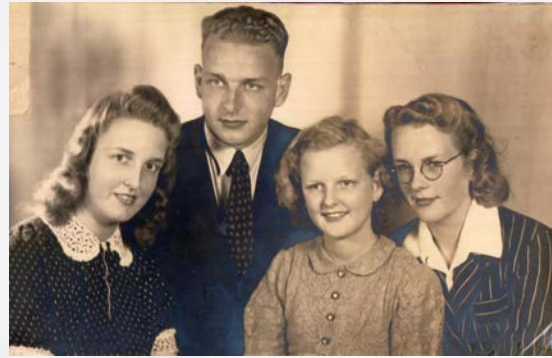
Familie Van der Kraan

▲ Het gezin Van der Kraan, met Johan zittend rechts, naast zijn zus Corrie. (Bron: Familiearchief)

In hoofdstuk 18 van deze bundel wordt het verhaal van de familie Van der Kraan uit de Willem Marisstraat verteld. Johan van der Kraan was in maart 1942, achttien jaar oud, tewerkgesteld in Duitsland. In de zomer 1944 werd hem toegestaan om met verlof naar Rijswijk te gaan. Hij besloot niet meer terug te keren naar Duitsland. Dit leidde tot de arrestatie van Johan in zijn ouderlijk huis door de *Arbeitskontrolldienst* op 8 september 1944. Hij werd daarna gedeporteerd naar concentratiekamp Neuengamme. Bij de bevrijding was hij dusdanig verzwakt dat hij op 9 juni 1945 overleed in Bremen. Hij werd begraven in een massagraf. Zijn familie verkeerde jarenlang in onzekerheid over het lot van hun zoon en broer, want het duurde tot 1953 voor zijn lichaam werd geborgen en herbegraven. Het overlijdensbericht werd per post naar de Willem Marisstraat gestuurd, waar Johan's vader, die ook Johan heette en 68 jaar oud was in 1953, de brief opende. Hij heeft het nieuws niet aan zijn familie durven vertellen en is alleen naar de herbegrafenis op het Nationaal Ereveld in Loenen gegaan. In de jaren daarna bezocht vader Johan het graf van zijn zoon af en toe. Hij heeft het geheim van het overlijden van zijn zoon bij zich gedragen tot zijn dood. Pas in 2023 werd de dood van Johan voor de familie bevestigd. Zijn dood heeft een diep litteken achtergelaten in de familie.

Familie Britzel

▲ Frans Britzel en zijn drie zussen Bien, Iet en Corrie op een foto die genomen is op 12 augustus 1944. (Bron: Familiearchief)

Op 7 oktober 1944 werden tien verzetsmensen doodgeschoten bij 't Haantje, als represaille na een aanslag op het spoor een dag eerder. De mannen waren eind september gearresteerd in Den Haag en hadden dus niets van doen met de aanslag. Toch werden zij met de dood gestraft, dankzij de willekeur en rechteloosheid in het systeem van de bezetter. De tien slachtoffers waren geen Rijswijkers, maar hun dood was een van de meest ingrijpende gebeurtenissen in Rijswijk tijdens de bezetting. Het verhaal van deze moorden vindt u in hoofdstuk 3.

Frans Britzel uit Den Haag was een van de slachtoffers. Zijn zus Corrie vertelt hoe zijn verzetsactiviteiten en zijn dood verwerkt werden door zijn familie, doorgegeven door haar dochter Bien Clay.

“Onze ouders waren Grietje Britzel-Furda en Frans Britzel, en wij waren hun vier kinderen: Frans en de drie zussen Bien, Iet en ik, Corrie. Frans, geboren in 1920, was de oudste. Hij werkte als tekenaar bij Rijkswaterstaat, maar wijdde zich in de oorlog helemaal aan het verzetswerk.

In heel Nederland was er tijdens de bezetting veel spanning en zo ook bij ons thuis. Dit was vooral vanwege de activiteiten van Frans, ook al wisten wij niet precies wat hij deed. Later bleek dat de verzetsgroep waar Frans deel van uitmaakte zich toelegde op overvallen op wapendepots en distributiekantoren, maar in september 1944 ook stakend spoorwegpersoneel hielp. Mijn vader en moeder maakten zich grote zorgen om hun zoon, die een heel groot rechtvaardigheidsgevoel had en, hoewel zachtmoedig, voor niemand bang was. Frans kwam af en toe bij ons thuis langs om te laten zien dat het goed met hem ging.

In augustus 1944 kreeg ik voor mijn negentiende verjaardag een brief van Frans, die het plan opperde om met de vier kinderen een grote foto te laten maken bij een bevriende fotograaf, als cadeau voor de vijftienvigste trouwdag van onze ouders. Dat werd een spannende tocht, omdat Frans door de Gestapo gezocht werd. Toch was het fijn om samen te zijn en de foto is een bijzondere herinnering. Niet lang daarna bleek dat het mis was. Frans werd eind september 1944 gearresteerd in Den Haag, samen met andere leden van de verzetsgroep waarin hij werkte, en werd gevangengezet in het Oranjehotel in Scheveningen.

Op 7 oktober 1944 liepen wij vijven, mijn ouders, mijn zussen en ik, naar het avondgebed. We staken de Laan van Meerdervoort over en zagen op een boom een plakkaat van de Duitsers. Er stond op dat wegens een aanslag op het spoor twaalf mensen waren gefusilleerd bij de overweg van 't Haantje in Rijswijk. Mijn ouders trokken wit weg. In grote spanning wachtten wij de volgende dag af.

Eerst kwam de Rijswijkse politie. Ze hadden alle lichamen meegenomen en begraven op een plek in Rijswijk, hoewel dat verboden was door de Duitsers. Later die dag kwamen er twee Duitse rechercheurs. Ze vertelden het nieuws en brachten wat spullen. Dat was verschrikkelijk verdrietig nieuws.”

Familie Breebaart

▲ Het gezin Breebaart in 1942, met van links naar rechts de zonen Pim, Bram, Nol en Piet. (Bron: Familiearchief)

De familie Breebaart woonde in de Oranjelaan, op nummer 47. De vier zonen, Piet, Bram, Pim en Nol, zaten in het verzet, waarbij zij vooral hulp aan onderduikers boden. Op 12 december 1944 deed de bezetter een inval in de woning aan de Oranjelaan waar op dat moment meerdere mensen aanwezig waren. Vrijwel allen werden gearresteerd en naar het Oranjehotel gebracht.

Vader Breebaart werd kort voor Kerst vrijgelaten, maar de vier jongens bleven gevangen. In februari 1945 werden zij gedeporteerd naar Neuengamme, waarbij Bram Breebaart wist te ontsnappen uit de trein. Piet, Pim en Nol kwamen in gevangenschap om het leven, evenals hun vriend in het verzet, Albert Klein. In het Jaarboek 2025 van de Historische Vereniging Rijswijk is het oorlogsverhaal van de familie Breebaart opgenomen.

De beleving van de oorlog door de familie Breebaart wordt weergegeven door Pim Breebaart, de oudste zoon van Bram, de enige van de vier broers die de oorlog overleefde.

“Het is een lastige opgave om de gevoelens van mijn grootouders in en na de Tweede Wereldoorlog te beschrijven. Ik werd in 1947 geboren en mijn zes broers en zusters in de jaren daarna tot 1956. Mijn grootvader was aan het einde van de oorlog 56 jaar en mijn grootmoeder 63 jaar. De jaren van mijn jeugd waren overrompelend als het om de erfenis van de oorlog gaat. Als ik nu, in 2025, iets schrijf dan moet ik diep in mijn herinnering duiken en het is duidelijk dat herinneringen gekleurd zijn, we vormen ze naar ons tijdsgewricht, het kan niet anders.

In mijn jeugd, tot 1965, was er vooral sprake van heldenverering van het Nederlandse verzet. Stoere verhalen in de kinderboeken en in de media. Er was een duidelijke scheiding tussen goed en kwaad. Nederland stond per definitie aan de goede kant en kende vooral helden. Het is dan heel moeilijk om het feestje te verstoren met kritische vragen over de grote aantallen nazigezinde Nederlanders en een gebrek aan verzet tegen de Duitse bezetters. Mijn grootouders Bram en Wies Breebaart kozen ervoor om weinig te zeggen over wat in de oorlog is gebeurd. In 1955 hebben ze, samen met mijn ouders Bram en Bep, eenmalig een interview gegeven in het christelijke weekblad De Spiegel. Als tiener hoorde ik ze zeggen dat er tijdens de bezetting niet zoveel medeburgers waren die met gevaar voor eigen leven onderdak durfden te geven aan onderduikers dan wel hard verzet tegen de bezetters durfden te plegen. Het verlies van drie zonen was traumatisch en het houvast in het verdere leven werd door mijn grootouders gevonden in de Bijbel en de Gereformeerde kerk.

Jannes Vegter (1928 – 2024) was in de periode 1943 tot 1955 vaak bij de familie Breebaart. Hij was ooggetuige van het doorspelen van geheime informatie over het vliegveld Ypenburg, van de razzia op de Oranjelaan 47 en heeft gevangengezeten in het Oranjehotel. Jannes vertelde dat juist de eerste jaren na de oorlog slopend waren vanwege de onzekerheid of de drie broers van mijn vader wel of niet waren omgekomen. Van Piet was al snel na de oorlog duidelijk dat hij dicht bij Bremen was overleden. Zijn stoffelijk overschot werd nadien naar het Nationaal Ereveld in Loenen getransporteerd. Tussen 1945 en 1950 werd door meerdere overlevenden van kamp Neuengamme met datum en plaats aan het Rode Kruis verteld dat Pim overleden was. Zijn lichaam is nooit gevonden. Over Nol kreeg de familie Breebaart pas in 1951 zekerheid. Jannes Vegter was erbij toen een ambtenaar van de burgerlijke stand kwam vertellen dat Nol op 3 mei 1945 bij het bombardement op de schepen Cap Arcona en Thielbek was omgekomen. Het hele gezelschap in de hal van het huis was erg lang stil, vertelde hij, totdat oma Wies zei: “Dan kunnen we nu weer rustig slapen”. Volgens Jannes was die jarenlange onzekerheid over het lot van hun zonen de ergste periode voor mijn grootouders.

In de periode dat ik 10 tot 15 jaar was kwam ik veel bij mijn grootouders. Ik sprak met beiden over allerlei zaken, maar weinig over hun gevoelens over de oorlog. Toch weet ik van een aantal onderwerpen nog steeds hoe zij erover dachten. Mijn grootvader Bram vertelde me over zijn beroepsopleiding in Leiden tot monteur en tekenaar van elektriciteits- en telefoonnetwerken. Dat was rond het jaar 1900. Daarna werkte hij voor Telefunken en Siemens, daar was hij trots op. Hij vertelde dat de Duitse industrie sindsdien echt de beste elektromotoren en elektrische spullen maakte. Hij had in zijn verhaal altijd lof voor de kwaliteit van de Duitse industriële producten. Na de Eerste Wereldoorlog ging hij verder als zelfstandig ondernemer en ook toen kocht hij graag Duitse apparaten. Dat geeft aan dat mijn grootvader ondanks het trauma van de Tweede Wereldoorlog zeer bewust aan zijn oudste kleinzoon meegaf dat hij ook bewondering kon uitspreken voor een kant van de Duitse ontwikkeling die hij goed kon beoordelen en waardeerde.

Ik ken mijn grootouders als voorzichtige mensen, over risico's in het leven hadden ze goed nagedacht. Dat gold ook voor de risico's van verzetsactiviteiten die vanuit hun werk- en woonhuis gecoördineerd werden. Dit kan uit twee maatregelen blijken. Mijn grootvader liet mij op jonge leeftijd zien dat hij tijdens de oorlog op de zolderverdieping een vluchtluik had gemaakt, van waaruit je over de goten en daken aan de achterkant van het huis kon vluchten naar een huis verderop in de Wilhelminalaan. Daarnaast had hij uit voorzorg een aantal waardevolle elektromotoren ingepakt en in de kruipruimte onder de woonkamer van een vriend in bewaring gegeven. Mijn grootouders waren zich bewust van het gevaar, anders hadden ze deze voorzorgsmaatregelen niet genomen.

In mijn jeugd viel het op dat sommige Rijswijkers mij vertelden dat de jongens Breebaart stoutmoedig en overmoedig waren, sommigen zeiden dat ze té veel risico's genomen hadden. Dat heb ik mijn grootouders nooit horen zeggen. Eerder had ik het gevoel dat ze trots waren op hun zonen, dat ze Piet, Pim en Nol heel erg misten maar dat ze altijd achter de daden van hun zonen en de verzetsgroep stonden. Het verzetswerk was voor mijn grootouders betekenisvol. Verzet plegen zonder risico nemen bestaat niet in een oorlog en bezetting. Daarover hebben zij zich nooit beklaagd. Het leek wel alsof ze het verlies van drie zonen een plek konden geven. Maar het kan natuurlijk ook dat ze hun oudste kleinzoon en de andere zes kleinkinderen niet wilden opzadelen met hun verdriet en trauma. Bij mijn grootouders gingen intens verdriet en trots op hun zonen hand in hand.

De periode 1961 tot 1965 was voor de naoorlogse herinneringscultuur van diepgaande betekenis; ik was in 1961 veertien jaar. In dat jaar werd het Eichmann-proces gevoerd en dat leverde veel artikelen en boeken op, en steeds weer de vraag: waren de nazi's de vertegenwoordigers van het ultieme kwaad, wat veel Nederlanders na de oorlog geloofden? Of huist in ieder van ons goed en kwaad, zij het in een variërende verhouding? En als de top van de nazi's druk uitoefent, gaan veel burgers steeds een stapje verder in hun misdaden tegen medeburgers, zoals Eichmann gedaan had? Was Eichmann op de keper beschouwd toch een “gewone burger”? In 1965 publiceerde

Jacques Presser Ondergang: De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945. Hij toonde met harde data aan dat juist de meeste Nederlanders de Joodse medeburgers niet geholpen hebben. Erger nog, de Joodse gezinnen zijn vaak verraden door Nederlanders en de gedweeë en volgzame houding van ambtenaren, politieagenten en spoorwegpersoneel maakten Joodse mensen tot een gemakkelijke prooi. Het was een radicale omkering van heldenverering naar een tekort aan heldhaftig gedrag onder Nederlanders. Zowel het Eichmann-proces als het boek van Jacques Presser leverden veel gespreksstof met medeleerlingen en docenten op school en met ouders van sommige vrienden. Ik herinner me die diepgaande, complexe en meestal felle gesprekken, maar ik herinner me weinig discussie over dit onderwerp bij mijn grootouders. Mijn grootouders waren 20 jaar na de oorlog stil geworden, ze verwerkten hun eigen trauma en dat was al moeilijk genoeg.

Reflecterend is het niet alleen zo dat mijn grootouders niet wilden of konden praten over de gebeurtenissen gedurende de oorlog. Voor mij geldt ook dat ik pas op latere leeftijd, nadat ik zelf kinderen en kleinkinderen had, me écht bewust werd dat het verlies van drie van de vier zonen onbeschrijfelijk traumatiserend moet zijn geweest. Ik ging me interesseren voor dit familieverhaal en de context van de Nederlandse samenleving en de Nederlandse politiek voor, tijdens en na de oorlog. Ik ging praten met oude Rijswijkers die de familie Breebaart in de oorlog hadden meegemaakt. Ik begreep toen beter dat mijn grootouders na de oorlog in stilte heel erg veel geleden moeten hebben. Maar toen waren mijn grootouders en ouders allang overleden. Ik kon ze niets meer vragen, laat staan alsnog steunen door vragen te stellen.”

1941-1944

Het verborgen verleden van Sparrelaan 17

Auteur: Anne-Marij de Vries

In 2024, tijdens een verbouwing van het pand aan de Sparrelaan 17, werden namen en een stuk tekst ontdekt op de onderkant van een vloerplank. Deze vondst was de aanleiding om op zoek te gaan naar informatie over wat zich hier in het verleden heeft afgespeeld. Naast de geschiedenis van een razzia in november 1944, speelt in Sparrelaan 17 ook de geschiedenis van een Joods gezin dat er al voor de Tweede Wereldoorlog woonde en tijdens de bezetting is weggevoerd en later is vermoord.

De vloerplank

Aan het begin van de 20ste eeuw breidde Rijswijk zich fors uit. Nieuwe buurten werden ontwikkeld en tegen het einde van de jaren dertig telde de gemeente al zo'n 18.000 inwoners. In 1936 werd in de bomenbuurt een reeks woningen opgeleverd, waaronder het pand Sparrelaan 17.

B. 3 ONDER- en BOVENHUIZEN (nog niet geheel voltooid) te Rijswijk (Z.-H.), aan de

Sparrelaan
nos. 11/15; 17/21; 19/23

kad. gem. Rijswijk sectie G, resp. nos. 1173, groot 139 c.A.; 1172 en 1171, elk groot 142 c.A.

Breeder bij biljetten omschreven.

Lasten over 1936 voor de kad. perc. nos. 1173 en 1172, elk f 24.76 en voor no. 1171 f 97.28. Verhuurd nos. 11 en 19 elk f 32.50 p. m., no. 15 f 28 p. m., no. 17 f 33.50 p. m., nos. 21 en 23 onverhuurd.

Aanv. daags na gunning.

Bet. koopp. uiterl. 1 Juni 1936 onder bijbet. van 5 pct. vanaf aanvaarding.

Combinatie voorbehouden.

Bezichtiging: 's Maandags en Donderdags van 2—4 uur.

Inlicht. ten kantore van Not. H. J. Sluis te 's-Gravenhage, Nassauplein 4. Tel. 115822.

In 2024 was het tijd voor een uitgebreide verbouwing. Wij, de nieuwe bewoners, ontteden de muren van hun stuc laag en ook de vloer ging eruit. Tijdens het verwijderen van de laatste planken ontdekten we dat er op de onderkant van een plank iets geschreven stond: namen, data en zelfs een stuk tekst. De planken die al in de tuin lagen hebben we nog eens goed nagekeken, maar niets extra's gevonden.

De tekst is:

Teneinde aan de greep van den schilder¹ te ontsnappen

Lag ik hier 3 dagen en nachten de strontlucht te happen

Jo van der Does 21-24 nov. 1944

De andere namen zijn: Jan Zoet, Frans Pels, G. Ruygers en Nic Kunz.

Razzia 1944 Jan Zoet - Frans Pels

Jan Zoet - Frans Pels 20 t/m 24 Nov 1944

G. Ruygers 24.11.44

Nic. Kunz 20-24 Nov. 1944

¹ Met "den schilder" wordt spottend verwezen naar Adolf Hitler. Deze had artistieke ambities maar werd in 1907/1908 tweemaal afgewezen bij de Academie van Beeldende Kunsten in Wenen.

Operatie Sneeuwvlok 21 november 1944

De genoemde data gaven aan dat het ging om de razzia met de codenaam 'Operatie Sneeuwvlok', gehouden in Den Haag, Rijswijk en Voorburg op 21 november 1944.

Op 10 en 11 november 1944 vond in Rotterdam een grote razzia plaats. Mannen tussen de 17 en 40 jaar werden opgepakt en afgevoerd voor dwangarbeid naar Duitsland. Tegelijkertijd werd het frontgebied zo ontdaan van weerbare mannen. De ondergrondse en illegale pers waarschuwden andere steden. Toen 10 dagen later in Den Haag en omstreken een gelijk bevel kwam zich te melden, doken veel mannen tijdig onder. Uiteindelijk werden circa 13.000 mannen opgepakt, een derde van wat de Duitsers verwacht hadden. Dit zich onttrekken aan de arbeidsinzet was niet zonder risico: wie alsnog werd gepakt, riskeerde de dood.

▲ Bron: Familiearchief.

Nu we wisten waarom er onderduikers onder de vloer hadden gezeten, kwamen we tot een volgende vraag. Konden we uitvinden wie die mannen waren en wat hun connectie met elkaar was?

De hoofdbewoner

Met zekerheid hebben kunnen we vaststellen dat in die periode Jo van der Does de hoofdbewoner was. Johannes Anton (Jo / Joop) van der Does, geboren 14 februari 1916, kwam uit een tuindersgezin aan 't Haantje in Rijswijk. Dit gezin verhuisde op 20 maart 1928 naar Willemstraat 48 in Delft.

Tijdens de bezetting werkte hij eerst bij de Armenraad van Delft en trad in april 1942 in dienst bij de stichting Winterhulp Nederland. Vervolgens maakte hij de overstap naar het Provinciaal Bureau van de Nederlandsche Volksdienst (NVD), waar hij werkzaam was als chef van de binnendienst.

De stichting Winterhulp Nederland (WHN) werd in oktober 1940 opgericht door rijkscommissaris Seyss-Inquart. Het was een stichting met als doel voedsel en kleding verstrekken aan behoeftige Nederlanders. Alle Nederlandse burgemeesters werden benoemd tot plaatselijke directeurs.

Medio 1941 richtten de Duitsers het Provinciaal Bureau van den Nederlandsche Volksdienst (NVD) op, een overkoepelend orgaan die alle vormen van sociaal en maatschappelijk werk (zoals o.a. WHN) in Nederland wilde bundelen. Op papier ging het om "verzorging van alle Nederlanders, uit het oogpunt van de zorg voor het volk en de welvaart". In de praktijk ging het niet om "alle Nederlanders", want niet-ariërs, mensen met een beperking en bejaarden werden van zorg uitgesloten.

De burgemeester van Delft, G. van Baren, werd in april 1941 met pensioen gestuurd en opgevolgd door de NSB-er F.W. van Vloten. In juni 1942 werd van Vloten de directeur van Winterhulp in Delft en ook de leider van de Nederlandsche Volksdienst. Daarmee was hij leidinggevende van Joop van der Does.

Wie bij de WHN of NVD werkte, werkte in feite voor de bezetter. Het merendeel van het personeel was dan ook NSB-er.

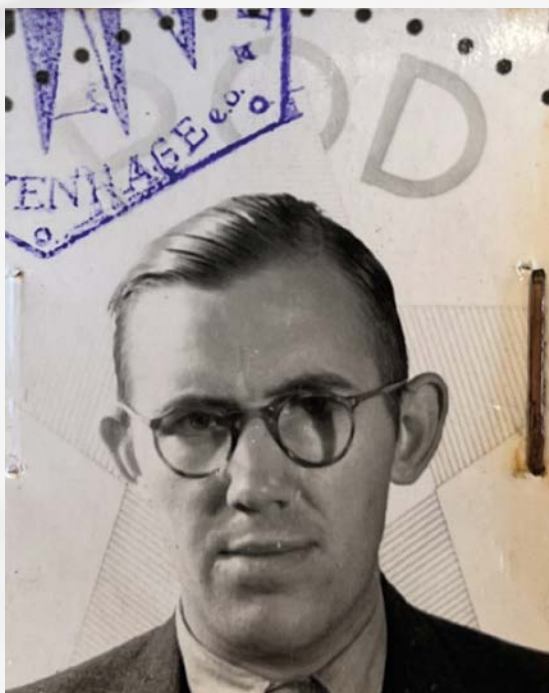
Op 5 februari 1943 trouwde Joop van der Does in Delft met Johanna von Stein. Samen met zijn vrouw ging hij wonen aan de Sparrelaan 17, om de hoek bij zijn oudste broer Cornelis Marinus van der Does, politieagent, die met zijn gezin op Lijsterbeslaan 4 woonde.

De eerste dochter van Joop en Johanna, Anneke, werd aan de Sparrelaan geboren, maar overleed enkele weken later in december 1943. In maart 1945 werd hun tweede dochter, Marjanneke, geboren.

BURGERLIJKE STAND
(Nadruk verboden).
GEBOREN: 25 Nov. Jacques, z. van I. Pelt en H. C. v.d. Berg, Vrouwjutterland 21. — Hendrikus Bartholomeus, z. van M. H. v.d. Kraaij en G. M. v.d. Vreede, De Vlouw 1a.
ONDERTROUWD: 26 Nov. F. J. Bekker, 22 j., huisschilder, Hugo de Grootstraat, 's Gravenhage en L. van Huuksloot, 20 j., Oosteinde 139. — A. A. M. Boumans, 32 j., voetverzorg, Duinwijklaan 16, Beverwijk en E. C. J. M. Nadorp, 30 j., Hippolytusbuurt 20. — J. A. van der Does, 26 j., chef van den binnendienst Prov. Bureau Ned. Volksdienst en J. von Stein, 24 j., telefoniste P.T.T., Molenstraat 33. — J. J. Dijkman,

God vertrouwde ons een dochter toe. Dankbaar geven wij U hiervan kennis. Haar namen zijn:
Marijke Anneke.
 Wij noemen haar **Marjanneke.**
J. A. VAN DER DOES.
J. VAN DER DOES—
von Stein.
 Rijswijk Z.H., 31 Maart 1945.
 Sparrelaan 17.

Na de bevrijding kreeg Joop van der Does, net als zijn broers Cornelis Marinus en Jan Leendert, een functie bij de Politieke Opsporingsdienst (POD) 's-Gravenhage en omgeving, later bekend als de Politieke Recherche Afdeling (PRA), die zich bezighield met het opsporen van collaborateurs. In 1947 werd hijzelf onderzocht.

▲ Jo van der Does. (Bron: Personeelsdossier POD)

Uit documenten in het dossier van Joop van der Does in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) en zijn personeelsdossier bij de POD is het volgende op te maken.

Hij is niet op eigen initiatief bij Winterhulp gaan werken. Om een zekere controle over de besteding van gelden van Winterhulp te houden, zocht men begin 1941 een geschikte kracht voor de Armenraad. De burgemeester van Delft, de heer Van Baren, achtte Joop van der Does de aangewezen man, mede omdat deze niet nationaal-socialistisch was. Beiden waren lid van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). Kort daarna werd burgemeester Van Baren door de bezetter vervangen door Van Vloten, een NSB'er. Al snel ontstonden er spanningen tussen hen, onder andere doordat van der Does opmerkte dat het geld voor Van Vloten's auto beter aan de armen besteed had kunnen worden

Van der Does botste herhaaldelijk met Van Vloten over diens beleid en weigerde de functie van propagandist voor Winterhulp. Toen hij daarop werd overgeplaatst naar de NVD, accepteerde hij die functie omdat hij geen ander werk had kunnen vinden en wilde voorkomen dat hij in Duitsland tewerkgesteld zou worden.

In vragenlijsten voor sollicitanten en personeel van Winterhulp en NVD verklaarde hij steeds geen NSB-lid te zijn. In augustus 1944 werd hij twee dagen vastgehouden in de *Polizeigefängnis* in Scheveningen (het Oranjehotel) en verhoord door de *Sicherheitsdienst*, na een aanklacht van een Rijksduitse ex-collega wegens anti-Duitse uitspraken op het NVD-kantoor. Hij wist zich te verdedigen en werd vrijgelaten met een officiële waarschuwing en het dringende advies een bijdrage te storten aan het Duitse Rode Kruis, hetgeen hij deed. Ook de NVD gaf hem een waarschuwing, die werd opgenomen in zijn personeelsdossier.

Op 15 juni 1945 trad hij in dienst bij de POD als hulprechercheur. Kort na zijn aanstelling kwamen er vanuit meerdere bronnen meldingen binnen dat hij bij de NVD gewerkt zou hebben en zijn woning de voormalige woning van een Joods gezin was. Naar aanleiding hiervan stelde de personeelsrecherche van de POD een onderzoek in, waarbij diverse getuigenverklaringen zijn afgenomen.

Deze verklaarde, dat v.d.D. ook ondergedokenen heeft geherbergd en dat hij altijd bereid was mensen op te nemen, die moesten onderduiken. Men kon, wanneer een beroep op hem werd gedaan, er op rekenen, dat hij zijn medewerking verleende. Hij heeft Kerkhof ver-

▲ Bron: Personeelsrecherche Rapport van de POD, 2 augustus 1945.

Het wil mij derhalve voorkomen, dat van der Does tijdens het grootste gedeelte der bezettingsjaren in zekeren zin een dubbel leven heeft geleid en zeer zeker niet nationaal-socialistisch getint was. Aangezien echter zijn dienstname bij de W.H.N. en in verband daarmee gepleegde handelingen zeer algemeen bekend zijn, zou ik U willen voorstellen van der Does in overweging te geven naar een andere betrekking om te zien.

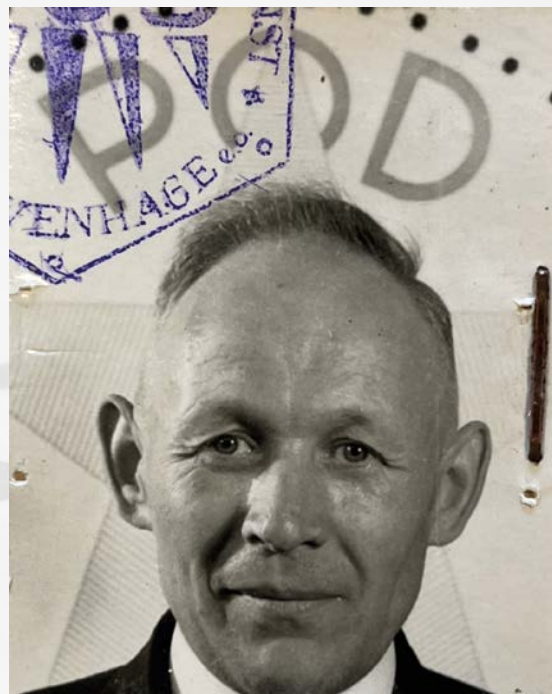
▲ Bron: Personeelsrecherche Rapport van de POD, 4 januari 1946.

Frederik Jan Kerkhof (1915 – 1999), Leeuwendaallaan 55, verklaarde dat Joop van der Does onderduikers had geherbergd en altijd bereid was te helpen. Volgens zijn verklaring verstrekke Van der Does hem informatie over de WHN en de NVD, die vervolgens via de illegale pers werd gepubliceerd.

Hoewel men bij de POD tevreden was over zijn functioneren en er veel pleitbezorging voor hem was, wogen twee zaken zwaar: hij zou zich niet beperkt hebben tot strikt noodzakelijke werkzaamheden bij Winterhulp en hij kreeg via zijn functie bij de NVD een woning toegewezen die eerder door een Joods gezin was bewoond. Met het oog op de goede naam van de POD werd het beter geacht om hem niet in dienst te hebben. Hij werd verzocht zelf ontslag aan te vragen en dat werd hem vervolgens eervol verleend.

Cornelis Martinus van der Does (geboren in 1900), een oudere broer van Joop, woonde bij hem om de hoek en was tijdens de bezetting werkzaam bij de politie van Rijswijk.

In mei 1945 werd hij benoemd tot lid van de "Zuiveringscommissie voor het politiekorps van de gemeente Rijswijk". Een maand later trad hij in dienst bij de POD als rechercheur. Op zijn aanvraagformulier beschrijft hij wat hij gedaan heeft tijdens de bezetting, onder anderen betrokkenen bij razzia's gewaarschuwd.

▲ Cornelis van der Does. (Bron: Personeelsdossier POD)

De overige namen

Voor de overige namen zijn we op zoek gegaan naar mannen met een leeftijd tussen de 17 en 40 jaar (dus geboortejaren 1905 tot 1927) die in de buurt woonden.

We hebben de identiteit van de mannen niet met zekerheid kunnen vaststellen, maar wel het volgende gevonden.

- Jan Zoet kan Johannes Adrianus Zoet zijn, geboren op 12 oktober 1908 in Den Haag. In juli 1935 is hij met zijn vrouw aan het Generaal van Geenplein 22 in Rijswijk gaan wonen. Jan Zoet was actief als schermers en werd in 1944 Nederlands kampioen op de degen. In 1948 nam hij deel aan de Olympische Spelen in Londen. Hij overleed in 1992 in Rijswijk.
- Frans Pels is mogelijk geboren op 24 juli 1904 in Watergraafsmeer. Bij zijn overlijden in 1982 is zijn woonadres 'Sparrelaan 38, te Rijswijk'.
- G. Ruygers kan verwijzen naar Gerardus Johannes Nicolaas Maria (Geert) Ruygers zijn, geboren op 21 augustus 1911 in Rotterdam. In juli 1941 trouwde hij en als toekomstig woonadres werd Huis te Hoornkade 66² opgegeven, vlak bij de Sparrelaan. Tegen het einde van de oorlog was hij actief voor de illegale krant 'Je Maintiendrai'. Na de oorlog sloot hij zich via de Nederlandse Volksbeweging aan bij de Partij van de Arbeid. Namens deze partij was hij van 1946 tot aan zijn overlijden in 1970 lid van de Tweede Kamer. Gedurende deze gehele periode bleef hij aan de Huis te Hoornkade 66 wonen.

▲ Johannes Adrianus Zoet. (Bron: Wikipedia)

*„De Heer is mijn Herder,
mij zal niets ontbreken.”*
Psalms 23.

De Here heeft tot Zich genomen, mijn lieve man, onze vader en opa

Frans Pels

Hij werd 77 jaar.

Rijswijk:
A. M. Pels-Remeëus

Gouda:
J. Pels
M. F. Pels-Dalebout
Annemarie

Rijswijk, 17 maart 1982
Sparrelaan 38
Postcode 2282 XR

De overledene is opgebaard in het rouwcentrum Honor Portremus, Emmastraat 11 te Rijswijk. Bezoek dagelijks van 16.00-17.00 uur.

De begrafenis zal plaatsvinden maandag 22 maart om 11.00 uur, op de begraafplaats Eikelenburg aan de Eikelenburglaan 7 te Rijswijk.

Na de plechtigheid gelegenheid tot condoleren in de ontvangkamer van de begraafplaats.

▲ Frans Pels

GETROUWD:
GEERT RUYGERS
en
CORRY SMULDERS
Tilburg, 12 Juli 1941.
Toekomstig adres:
Huis te Hoornkade 66, Rijswijk.

†

In Christus leefde en stierf op 58-jarige leeftijd, gesteerd door de H. Sacramenten, na een kortstondige ziekte, nog vrij onverwacht mijn lieve en goede man

GEERT RUYGERS

lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.
Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

CORRY RUYGERS-SMULDERS

Rijswijk, 18 februari 1970.
Huis te Hoornkade 66.

De overledene ligt opgebaard in het Rouwcentrum „Sweelinck“, aan het Sweelinckplein 30.
Bezoekuren: van 14.30–15.30 uur en van 18.30–20.00 uur.

Vrijdagavond 20 februari a.s. is om 19.30 uur de gelezen H. Avondmis in de parochiekerk van de H. Benedictus, Huis te Landelaan te Rijswijk (Z.-H.).

De plechtige H. Mis van Requiem is bepaald op zaterdag 21 februari a.s. om 11.30 uur in bovenvermelde kerk, waarna de begrafenis plaatsvindt op de R.-K. begraafplaats aan de Kerkhoflaan te 's-Gravenhage, circa 13.00 uur, waarna gelegenheid tot condoleren in de ontvangkamer.

▲ Geert Ruygers

² Hij werd daarmee bovenbuurman van de ouders van Sara Messcher - Swaan, eerdere bewoonster van Sparrelaan 17

- Nic Kunz zou kunnen verwijzen naar Nicolaas Kunz uit Delft, maar er zijn twee neven met dezelfde naam, de een geboren in 1915 en de ander in 1917.
- Nicolaas Kunz (geboren op 13 maart 1915, elektromonteur), zoon van George Coenraad Kunz (1882, kantoorbediende) en Johanna Hagestein, kleinzoon van Nicolaas Kunz (1855, smid) en Alida van Tol. Deze Nic Kunz trouwde op 28 april 1943 in Delft met Johanna van der Schoor.
- Nicolaas Kunz (geboren op 21 mei 1917, schoenmaker), zoon van Nicolaas Kunz (1891, schoenmaker) en Francina Petronella Huisman, kleinzoon van Nicolaas Kunz (1855, smid) en diens tweede vrouw Anna Catharina Engelen. Deze Nic Kunz trouwde op 15 januari 1947 in Delft met Aaltje Voet.

▲ Nicolaas Kunz geboren in 1915. (Bron: Stadsarchief Delft)

▲ Nicolaas Kunz geboren in 1917. (Bron: Stadsarchief Delft)

We hebben onder meer gekeken naar geboorteplaats, beroep, geloof en het al dan niet hebben van kinderen van vergelijkbare leeftijd, maar geen directe aanwijzingen gevonden waaruit blijkt hoe deze personen elkaar zouden hebben gekend. Ze hoeven elkaar overigens niet allemaal gekend te hebben, het is aannemelijk dat zij bij Joop van der Does om hulp hebben gevraagd of naar hem zijn doorverwezen, doordat

bekend was dat Van der Does mensen hielp³. Ook zijn broer Cornelis Martinus, die politieagent was in Rijswijk, kan hierbij een rol hebben gespeeld.

Hieronder enkele mogelijke lijnen waarlangs deze onderduikers Joop van der Does gekend kunnen hebben:

- Frans Pels was zijn overbuurman aan de Sparrelaan.
- Johanna van der Schoor, die in 1943 trouwde met Nicolaas Kunz (geboren in 1915), woonde in de Willemstraat in Delft. Daar woonde ook Joop van der Does met zijn ouders voordat ook hij in 1943 trouwde en naar Rijswijk verhuisde.
- Geert Ruygers woonde bij Joop van der Does in de buurt en was betrokken bij de illegale krant "Je Maintiendrai". Er zijn twee mogelijke lijnen die Joop van der Does met de illegale pers kunnen verbinden.
- De eerste lijn verloopt via Marius L. Raphaël. Zijn naam staat vermeld op het aanvraagformulier van Joop van der Does bij de POD. Marius L. Raphaël woonde aan de Stadhoudersstraat en was eigenaar van de "Handelsdrukkerij". Tijdens de bezetting verzorgde hij drukwerk voor de illegaliteit.
- De tweede mogelijke lijn loopt via Frederik Kerkhof. In een personeelsrecherche-rapport van de POD verklaarde Kerkhof dat Van der Does hem informatie verstrekke over de WHN en NVD, die vervolgens door de illegale pers werd gepubliceerd.
- Voor een connectie van Jan Zoet met Van der Does of de andere mannen is geen enkele aanwijzing gevonden.

De eerste bewoners van Sparrelaan 17

Joop van der Does is in de loop van 1943 in de Sparrelaan komen wonen. Aangezien het pand al in 1936 was opgeleverd moesten er voor hem al eerder bewoners zijn geweest. Deze eerste bewoners bleken het Joodse echtpaar Izaäk Messcher en Sara Swaan te zijn. Op 4 juni 1936, de dag van hun huwelijk, betrokken zij de woning aan de Sparrelaan. Destijds lag de Sparrelaan nog aan de rand van Rijswijk, met direct achter het huis een plantsoen en daarachter weilanden.

3 Dat Joop van der Does meer dan eens mensen hielp is te lezen in het Personeelsrecherche Rapport van de POD, 2 augustus 1945

▲ Luchtfoto Rijswijk circa 1940. (Bron: Om nooit te vergeten, Historische Vereniging Rijswijk)
① Sparrelaan 17, ② Lijsterbeslaan 4, ③ Emmastraat 44, ④ Kerklaan 23, ⑤ Begraafplaats aan de Churchilllaan

Izaäk Messcher

Izaäk Messcher werd op 15 september 1910 geboren in Harlingen. Zijn vader, Abraham Levie Messcher, was slager en handelaar in vlees en vee. Abraham werd in 1865 geboren in Nijehaske, nabij Heerenveen. Na het overlijden van zijn eerste vrouw Hanna Gans (1861 – 1896) hertrouwde hij in 1897 in Hoogeveen met Klaartje van Zuiden, geboren in 1867 in Hoogeveen. Het gezin vestigde zich aanvankelijk in Nijehaske, waar in 1898 hun oudste zoon Levie werd geboren. In 1900 verhuisden ze naar Harlingen, waar ze zich inschreven op het adres Kleine Breedeplaats 17. Daar werden nog drie zonen geboren: Jacob (1900), Hermanus (1907) en Izaäk (1910). In 1902 werd aangifte gedaan van een levenloos geboren zoon.

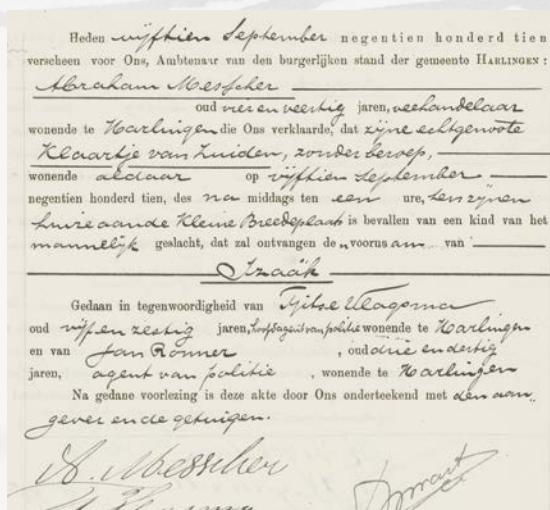
In augustus 1924 kocht Abraham Messcher het pand Havenweg 9 in Harlingen: een exportslagerij met werkplaats, veestalling en aangrenzend terrein. Hij overleed op 7 mei 1925, zijn vrouw Klaartje op 17 september. Izaäk was toen pas 15 jaar oud. De slagerij en veehandel werden voortgezet door zijn oudere broers.

Hermanus slaagde in 1926 voor de HBS en een jaar later werd de slagerij verplaatst naar Groote Breedeplaats 24. Het pand aan de Havenweg

werd in 1928 door de gemeente aangekocht en ingericht als gemeentelijk keurlokaal. In maart 1929 behaalde Izaäk zijn diploma aan de Eerste Nederlandse Slagersvakschool in Utrecht. Kort daarna werd hij vanwege broederdienst vrijgesteld van de dienstplicht. Enkele maanden later verhuisde hij naar Den Haag, waar hij als slagersknecht ging inwonen bij het gezin van slager Abraham Wurms aan de Geest 69.

In 1933 werd Izaäk lid van de T.O.P. padvindergroep, onderdeel van de Joodse vereniging T.O.P. (Toneel, Ontwikkeling en Philantropie) in Den Haag. Deze vereniging organiseerde sociale, culturele en sportieve activiteiten.

Na in Den Haag op diverse adressen te hebben gewoond, verhuisde Izaäk eind 1933 naar de Emmastraat 44 in Rijswijk, om de hoek bij de familie Swaan die toen op Kerklaan 23 woonde. Izaäk woonde in bij de familie van Praagh-Polak. Op zijn persoonskaart werd zijn beroep vermeld als vleeschgrossier, bedrijfsleider.

▲ 1910. (Bron: Gemeentearchief Harlingen)

▲ 1927

▲ 1912

▲ 1928

Sara Swaan

Sara, ook wel Selien genoemd, Swaan werd op 14 augustus 1910 geboren in Den Haag. Haar ouders waren Barend Swaan (1884) en Debora Creveld (1885), beiden afkomstig uit Den Haag. In zowel de familie Swaan als de familie Creveld waren meerdere familieleden actief in de vlees- en veehandel, waaronder ook Barend. Sara had twee broers, Nathan (Nico) geboren in 1909, en Leendert (Leo) geboren in 1913. Leendert werd geboren in Rijswijk, waar het gezin eerst woonde aan de Kerklaan 37 en later aan de Kerklaan 23, een hoekpand aan de Emmastraat, niet ver van Emmastraat 44. Beide broers raakten later betrokken bij het familiebedrijf.

Heden den Zestienden Augustus negentien honderd tien
comparende voor ons, Notelaar van den Burgerlijken Stand der gemeente te Gravenhage,
Davidt Waan, en vferen bruydegroom, vleeschhouwer,
verklarende, dat van huen comparenich een zyne echtgenote
Lebara Oersveld zilverden Brorsop, warden vermaende
welcke beide zyns huwels
op den dertigsten daag des august ten twee ure is ghesceen
uden een kind van het vrouwe lijke geslacht, waaraan by verklarde de voornamen
te geuen van Sara.

Dize verklaring is geschied in tegenwoordigheid van Jacob Oersveld, oud wed en
bruydegroom, vleeschdelaar, en Christiaan Wilhelm Bunder, oud wed en
bruydegroom, vander Broosy, beiden wonende alhier.
Wij hebben hiuan desgelijck opgemerkt en na overlezing oordeelkundich veel dey, con -
formant en onderteekend.

Gronauk A Mulder
Oersveld Vorst

▲ 1910. (Bron: Haags Gemeentearchief)

Terstond gevraagd een
finke Huishoudster,
goed kunnende koken, in gezin
van 3 kinderen, van 9 tot 5 jaar,
van goede getuigen voorz. Dienst-
bode aanwezig. Br. met opgave
van salaris, B SWAAN Ez., Kerk-
laan 37, *Rijswijk (Z-H.)*. 3464

▲ 1918

Gelukkig Nieuwjaar.
BAREND SWAAN & ZONEN
Grossiers, Slachthuis DEN HAAG.
Kerklaan 23, Rijswijk (Z.-H.)
Telefoon 18914 Huis
18125 Slachthuis.

▲ 1929

Het is goed mogelijk dat Sara Izaäk via de vereniging T.O.P. heeft leren kennen. Zowel zij als haar broers waren actief lid. Sara speelde toneel, was korfbalster, zat in diverse commissies en was ook bestuurslid. In één van de clubberichten werd ze omschreven als *“the right girl on the right place”*.

BUITENGEWONE ALGEMEENE VERGADERING
der Seniores-afdeeling op Dinsdagavond 20 December 1932 in de boven-
zaal van Restaurant Van Vugt, Bezuidenhout 7.
Aanvang 8 uur.

AGENDA:

1. Opening.
2. Notulen.
3. Ingekomen stukken.
4. Reglementshervorming.
5. Verkiezing van een bestuurslid wegens tusschentijdsch aftreden van den Heer E. Fortuyn. Bestuurs-candidate is mej. Celine Swaan.
6. Rondvraag.

Na afloop der vergadering afbreken kaartverkoop.

In verband met punt 4 der agenda kan deze vergadering slechts voort-
gaan vinden indien minstens twee derden van het aantal leden aanwezig is.
Geen lid verzuime dus!

▲ 1932, Celine (Sara) Swaan. T.O.P. bestuurskandidate

Verloofd:
SELIEN SWAAN
en
IES MESSCHER.
Rijswijk (Z.-H.), Kerklaan 23.
Emmastraat 44.
Receptie Zondag 5 Sjewat 5694
(21 Jan. 1934), Kerklaan 23, van
2½—5 uur. 5563

▲ 1934

ONZE EERSTE SLAGZIN VOOR 'T VIERDE LUSTRUM.

Spaart allen met ons mee
Voor receptie en dinfe
Bij 't 20-jarig jubilé
(w.g.) Spaarfondscomité.

Van den Voorzitter.

De oermensch zorgde alleen voor de dag van heden. Later leerde de mensch verder vooruit te zien, hij leerde sparen!

De Secretaire heeft, gelooft ik, zoo'n beetje uit de school geklapd en bovendien mij in zekere zin het gras voor de voeten weggemaakt, door reeds vooruit te loopen op het eerste deel van ons zomerprogramma (laten we hopen dat het dit jaar in z'n geheel kan worden afgewerkt).

Maar er zijn nog andere belangwekkende zaken die de moeite waard zijn er onze aandacht aan te wijden. Hierboven hebben wij de eerste slagzin laten afdrukken van een reeks, die het licht zal zien ter gelegenheid van ons 20-jarig bestaan, hetwelk wij in 1936 op feestelijke wijze hopen te herdenken. Het is een opwekking van het Spaarfonds-comité, dat onder de verdienstelijke leiding van Selien Swaan (the right girl on the right place) iedere maand een aanslag op onze beurzen zal plegen. Een uitgeslezen schare loofde dames beflvert zich naar de behulpzame hand te bieden, zoodat het weggerechtigde zal zijn prettig ja verrukkelijk zult vinden iedere maand iets liechter en zeldzamer. Maar onthoudt vooral dit eene, willen wij feestvieren zooals het behoort dan is sparen de aller-eerste vereischte. Doet Uw best.

O. K.

▲ 1935, Selien (Sara) Swaan. *"The right girl on the right place"*

PADVINDER-GROEPNIEUWS.
Zondag den 23sten April is een gezellige leerzame dag geweest. Zoowel de welpen als de verkenners hebben 't interessante verhaal van onze „Schutspatroon“ gehoord. Allen droegen speciaal dien dag een roode tulp en hebben een goede daad verricht.
 De goede daad v. d. Groep is even vermeldingswaardig alhoewel er heelemaal geen bekendheid aan gegeven is. We hebben n. l. gelden ingezameld voor de Joodsche Vluchtelingen en tot onze groote vreugde haalden we f 226 op. Hulde aan die ouders, jongens en meisjes die hieraan hebben medegewerkt en in 't bijzonder Vaandrig Spiero die alles keurig in orde heeft gemaakt. Deze eerste hulpvereeniging van onze Groep, op eigen initiatief, overtrof onze verwachtingen. De St. Jorisavond werd met een intiem kampvuur, waarbij de diverse patrouilles aardige recreaties opvoerden besloten.
Zondag den 25sten April had de plechtige installatie plaats van de twee nieuwe leiders en 4 verkenners.
 Het mooie weer en de aardige omgeving werkten mede om deze installatie tot een onvergetelijke dag te maken. Te midden van plm. 65 leden werden zij door de Groepleider hartelijk toegesproken en in de groote broederschap van Padvinders opgenomen. Bloemen werden namens het gilde en de troep overhandigd aan Mej. Koekoek en Mej. Cohen.
 De geïnstalleerde verkenners zijn Ice Messcher (adsp. ass. welpenl.) Karel Simons, Bert Trijtel en B. v. Reijls.
 Nog enkele mededeelingen betreffende de E. H. B. O.-cursus.
 Van 't bestuur van T. O. P. heb ik toestemming gekregen om ook die leden die hierin interesse stellen deel te laten nemen.
 De aandacht wil ik er nogmaals op vestigen dat de bedoeling v. d. cursus hoofdzakelijk is het leeren constateren en behandelen van eenvoudige huiselijke ongevallen, goed kunnen verbinden en wond ontsmetten en verstand hebben van de voornaamste verbandartikelen en geneesmiddelen.
 Zij, die nog nadere inlichtingen willen hebben of zich wenschen op te geven noodig ik alle uit ter bespreking op Donderdagavond 11 Mei te 8 uur in 't troepenhuis Charlotte de Bourbonstraat 65.
 Met vele p.v. groeten.
 HOPMAN L. POLAK.

▲ 1933, Ice (Izaäk) Messcher. Installatie tot verkenner.

Bij onze autotocht naar het Gool op Ien Pinksterdag hopen we alle Top-leden (hoefballers en supporters) aanwezig te zien, daar het voor ons, stadslid, toch zeker een groote attractie is voor een klein bedrag in staat gesteld te worden van het bosch en sport te kunnen genieten.
 Als nieuw nummer van ons programma verkap ik U een tocht naar Bilthoven op 30 Juni. De kosten hiervoor zullen ook weer zoo min mogelijk worden gehouden. Hierover zult U nog nadere inlichtingen ontvangen. De opgave tot deelname kan geschieden bij onzen nieuwen Penningmeester, den heer I. Messcher, Emmastr. 44, R. of telefonisch bij Mej. Swaan (118914) ons oud-bestuurslid (man en vrouw is toch een).
 Hiermede heb ik slechts een klein gedeelte van ons zomerprogramma verteld, we hebben nog meer, doch ik durf nu niets meer te zeggen. Mischien (ik zal eerst toestemming vragen) volgende keer. Tot zoo lang dus.
 R. K.

▲ 1935, I. Messcher en mej. Swaan. "Man en vrouw is toch een".

Getrouwd:
IES. MESSCHER
 en
SELIE SWAAN.
 De Heer en Mevr. MESSCHER—SWAAN danken, mede namens wederzijdsche familie, voor de vele blijken van belangstelling bij hun Huwelijk ondervonden. 561
 Rijswijk (Z.-H.), Sparrelaan 17.
 4 Juni 1936 (14 Siwan 5696).

▲ 1936

Het gezin Messcher - Swaan

Izaäk Messcher en Sara Swaan trouwden op 4 juni 1936 in Rijswijk en gingen wonen aan de Sparrelaan 17. Op 7 juli 1939 werd in Den Haag hun dochter Debora Carola geboren, vernoemd naar haar beide grootmoeders. Tien maanden later brak de oorlog uit. Op 10 mei 1940 om 4 uur 's ochtends bombardeerden de Duitsers de vliegvelden rond Den Haag. Zo ook vliegveld Ypenburg, dat praktisch bij hun aan de overkant van de Vliet lag.

GEVRAAGD
 net Meisje van half 9
 tot 2 uur. Loon f 2.50.
Aanmelden: Sparrelaan 17, Rijswijk.

▲ 1936

BURGERLIJKE STAND
 11 Juli.
BEVALLEN: D. C. Reurings geboren Boegheim, d. - A. C. Bekkers geb. Albers, z. - J. Manassen geb. Monnikendam, d. - H. W. P. Beuger geb. Bosman, d. - S. Messcher geb. Swaan, d. - A.

▲ 1939

Gevraagd per 10 Februari
NET MEISJE
 van 8—7 uur n.m.
Mevr. MESSCHER—
Swaan,
Sparrelaan 17,
Rijswijk.

▲ 1941

Al snel na het begin van de bezetting volgden maatregelen die Joden stap voor stap buiten de maatschappij plaatsten.

In 1941 werd de firma B. Swaan & Co, gevestigd in het Openbaar Slachthuis te Den Haag en sinds 1939 mede-eigendom van Izaäk Messcher en zijn schoonvader Barend Swaan, overgenomen door het Duitse bedrijf Omnia-Treuhandgesellschaft en daarna geliquideerd.

In juni 1942 werd het huis van Sara's oudste broer Nathan, die met zijn vrouw en twee zoontjes in Voorburg woonde, onteigend. Het gezin moest verhuizen.

Sara's ouders en haar jongste broer, die sinds april 1939 in een benedenwoning op de Huis te Hoornkade woonden, gaven begin oktober 1942 gehoor aan het bevel om zich te melden voor deportatie. Ze zijn nog gezien op de Kerklaan, lopend met handbagage op weg naar het politiebureau. En zo verdwenen ze, eerst naar Westerbork en uiteindelijk naar Auschwitz. Hun woning, Huis te Hoornkade 67, werd door de Rijswijkse politie verzegeld op 3 oktober 1942.

2a. Familiennaam van den vennoot (Zie toelichting 1.)	Swaan	(2) Messcher
b. Voornamen (voluit)	Barend	Izaak
c. Woonplaats, straat en huisnummer (Zie toelichting 2.)	Rijswijk, Kerkhof 23 <i>Huis te Hornhede 67</i> <i>Zie akteletter 6.</i>	Rijswijk, Sparrelaan 17
d. Geboorteplaats (Zie toelichting 2.)	's-Gravenhage	Harlingen
e. Datum en jaar van geboorte	29 December 1884	15 September 1910
f. Nationaliteit (eventueel dagteekening der naturalisatie)	Nederlander	Nederlander
g. Handteekening	<i>Barend Swaan</i>	<i>Izaak Messcher</i>
h. Paraf	<i>B. S.</i>	<i>I. M.</i>

die door den vennoot, die niet van de teekening der firma is uitgesloten, onder de stukken, de zaak betreffende, wordt gesteld.

▲ 1941, Firma B. Swaan & Co in liquidatie.
(Bron: Bedrijvenregister Zuid-Holland (Kamers
van Koophandel))

Izaak en Sara hadden zich laten opnemen in de zogenoemde Weinreb-lijst, die Joden bescherming tegen deportatie zou geven. Maar zij zullen hier niet volledig gerust op zijn geweest. Kort na het vertrek van Sara's ouders dook het gezin onder, de ouders gescheiden van hun dochter Debora. Op 27 oktober 1942 werd hun huis aan de Sparrelaan door de Rijswijkse politie verzegeld.

Friedrich Weinreb was een orthodoxe jood die veel aanzien genoot in de Joodse gemeenschap van Den Haag en Scheveningen. Hij zette een fictief emigratiebureau op en spiegelde de Joden voor, dat als zij zich bij hem lieten registreren voor een "Sperre" hij kon voorkomen dat ze zouden worden gedeporteerd en zelfs ervoor kon zorgen dat zij doorgang kregen naar het niet bezette Vichy-Frankrijk. Merkwaardigerwijs heeft de Sicherheitsdienst niet gelijk ingegrepen, zodat vele Joden zich (veelal tegen betaling) hebben laten registreren, maar uiteindelijk werden ze toch opgepakt en gedeporteerd.

Debora Messcher naar een ander gezin

Door de politie van Den Haag is een gedetailleerd proces-verbaal (no. 1901) opgemaakt, beginnend op 4 november 1942. Dirk Tinbergen, wonend op Abrikozenplein 37, had zich gemeld bij de kinderpollitie met het verhaal dat zijn vrouw, Sina Tinbergen – den Ouden, de dag ervoor een vondeling in huis had genomen. Het meisje was gebracht door een onbekende vrouw, achterop de fiets. De politie startte direct een onderzoek naar de identiteit van het kind.

Het ging om een flink meisje van ongeveer 3 à 4 jaren oud, met donkerblond haar en grijsblauwe ogen. Ze droeg een bril en was enigszins scheel. Haar kleren werden tot op het ondergoed nauwkeurig beschreven, en er werden foto's van haar gemaakt.

Tijdens ondervraging gaf het meisje aan dat ze Debora heette en noemde als woonadres iets als "Spaarne-" of "Sparrelaan/straat".

Onderzoek bij de Gemeentesecretarie bracht naar voren dat het mogelijk ging om Debora Carola Messcher, geboren op 7 juli 1939 te 's-Gravenhage, dochter van Izaäk Messcher en Sara Swaan, wonend te Rijswijk, "zijnde een Joods kind".

Toen haar foto aan de politie in Rijswijk werd getoond, werd zij herkend door politieagent Cornelis Marinus van der Does. Hij was haar achterbuurman aan de Lijsterbeslaan en de broer van Joop van der Does, de latere hoofdbewoner van Sparrelaan 17.

Naar aanleiding van een op Woensdag
4 November door Dirk Tinbergen
geboren te s Gravenhage 5 mei 1909, ingesmeerd
wonnende Abrikozenplein N° 37 te s Gravenhage
bij de kinderpollitie Archie geborene Messcher
dat zijn echtgenote op 3 November 1942
van een onbekende vrouw een vondeling
geleid werd had in ontvangst genomen het
kind bij zij in huis had gehouden, het

opnemen. Toen ik het kind zagde een
meisje van 3 à 4 jaren oud, kreeg
ik daarvoor voldoende medelijden
dat ik besloot. Het kind mij te nemen en
ik nam het voor eenmalig meen aan.
Daar de vrouw seide dat het een
vondeling was, en zij dus bleef aan met
om het kind alreer te nemen, heb ik haar
geen verdere vragen gesteld. De vrouw

Van een diensdundel Grooten van
politie aan het bureau van politie te Rijswijk
werd mij medegedeeld dat aldaar een
onderzoek lopende is naar het goedsche
echtgenoot Izaäk Messcher en Sara Swaan,
die met hun kind naar een concentratie
kamp Moeten worden overgebracht, dat die
omdat in het kind een bestemmeling verholen bleef
te zijn. De agent van politie te Rijswijk 21

▲ Bron: Proces Verbaal No. 1901, 1942.

▲ Debora Carola Messcher. (Bron: Proces Verbaal No. 1901, 1942)

De onbekende vrouw op de fiets

Wie zou die onbekende vrouw geweest kunnen zijn en waarom bracht ze Debora bij het gezin Tinbergen- den Ouden? Dat Sina Tinbergen - den Ouden zich op de vlakte houdt en niets weet, niets wil weten, of juist niet laat merken wat ze weet, is voorstelbaar. Dat een kind wordt gebracht zonder duidelijk verhaal wijst op een noodsituatie. Het lijkt onwaarschijnlijk dat Sara haar dochter zelf heeft weggebracht, ze kon in die tijd vermoedelijk niet zomaar vrij over straat. Waarschijnlijker is dat Sara en Izaäk hun dochter toevertrouwden aan iemand die zij kenden en die zich vrij kon bewegen. Deze vrouw bracht het kind vervolgens naar een adres waarvan bekend was dat de vrouw des huizes bereid was een kind op te nemen. In dit geval lijkt dat contactadres niet grondig onderzocht te zijn, mogelijk door de urgentie van de situatie. De vrouw wilde helpen, de man kon dit niet.

Een mogelijke schakel in dit netwerk zou Dirk's zus, Jakomina (Mien) Tinbergen, kunnen zijn. Zij wist wellicht dat haar schoonzus openstond voor het opnemen van een pleegkind. Mien is erkend om haar hulp aan tientallen Joodse kinderen en ontving daarvoor in 1970 de Yad Vashem-onderscheiding. Hoewel ze vooral actief was in Eindhoven en omgeving, is ook bekend dat zij minstens één Joodse onderduikster tijdelijk onderbracht bij haar ouders aan de Bentinckstraat in Den Haag.

Het gezin Tinbergen - den Ouden

Mensina Margrita (Sina) den Ouden, de vrouw die Debora Messcher in huis wilde nemen, werd op 19 december 1909 geboren in Rotterdam. In 1920 verhuisde het gezin naar Hilversum, waar haar vader actief was in verschillende onderwijskundige en sociale verenigingen. Haar moeder organiseerde culturele en educatieve activiteiten aan huis.

Sina zat op het Gemeentelijk Gymnasium en was sportief actief. In 1930 werd een kinderverhaal van haar gepubliceerd in het tijdschrift *Zonneschijn; weekblad voor jong Nederland*. Ze sloot zich aan bij Jongeren Vredes Actie (JVA) en nam het secretariaat op zich van de in maart 1931 nieuw opgerichte afdeling Hilversum. Het tijdschrift *Vredesstrijd*, orgaan van de JVA, publiceerde haar bijdragen, evenals die van Dirk Tinbergen en zijn broer Jan.

Sina en Dirk waren afkomstig uit gelijke milieus met gedeelde idealen. Beide families waren sociaal en pacifistisch ingesteld. Haar vader was secretaris van het comité Steun aan *Oostenrijksche Arbeiderskinderen*, dat zich inzette voor kinderen die door de Eerste Wereldoorlog getroffen waren. De ouders van Dirk vingen zulke Oostenrijkse kinderen daadwerkelijk thuis op.

In 1935 verhuisde Sina naar Scheveningen en werd leidster bij Clubhuis Duindorp aan de Amelandschestraat, waar zij ook woonde. Naast handarbeidactiviteiten voor kinderen werden er ook kampen georganiseerd. Dit clubhuis was in 1933 opgericht door Tine Tinbergen - de Wit, een schoonzus van Dirk, die samen met haar man Jan Tinbergen en hun kinderen in Duindorp woonde. Zij vertrokken weer nadat hun kinderen thuis begonnen te praten in 'straattaal'.

In 1939 trouwde Sina den Ouden met ir. Dirk Tinbergen, een gescheiden man met een dochter, Maartje (1935). Het gezin ging wonen aan het Abrikozenplein in Den Haag.

Dirk (Dik) Tinbergen (geb. 1909) groeide op in een vooruitstrevend, vrijzinnig-protestants

lerarengezin in Den Haag. Alle gezinsleden waren in meer of mindere mate actief in sociale en pacifistische bewegingen. Dirk was onder meer secretaris bij de Federatie voor Religieus-Socialistische Gemeenschappen. Drie van zijn broers werden hoogleraar, van wie er twee (Jan en Niko) de Nobelprijs ontvingen. Zijn zus, Jakomina, studeerde Duitse taal- en letterkunde. Zelf was Dirk ingenieur, werkte tot oktober 1945 bij de Gasstichting en werd in 1963 benoemd tot directeur van het Gemeentelijk Energiebedrijf in Den Haag.

Na haar huwelijk bleef Sina nog enige tijd actief in Clubhuis Duindorp. Tijdens de bezetting kwam daar een einde aan vanwege de aanleg van de Atlantikwall. Haar hele leven bleef zij zich inzetten voor jeugd, vrede en vrouwenemancipatie.

Allerlaatste nieuws!
Opgericht afd. Hilversum. Secr. Sina den Ouden, Staringlaan 2.
Onze stormloop dure voort!
Heil de J.V.A.!

▲ 1931

Van de Federatie
Willen afdelingsbestuurders noteren, dat de Federatie-secretaris D. Tinbergen per 4 Augustus verhuisd is naar: Abrikozenplein, 37, Den Haag.

▲ 1939

Gij, die dit stukje leest, helpt ons een handje, zoodat het feest er weer komt! Ons gironummer is: 214217, het adres: Clubhuis Duindorp, Amelandschestraat 88, Scheveningen, telefoon 552455.
S. M. TINBERGEN-DEN OUDEN.

▲ Maart 1940

Op 19 november 1942 verscheen in het *Algemeen Politieblad* een bericht waarin werd gemeld dat Izaäk Messcher en Sara Swaan, "woonachtig in Rijswijk aan de Sparrelaan 17", werden gezocht. Ze werden ervan verdacht hun kind in de steek te hebben gelaten.

De Commissaris van Politie van de justitiële dienst A van Den Haag verzocht opsporing, aanhouding en voorgeleiding van Izaäk Messcher en van zijn vrouw Sara Messcher-Swaan. Zij waren woonachtig in Rijswijk aan de Sparrelaan 17. Zij werden er van verdacht Artikel 256 van het Wetboek van Strafrecht (het te vondeling leggen, c.q. verlaten van een kind beneden de leeftijd van 7 jaar) te hebben overtreden.

Algemeen Politieblad, nr 46, 19 november 1942, 1300, bericht 2826

DSK 9844 19877+		1) Vergelm. geb.-akte } 11 Jul 39 Overl. te Auschwitz op 6.3.1944 2) Gezinsv. vader	
Aant. No. A 2058		Geneesh. 3)	
4) op 7 Juli 1939 geboren s-Gravenhage		a) Messcher--	
5) Nat. Ned		b) Debora Carola--	
6) Dicht. van Izaäk--		geb. op 15 Sep 10 te Harlingen	
van en Swaan, Sara--		geb. op 14 Aug 10 te Gv	
9) Geslachtsnaam en 10) Voornamen		11-12 Geboren op te op te	13) Huwelijk gesloten op te op te
14-15-16) Huwelijk ontbonden op door op door		17) Afgev. (dagt. en gem.)	
21) Dag. aang. 22) Gemeente en adres		21) 22)	
toev geb RIJSWIJK ZH Sparrelaan 17 7 Jan 43 GV Sinaasappelstr 58			

▲ Bron: Stadsarchief Delft en Rijswijk.

Het gezin de Voogd - van Bergen

Hoewel Sina Tinbergen - den Ouden in het proces-verbaal verklaarde dat zij bereid was het kind bij zich te houden totdat de ouders gevonden waren, is dit blijkbaar niet gebeurd. Bijna twee maanden later, op 7 januari 1943, werd Debora Messcher ingeschreven aan de Sinaasappelstraat 58 in Den Haag, bij het gezin de Voogd - van Bergen.

Gerrit Jan de Voogd (1905) was destijds docent aan het Gymnasium Haganum in Den Haag. Samen met zijn vrouw Rieuwerda Immina (Edda) van Bergen (1913) was hij actief binnen de vredesorganisatie *Jongeren Vredes Federatie* (JVf). Gerrit Jan vervulde diverse functies: hij was secretaris, penningmeester, persman en later ook voorzitter. Hun verloving en huwelijk, respectievelijk in 1931 en 1933, werd aangekondigd in *Vredesstrijd*, het orgaan van de *Jongeren Vredes Actie* (JVA).

In januari 1943 hadden zij twee kinderen: een dochter, geboren in 1938, en een zoon, geboren in 1942. Waarom Debora bij dit gezin kwam wonen weten we niet.

Er zijn aanwijzingen die het aannemelijk maken dat de families Tinbergen en de Voogd - van Bergen elkaar kenden.

Beide families woonden in Den Haag, waar ze actief waren binnen vredesbewegingen. In beide gezinnen kwamen ook docenten voor. In 1940 werd een comité opgericht om een studieconferentie te organiseren over internationale samenwerking ter bevordering van duurzame vrede. Het comité bestond uit vertegenwoordigers van verschillende

vredesorganisaties, onder wie prof. Jan Tinbergen (de broer van Dirk) en drs. G.J. de Voogd, die als secretaris optrad.

Opmerkelijk is dat het gezin De Voogd - van Bergen na de oorlog van woonadres lijkt te zijn gewisseld met het gezin D.C. Tinbergen - van Eek, dat woonde aan de Bentinckstraat 146 in Den Haag. Met andere woorden: in het huis waar Debora het laatst verbleef, gingen na de oorlog de ouders wonen van de man bij wie Debora als "vondeling" was binnengebracht.

Sinaasappelstraat 58		50p		Geboorte-jaar		Cris-ten-jaar	
ONBEWOOND 6 OCT. 1933		De Voogd Jan		90		2	
Van Voogd Johannes d. L.		04		04		1	
Van Tinbergen Dirk L.		05		05		1	

DIENSTPERSONEEL		INWONENDEN	
Datum en volgnummer	Geboortejaar	Datum en volgnummer	Geboortejaar
	2/1	2/1	2/1
	2/1	2/1	2/1
	2/1	2/1	2/1

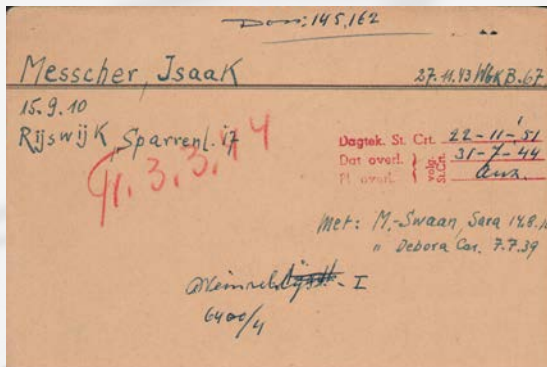
▲ Bron: Haags Gemeentearchief.

Westerbork

Bij de namen van Izaäk Messcher en Sara Swaan werd op 11 januari 1943, 2½ maand na de verzegeling van hun huis, in de burgerlijke stand de aantekening "V.O.W." geplaatst: Vertrokken Onbekend Waarheen. Deze term wordt gebruikt voor personen die bij geen enkele Nederlandse gemeente staan ingeschreven. Waar zij in die periode verbleven is niet bekend.

Uit de cartotheekkaarten van de Joodse Raad blijkt dat het complete gezin Messcher - Swaan, evenals het gezin van Sara's broer uit Voorburg, eind november 1943 op dezelfde dag in Kamp Westerbork werden ingeschreven. Ze werden ondergebracht in barak 67, een van de drie zogenaamde strafbarakken waar een strenger regime gold. Deze barakken waren voornamelijk bestemd voor opgepakte onderduikers.

Op 3 maart 1944 werden Izaäk Messcher, zijn vrouw Sara Messcher - Swaan en hun dochtertje Debora op transport gezet. Drie dagen later, bij aankomst in Auschwitz, werden Sara en Debora direct vermoord. Izaäk is waarschijnlijk nog als dwangarbeider aan het werk gezet, maar ruim vier maanden later overleed ook hij.

▲ Bron: Joodse Raad Cartotheek kaart van Izaäk Messcher.

Het beheersdossier

Direct na afloop van de Tweede Wereldoorlog werd het Nederlandse Beheersinstituut (NBI) opgericht om het vermogen te beheren van in de oorlog verdwenen personen.

Als bewindvoerder over het vermogen van Izaäk Messcher en zijn vrouw Sara Swaan werd haar oom Andries Swaan aangesteld. Andries Swaan was ook bewindvoerder voor zijn broers Barend (1884-1942), Simon (1887-1943) en Antoon (1899-1944) en hun respectievelijke echtgenotes, Debora Creveld (1885-1942), Johanna Velleman (1895-1943) en Mietje Aarons (1890-1943).

Andries was verplicht elk jaar een verslag in drievoud op te stellen over de mogelijke baten en lasten van zijn dossiers. Hij moest voor elk gezin financiële inzichten verzamelen en plaatste daartoe oproepen in dagbladen, zoals toen gebruikelijk. Daarnaast informeerde hij bij het Rode Kruis of betrokkenen nog leefden en raadpleegde hij de Nederlandsche Staatscourant voor overlijdensberichten. In april 1946 liet hij

weten pas weer verslag uit te brengen zodra zich iets wijzigde in de situatie.

Het is aannemelijk dat Izaäk Messcher vanaf juni 1936 het huis aan de Sparrelaan huurde, daar dit onderhuis zowel als het bovenhuis in april 1936 verkocht werd aan J. Olieman. Mocht het zijn eigen bezit zijn geweest, dan zou het hem zijn afgenomen door de bezetters. Hij kon er dan blijven wonen (tot aan deportatie) en huur betalen of hij kon eruit gezet worden waarna het werd doorverkocht.

De Duitsers hielden *Verkaufsbücher* bij, met daarin gegevens over verkocht vastgoed. Deze *Verkaufsbücher* zijn bewaard gebleven maar niet compleet.

Verkoop van Huizen, enz.

Venduhuis van Notarissen, Nobelstraat
Gunning van 14 April 1936

Huis Sparrelaan 11-15 Rijswijk, J.	
Lucas	f 8.500
Idem 17-21 J. Olleman	- 8.500
Idem 19-23 J. Lucas	- 8.500

Dat er geen vermogen was om te beheren, was door de maatregelen van de Duitsers niet verwonderlijk. Het bedrijf Firma B. Swaan & Co, waarvan Izaäk Messcher mede-eigenaar was, werd al in 1941 door de Duitsers opgeheven. Hiervoor werd Izaäk niet gecompenseerd en bovendien verloor hij zo zijn inkomen.

In augustus 1941 werd de Eerste LiRo-verordening ingesteld. Alle Joden werden verplicht hun geld te storten, waardepapieren over te dragen en banktegoeden over te schrijven naar de Lippmann, Rosenthal & Co (LiRo) Bank, met een vrijstelling van f. 1000 (ongeveer 450 Euro). De LiRo-bank was een voormalige Joodse bank, gelegen aan de Sarphatistraat in Amsterdam, die door de Duitsers overgenomen was. Deze bank zou het geld beheren en maandelijks wat leefgeld overmaken, hetgeen soms wel maar soms ook niet gebeurde.

In mei 1942 kwam de verordening dat Joden geen postgirorekening meer mochten hebben. Verwonderlijk is dus wel het verzoek van het Bestuur van de Postcheque- en Girodienst uit januari 1949 om in contact te worden gesteld met de bewindvoerder, vanwege het feit dat er in naam van Izaäk Messcher een postgirorekening was aangehouden. Het bedrag zal waarschijnlijk niet substantieel zijn geweest, want het wordt

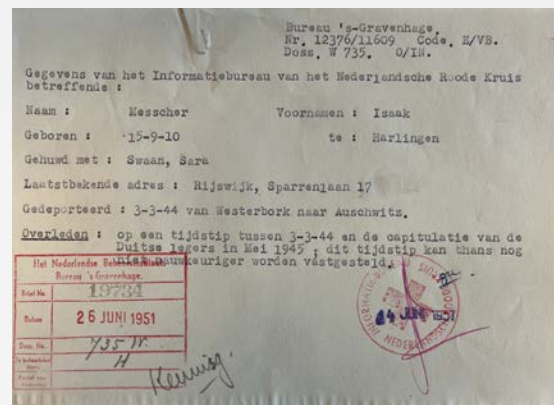
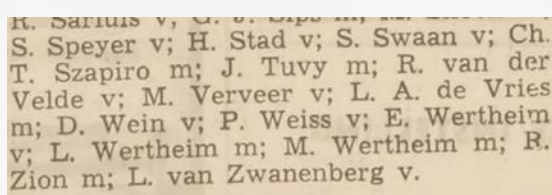
nergens meer genoemd.

In mei 1942 werd ook de Tweede LiRo-verordening ingevoerd. Joden moesten al hun goud, zilver, antiek, kunstvoorwerpen, waardevolle spullen en cultuurgooierden inleveren bij de LiRo-bank. Het bedrag wat men mocht bezitten werd verlaagd naar f. 250 (ongeveer 113 Euro). Men mocht per individu nog bezitten: een trouwring, horloge, gebitsvullingen van edel metaal en een vierdelig couvert tafelfilber. Alles werd per persoon geregistreerd en ondertussen verdwenen de ingebrachtte goederen, vaak onderhands doorverkocht aan profiteurs. In 1997 is een groot deel van het verloren gewaande LiRo-archief teruggevonden met daarin duizenden persoonlijke kaarten.

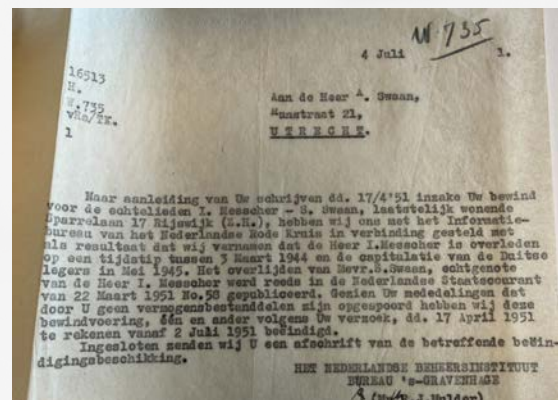
Op 22 maart 1951 werd in de Nederlandsche Staatscourant het overlijden van Sara Swaan gerapporteerd en eind juni 1951 kwam via het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis de bevestiging van het overlijden van Izaäk Messcher. Zijn vermoedelijke overlijdensdatum lag toen tussen 3 maart 1944 en de capitulatie van de Duitse legers in mei 1945.

Op 2 juli 1951 is Andries Swaan van zijn taak als bewindvoerder ontheven en kon dit dossier gesloten worden.

Melding van het overlijden van Sara Swaan in de Nederlandse Staatscourant, opgenomen in "Het Vaderland" van 24 maart 1951.

▲ 1951, Informatiebureau van het Ned. Rode Kruis.

▲ 1951, Opheffing beheer. (Bron: Archief Nederlands Beheersinstituut)

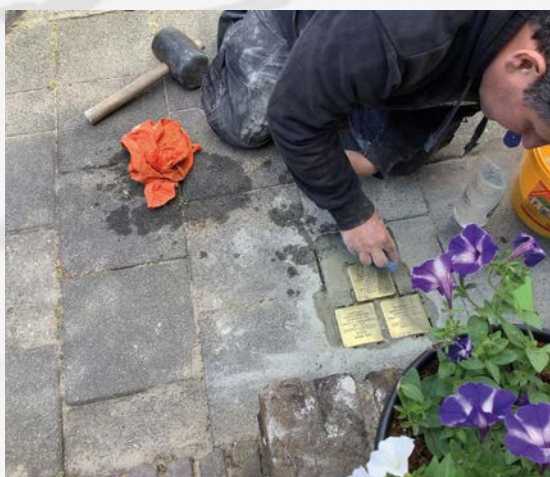

▲ Bron: Stadsarchief Delft en Rijswijk.

Bijna 7 jaar na de afloop van de oorlog werd op 22 februari 1952 het overlijden van Izaak Messcher ingeschreven in het bevolkingsregister van Den Haag. De overlijdensdatum was toen bijgesteld naar 31 juli 1944.

Struikelstenen Sparrelaan 17

Voor het gezin Messcher - Swaan, Izaäk, Sara en hun dochter Debora, zijn begin 2025 struikelstenen aangevraagd via de Stichting Stolpersteine Benelux. Deze zijn door vrijwilligers met de hand gemaakt bij het Goethe Instituut in Amsterdam.

Op 16 mei 2025 zijn de struikelstenen geplaatst en later tijdens de ceremonie onthuld. Er is achtereenvolgens gesproken door E. Gaburno en R. de Vries, de huidige eigenaren van de woning, de burgemeester van Rijswijk mevrouw H. Sahin, de heer W. Dammers van de Historische Vereniging Rijswijk en mevr. A.M. de Vries. Na de onthulling van de struikelstenen zijn er twee gebeden uitgesproken door de heer B. Cohen van de Liberaal Joodse Gemeente van Den Haag en aansluitend is 1 minuut stilte gehouden. Onder de aanwezigen waren twee achternichten van Izaäk Messcher met dochters en kleinkinderen.

Overledenen

Sparrelaan 17, Rijswijk

Izaäk Messcher	Harlingen, 15-09-1910	Auschwitz, 31-07-1944
Sara Swaan	Den Haag, 14-08-1910	Auschwitz, 06-03-1944
Debora Carola Messcher	Den Haag, 07-07-1939	Auschwitz, 06-03-1944

Voor dit gezin zijn struikelstenen geplaatst.

Rozengracht 15, Harlingen

Levie Messcher	Haskerland, 17-06-1898	Sobibor, 21-05-1943
Catharina Gans	Aduard, 06-11-1898	Sobibor, 21-05-1943
Hanna Klara Messcher	Harlingen, 05-02-1938	Sobibor, 21-05-1943
Klara Leanora Messcher	Harlingen, 26-06-1939	Sobibor, 21-05-1943

Voor dit gezin zijn struikelstenen geplaatst.

Blasiusstraat 52 I, Amsterdam

Jacob Messcher	Harlingen, 02-11-1900	Auschwitz, 01-02-1943
Francina Gompers	Gouda, 26-11-1898	Auschwitz, 01-02-1943
Klaartje Anna Messcher	Amsterdam, 25-01-1934	Auschwitz, 01-02-1943
Levie Abraham Messcher	Amsterdam, 14-10-1936	Auschwitz, 01-02-1943

Statenweg 34d, Rotterdam

Hermanus Messcher	Harlingen, 23-07-1907	Theresienstadt, 07-04-1944
Marie Rosenberg	Leer (Dld), 27-06-1904	Auschwitz, 07-07-1944
Arnold Martijn Messcher	Meppel, ..-10-1932	Zwolle, 03-12-1932
Martijn Arnold Messcher	Meppel, 17-01-1934	Auschwitz, 07-07-1944
Frits Messcher	Meppel, 11-07-1936	Auschwitz, 07-07-1944
Carola Theresa Messcher	Rotterdam, 31-12-1937	Auschwitz, 07-07-1944
Martha Messcher	Rotterdam, 25-10-1942	Westerbork, 24-06-1943

Huis te Hoornkade 67, Rijswijk

Barend Swaan	Den Haag, 29-12-1884	Auschwitz, 15-10-1942
Debora Creveld	Den Haag, 21-01-1885	Auschwitz, 15-10-1942
Leendert Swaan	Rijswijk, 05-07-1913	Auschwitz, 19-10-1942

Hoekenburglaan 33, Voorburg

Nathan Swaan	Den Haag, 07-06-1909	Midden-Europa, 21-01-1945
Sophia Rosetta van Lier	Rotterdam, 24-04-1911	Auschwitz, 28-01-1944
Barend Joseph	Voorburg, 26-04-1935	Auschwitz, 28-01-1944
Robert Swaan	Voorburg, 31-07-1938	Auschwitz, 28-01-1944

Voor dit gezin zijn struikelstenen geplaatst.

HIER WOONDE
IZAÄK MESSCHER
GEB. 1910
GEDEPORTEERD 3-3-1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 31-7-1944
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
SARA
MESSCHER-SWAAN
GEB. 1910
GEDEPORTEERD 3-3-1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 6-3-1944
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
DEBORA CAROLA
MESSCHER
GEB. 1939
GEDEPORTEERD 3-3-1944
UIT WESTERBORK
VERMOORD 6-3-1944
AUSCHWITZ

1945

Lang wachten op bevrijding en hoe het verder ging

Auteur: Marty Thieleman

Bron: Jaarboek Historische Vereniging Rijswijk, 2020

Pas acht maanden na de bevrijding door de Amerikaanse 30ste Infanteriedivisie van het eerste Nederlandse dorpje, het Limburgse Mesch (12 september 1944), kwam het hongerende westen met vier miljoen Nederlanders vrij van het Duitse juk.

De capitulatie op 4 mei werd voor Nederland op 5 mei in Wageningen bevestigd en drie dagen later trokken Canadezen troepen onder groot enthousiasme van de bevolking de Haagse regio binnen. De eerste intocht van geallieerde eenheden ging via Voorburg naar Den Haag, maar een dag later op 9 mei kwamen vanuit Rotterdam onderdelen van het 1ste Canadese Legerkorps Rijswijk binnen. Duizenden stroomden samen bij de Hoornburg en langs de Haagweg om hen met gejuich en bloemen feestelijk in te halen. Jeugdige Rijswijkers bestormden jeeps, tanks en trucks om de bemanningen de hand te schudden. De volgende dag ging dat net zo.

De opluchting was groot, temeer daar velen zich hadden afgevraagd, waarom het zo lang duurde voordat het westen zou worden bevrijd. Het antwoord vatten historici tegenwoordig kort samen: los van het felle verzet van de Duitsers (onder meer de mislukte Slag om Arnhem) vonden de geallieerden onder leiding van generaal Dwight Eisenhower in eerste instantie alleen het uiterste zuiden van Limburg militair interessant. Zij wilden zo via Aken, als oud symbool van het Duitse Keizerrijk, het belangrijke industriële Ruhrgebied bereiken en daarna doorstoten naar Berlijn. Ook wilden zij voorkomen dat de Russen aan hun kant te veel terrein zouden veroveren. Ook het bovenste stuk van de provincie met Roermond en Venlo beleefde daarom pas in 1945 zijn bevrijding, aldus Wim Klinkert, hoogleraar militaire geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam in augustus 2019 in dagblad Trouw.

Van het gebied boven de grote rivieren bleven Noord- en Oost-Nederland tot na maart 1945 bezet. West-Nederland raakte intussen volkomen geïsoleerd. Kou en voedselgebrek (onder meer door de spoorwegstaking, die de Duitse aanvoer moest ontregelen) kwelden de bevolking. In de hongerwinter van 1944-1945 stierven in het bezette deel 20.000 tot 25.000 mensen door ondervoeding. Bloembollen en zelfs katten werden gegeten. Gezinsleden ondernamen fietstochten naar onder andere Friesland om voedsel op te halen. Sommigen kwamen verzwakt en soms bestolen terug. Veel Rijswijkse straten raakten boomloos door illegale kap voor de houtstook. In de Verhagen Metmanstraat sloopten voor dat doel jongeren 's nachts bij één van de NSB-gezinnen het houten tuinhok. Parken moesten het ontgelden; het Rijswijkse bos was bijna geheel ontbost. Bij gebrek aan hout werden (te huren) doodskisten hergebruikt. Voorzichtige

schattingen op basis van overlijdensregisters gaven later aan dat circa 250 Rijswijkers gedurende de hongerwinter door uitputting of ontberingen zijn omgekomen. Vooral bejaarden en jonge kinderen.

Op 29 april 1945, toen de voedselvoorraden uitgeput waren, kwam als resultaat van toeverleg tussen Duitsers en Britten het bericht dat vliegtuigen van de *Royal Air Force* waren opgestegen om voedsel te droppen. Honderdtwintig ronkende Lancasters vulden even later het luchtruim boven de Haagse regio. De eerste groep bommenwerpers boog af richting renbaan Duindigt; de andere helft zette koers naar vliegveld Ypenburg om tonnen aan etenswaar af te werpen. De ontroering was groot. Duizenden Rijswijkers gingen hossend de straat of het dak op en zwaaiden naar de vliegers. Het einde van de ontberingen was in zicht. 'Operatie Manna' was begonnen. Verslagen en herinneringen van bewoners staan in het (standaard)boek *'Om nooit te vergeten', Rijswijk in de Tweede Wereldoorlog*, uitgegeven door de gemeente en de Historische Vereniging Rijswijk.

Op 4 mei 1945 gaven de Duitsers in Nederland en elders in Noordwest-Europa zich onvoorwaardelijk over en konden de geallieerden eindelijk West-Nederland binnentrekken. Verzetsstrijders en onderduikers kwamen tevoorschijn. Geallieerden brachten sigaretten en chocola mee. In die Bevrijdingsdagen vielen nog doden door verdwaalde kogels, zelfs van vreugdeschoten, maar bijvoorbeeld ook na beschietingen op 7 mei door de Duitsers vanuit sociëteit De Groote Club op de Dam in Amsterdam, waarbij minstens 32 doden vielen. In tegenstelling tot elders kwam het in Rijswijk nergens tot een volksgericht om woede af te reageren op NSB'ers en andere 'foute Nederlanders'. Wel werden zij beschimpt en opgepakt. Aan de Beetslaan en op de Haagweg werden kaalgeschoren 'moffenmeiden' op een wagen rondgereden.

In de weken na 5 mei volgden overal straat- en buurtfeesten, hoewel pas met Koninginnedag op vrijdag 31 augustus 1945 (en zaterdag 1 september) met optochten het officiële bevrijdingsfeest plaatsvond. Op podia klonk muziek van Glenn Miller. *In the mood* was in het land hét nummer. Sluitstuk waren op 15 september de vliegdemostraties op Ypenburg van de *Royal Air Force*. Duizenden keken ernaar.

In weerwil van de festiviteiten was de oorlogsbalans die later werd opgemaakt triest. Meer dan 800 inwoners van Rijswijk hebben onder verschillende omstandigheden de oorlog niet overleefd: gesneuvelde militairen (ook in Indië), verzetsstrijders en bij het neerstorten van een V2-raket omgekomen broeders en jongens van het internaat van de Kruisvaarders van Sint Jan. En plaatsgenoten die in dienst van de bezetter waren geweest. Van de 507 Rijswijkse joden zijn er 239 weggevoerd en vermoord in de concentratiekampen Auschwitz en Sobibor. Messing 'struikelstenen' van de Duitse kunstenaar Gunther Demnig aan het Jaagpad en in de wijk Leeuwendaal zijn daarvan de stille getuigen.

Het georganiseerd verzet in Rijswijk, waaraan enkele honderden mensen in allerlei vormen deelnamen, likte de wonden. Ruim dertig personen lieten het leven onder wie Jan Thijssen, leden van de groep familie Breebaart (drie van de vier zonen gedood) en de gebroeders Goedendorp. Anderen ontsprongen de dans, zoals de groep Van Zweeden, van wie Cees overigens na verraad een half jaar lang in het 'Oranjehotel' belandde. Hij vertoefde zelfs een tijd in de 'dodencel' van deze Scheveningse gevangenis. Hij werd in maart 1945 vrijgelaten.

Sommige verzetsmensen leden na de oorlog aan de psychische nawerking. Anderen, zoals Cees van Zweeden raakten al snel teleurgesteld, omdat ondanks hun inzet in het land niet veel verbeterde. Dezelfde mensen uit de oude vastgeroeste constellatie maakten weer de dienst uit, was hun kritiek.

Zo goed en zo kwaad als het ging, hervatte men het gewone leven weer. Voor veel Rijswijkers betekende dit figuurlijk en letterlijk scherven rapen, monden voeden, het moreel opkrikken en dat alles met gebrek aan geld. Aan de voedselschaarste kwam niet snel een einde. Het duurde lang eer de winkelschappen redelijk waren gevuld; het distributiesysteem stopte pas in 1950. In juli 1945 kwam de gas- en stroomlevering aan particulieren op gang. De straatverlichting pas in september. De woningnood in de gemeente (20.000 inwoners) was inmiddels schrijnend. In 1949 woonden bijna 2400 Rijswijkse gezinnen in bij een ander. Dat zou tot eind jaren vijftig duren, toen burgemeester A.Th. Bogaardt in hoog tempo duizenden woningen liet gebouwd.

Het tekort aan woningen was één van de gevolgen van de oorlog, die zich lang deden voelen. Ongeveer 300.000 Joodse kampoverlevers, krijgsgevangenen en dwangarbeiders keerden terug uit Duitsland. Zij hadden (medische) verzorging nodig, kleding, geld en huisvesting, terwijl aan alles een gebrek was. Ook waren er zo'n één miljoen evacués, die gedwongen hadden moeten verhuizen vanwege het oorlogsgeweld of omdat hun land onderwater was gezet in Zeeland en Zuid-Holland of vanwege de aanleg van de *Atlantikwall* langs de kust, waardoor Scheveningers ook in Rijswijk terechtkwamen. Ongeveer 65.000 NSB'ers, die in de dolle septembermaand van 1944 naar Duitsland waren gevlucht, meldden zich. Zij kwamen meestal in interneringskampen terecht. Tot slot was er nog de repatriëring van 75.000 mensen uit Nederlands-Indië, die vanwege de Japanse bezetting en de onafhankelijkheidsverklaring van de Indonesiërs terug wilden naar hun moederland. Al deze groepen gingen een moeizame re-integratie tegemoet.

Ingrijpend was eerder dat direct na 1945 manschappen uit het voormalig verzet werden verzameld om het tegen de Japanners op te nemen, die Indië nog bezet hielden. Nog voor zij waren opgeleid kwam aan de Japanse overheersing in Azië een eind met atoombommen op Hiroshima en Nagasaki in augustus 1945. Op 17 augustus proclameerden Indonesische vrijheidsstrijders de onafhankelijkheid. De Nederlanders wilden de kolonie echter zo snel mogelijk weer onder de Hollandse vlag krijgen, schetst NIOD-onderzoeker Peter Romijn in een interview in dagblad Trouw op 5 mei 2020. Hoewel de rest van de wereld het met dat streven absoluut niet eens was, vertrokken ruim 150.000 militairen (inclusief dienstplichtigen) vanaf 1946 naar de kolonie, die voor zijn onafhankelijkheid wilden vechten. Velen waren in de Duitse bezettingstijd tewerkgesteld of ondergedoken geweest. Dat leidde opnieuw tot grote zorg in huiselijke kring. Voor veel families leefde de oorlog na 1945 verder. Pas in 1949 werd ingezien dat de Nederlandse overtuiging en het optreden aldaar geen stand hield. Indonesië werd in december dat jaar onafhankelijk.

Het lijkt erop dat het beschadigde Nederland vanaf toen echt aan de wederopbouw kon beginnen. Begin jaren zestig waren de arme naoorlogse jaren inderdaad voorbij.

▲ **D-Day**, Dineke Benschop
Kunst in het kader van 80 jaar vrijheid

2025

Terugblik Vrijheidsmaaltijd en spoken word

Auteur: Emma Boeringa

Op 5 mei is op meerdere plekken in Rijswijk de vrijheid gevierd met een Vrijheidsmaaltijd. Een Vrijheidsmaaltijd is een ontmoeting aan de eettafel, waarbij de aanwezigen in gesprek gaan over vrijheid en onvrijheid. Ook in het Huis van de stad is een Vrijheidsmaaltijd georganiseerd. Ruim 60 inwoners hebben samen geluncht terwijl zij praatten over wat vrijheid voor hen betekent. Met elkaar aan tafel deelden deze Rijswijkers verhalen en vierden ze samen dat we al 80 jaar vrij mogen zijn. Burgemeester Huri Sahin opende de Vrijheidsmaaltijd met een toast op de vrijheid. De aanwezige collegeleden beantwoordden plenair ook vragen over (on)vrijheid, over wie zij zouden willen bedanken in hun leven en over lichtpuntjes in Rijswijk.

▼ Foto's: Frank Jansen.

De Vrijheidssoep, ontwikkeld in opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, was onderdeel van het menu. De lunch was verder verzorgd door de leerlingen en docenten van Zorg en Welzijn van het Rijswijks Lyceum en Van Vredenburg College. Zij hadden een lekker menu voorbereid, met verschillende broodjes, salades en hapjes. Voorafgaand aan het serveren van deze gerechten, vertelden een docent en een leerling wat vrijheid en onvrijheid voor hen betekent.

Naast het heerlijke eten konden alle aanwezigen genieten van een aantal optredens tijdens deze Vrijheidsmaaltijd. Het Projektkoor Rijswijk zong meerdere nummers in het kader van vrijheid, waaronder *Imagine* van John Lennon en *We'll Meet Again* van Vera Lynn. Met ruim 30 koorleden waren de klanken van de bevrijding goed hoorbaar op het Burgerplein in het Huis van de stad.

Er ontstonden mooie gesprekken aan tafel. Hiervoor lagen er gesprekskaartjes op tafel, waarop vragen stonden zoals 'Hoe draag je bij aan de vrijheid van anderen?' en 'Wat is het moedigste dat je ooit hebt gedaan?'. De gesprekskaartjes waren bijna niet nodig, want de gesprekken en bijzondere ontmoetingen ontstonden vanzelf. Door samen te eten en in gesprek te gaan, is de vrijheid gevierd tijdens

deze editie van de Vrijheidsmaaltijd in het Huis van de stad.

In samenwerking met de Bibliotheek aan de Vliet is in het kader van 80 jaar vrijheid een spoken word wedstrijd georganiseerd. Het thema daarvan was vrijheid. Vijf deelnemers stonden in de finale en hebben de wedstrijd met hun inspirerende woorden en creativiteit tot een succes gemaakt.

De deelnemers hebben in aanloop naar de spoken word wedstrijd twee workshops gekregen van Rijswijkse dichter en schrijver Rick van der Rest en woordkunstenaar en podiumcoach Brantley MacDonald. Zij hebben tijdens de workshops hun kennis en passie gedeeld om de deelnemers te begeleiden bij het schrijven van hun spoken word.

De jury bestond uit wethouder Mark Wit, Gerard Hendriks, directeur van de Bibliotheek aan de Vliet, en Marco Lopes, cabaretier, theatermaker en acteur. De winnaar van de wedstrijd was Emi Zaneti. Emi wist de jury te raken met een krachtige voordracht over vrijheid. Haar woordkeuze en de emotie die terug te horen was in zowel haar tekst als haar performance, hebben de jury overtuigd.

De voordracht van Emi Zaneti is hieronder te lezen.

Hoop

Het is nacht in mijn wereld en het is nog koud.
om me heen springen vonken uit de brandstapel
van een maagd.
er klinkt een gehuil, fel als van strijd,
en ik weet dat haar dood bezongen wordt.
Het is nacht in mijn wereld en het is nog koud,
maar ik voel in mijn ziel een brandende vlam
van duizenden jaren waarin ik blijf roepen
en op gesloten deuren klopf.
Het is nacht in mijn wereld en het is nog koud.
op het veld vol levende stenen
zijn mijn voeten zwaar, en in mijn armen draag ik
een stofrol.
ik houd hem dicht bij mijn ziel, ik wil hem niet
verscheuren.
Het is nacht in mijn wereld en het is nog koud.
een vloed van mensen spugen hun oordelen naar
me toe.
Zij dragen kruisen, toga's en boeken als een motief
om in mijn geest te zaaien.
Het is nacht in mijn wereld en het is nog koud,
Maar in mijn hoofd is er geen plaats voor hun zaad.

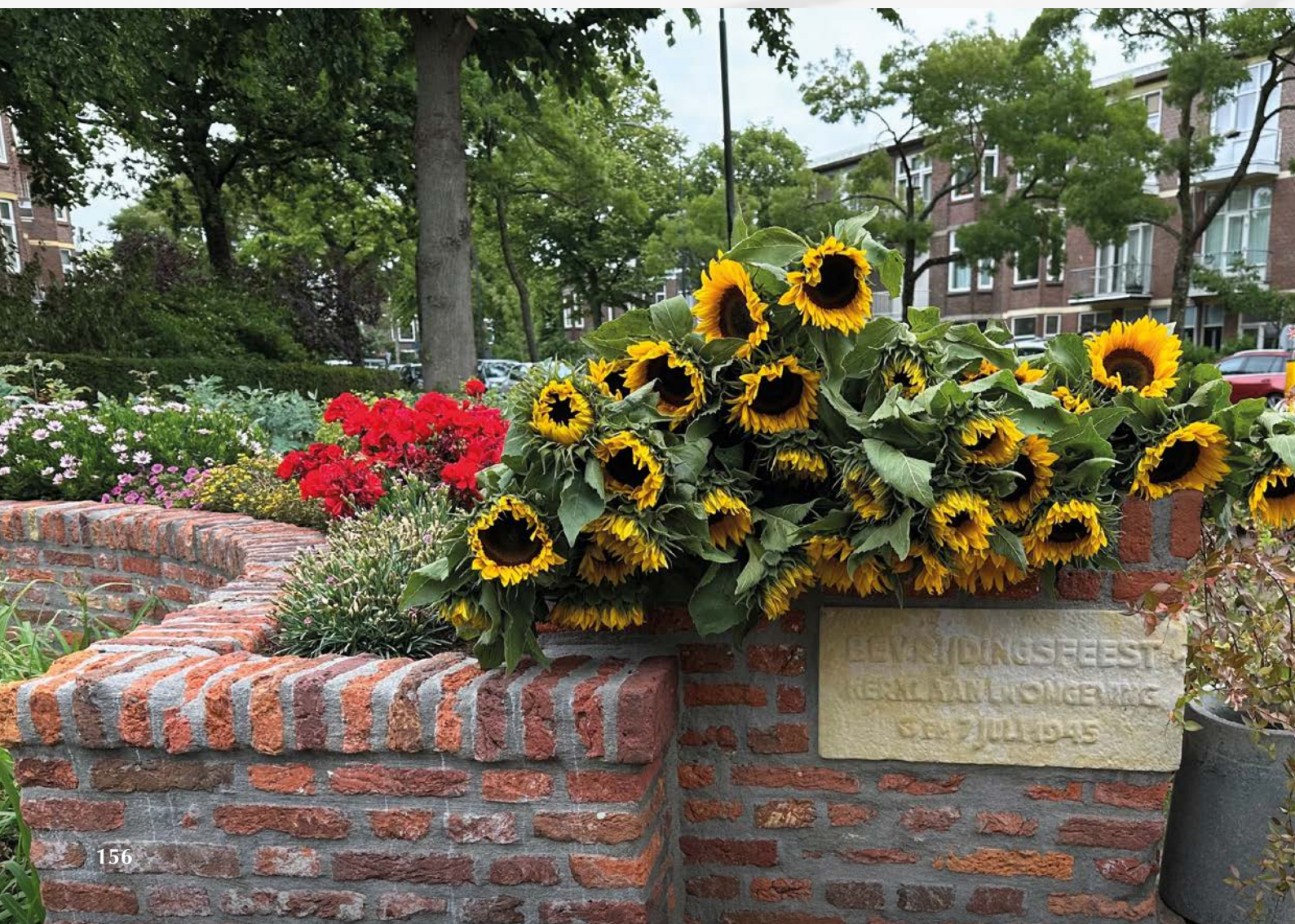
Hier is plaats voor de waarheid die op een stofrol is
gehuild,
en voor liederen van overwinning.
Het is nacht in mijn wereld en het is nog koud,
Maar ik weet dat ik op weg ben naar het oosten,
met gebeden gebracht aan de "grote heer"
en een treurig lied op de stofrol gehuild.
Het is nacht in mijn wereld en het is nog koud,
maar ik voel dat de nacht eens dag zal worden,
wanneer wij de vlag van vreugde zullen hijsen,
onze stofrol - heilig testament.
Met het stofrol-testament, geschreven met tranen
en woorden die voor iedereen begrijpelijk zijn,
zullen wij dansen in een cirkel bij de zonsopgang,
en ons lied zal weerklinken.
Want wij wilden geen rijkdom en geen schatten,
wij wilden alleen dat onze dochters gelijk aan onze
jongens zijn.
Wij wilden dat de bloem daar mocht bloeien
waarheen de wind haar in zijn vlucht had gebracht
en niet verpletterd werd in de vuist van de hongerig
naar macht en vernietiging
"grote heerser".

2025

Terugblik viering bevrijdingsfeesten

Auteurs: Marianne Bulder en Emma Boeringa

Op 5 juli 2025 is samen met Scoutinggroep De Jaguars een viering georganiseerd bij de gedenksteen op de kruising van de Kerklaan en de Lindelaan. De gedenksteen werd daar 80 jaar geleden geplaatst ter herinnering aan de bevrijdingsoptochten die daar plaatsvonden op 6 en 7 juli 1945. Het bijzondere aan de betrokkenheid van Scoutinggroep De Jaguars was dat zij op 1 juli 1945 zijn opgericht.

Vanaf het Juliaalaantje liepen de kinderen van de Scouting naar de gedenksteen, begeleid door het draaiorgel van Rijswijker Kees de Ruijter, waaruit vrolijke muziek klonk. Al dansend op de muziek liep de stoet door de Herenstraat naar de Kerklaan. Alle kinderen hadden een zonnebloem mee, gesponsord door Daan Souverijn van de Rijswijkse markt, om later bij de gedenksteen te leggen.

Bij het monument verwelkomde burgemeester Huri Sahin de kinderen. Zij bedankte hen voor het organiseren van de viering en sprak over hoe belangrijk het is dat wij in vrijheid kunnen leven: *"Bijzonder vind ik het dat jullie vandaag een rol spelen bij deze viering door gedichten voor te lezen en aandacht te geven aan de bevrijdingsoptochten die 80 jaar geleden plaatsvonden."* Ook bedankte zij de heer Wiskerke, de Rijswijker die aandacht heeft gevraagd voor de gedenksteen: *"De gedenksteen is afgelopen jaar in beheer genomen door de gemeente. De heer Wiskerke sprak vorig jaar in de krant zijn zorgen uit over het onderhoud van de steen. Dat mag natuurlijk niet gebeuren. Daarom zijn de gedenksteen en het muurtje opgeknapt. Daar ben ik heel blij mee. Ik ben dankbaar voor betrokken bewoners zoals de heer Wiskerke. Samen houden wij ons verleden levend."*

Twee kinderen van de Scouting lazen na de toespraak van de burgemeester een gedichtje

voor. Daarna werden de zonnebloemen bij het monument neergelegd. De kinderen werden getraceerd op limonade en een oranje soesje van Bakkerij Bosman. Als afsluiting van de viering speelden de kinderen stopdans, een spel waarbij muziek wordt gedraaid waarop de kinderen moeten dansen. Zodra de muziek stopt, moeten ze bewegingsloos blijven staan en wie beweegt, is af.

Na deze feestelijke ochtend liepen de kinderen terug naar hun clubhuis, met een herinnering om nooit meer te vergeten. Deze viering, in het kader van 80 jaar vrijheid, was voor Rijswijk, door Rijswijk.

Bevrijdingsoptochten

Op 6 en 7 juli 1945 vonden in Rijswijk in de buurt van de Kerk- en Lindelaan bevrijdingsoptochten plaats. Hoewel pas met Koninginnedag op vrijdag 31 augustus 1945 met optochten het officiële bevrijdingsfeest in Nederland plaatsvond, werd er al eerder feest gevierd. Versierde wagens en verklede mensen trokken in Rijswijk in juli 1945 door de straten en vierden feest. Daar zijn bijzondere foto's van bewaard gebleven, die onder anderen in het boekje "De bevrijdingsoptochten in Rijswijk (6 - 7 juli 1945)" van de Historische Vereniging Rijswijk te zien zijn. In Museum Rijswijk waren die foto's van april tot augustus 2025 te zien in een bijzondere tentoonstelling over de bevrijdingsfeesten en -optochten in Rijswijk.

▲ **Bevrijdingsfeest, dansende moeder en kind**, Hans van Meerten
Kunst in het kader van 80 jaar vrijheid

2025

Nederlands-Indië en Indonesië: verbinding en ontmoeting rond een gedeeld verleden

Auteur: Carmen Prins

Voor een deel van de Rijswijkse inwoners is 5 mei 1945 niet het einde van de Tweede Wereldoorlog. Wie toen in de Indonesische archipel en omliggende gebieden verbleef, leefde nog onder de bezetting van het Japanse keizerlijke leger. Pas na de capitulatie van Japan op 15 augustus 1945 was ook voor hen de Tweede Wereldoorlog voorbij.

Anders dan in Nederland kon er niet aan een wederopbouw worden begonnen. De Japanse bezetting had de Indonesische onafhankelijkheidsbeweging een extra impuls gegeven. Op 17 augustus 1945 riep Soekarno, de leider van de Indonesische onafhankelijkheidsbeweging, de Republiek Indonesië uit. De dekolonisatieperiode die daarop volgde bracht voor de niet-Indonesische inwoners met zich mee dat zij zich moesten aanpassen aan de nieuwe situatie. Vlak na de proclamatie vonden er tijdens de bersiap uitbarstingen van geweld plaats tussen fanatieke Indonesische jongeren en de niet-Indonesische mensen. Maar ook daarna werden zij gediscrimineerd en uiterst vijandig bejegend. Op 5 december 1957 nationaliseerde de Indonesische regering alle buitenlandse bezittingen. Buitenlandse staatsburgers werden verzocht om Indonesië te verlaten.

Tussen 1945 en 1964 ving Nederland veel emigranten op uit Indonesië. Deze zogenaamde repatrianten hadden zich voor 1942 aan de Nederlandse koloniale zijde geschaard. De sociale rangorde van de koloniale samenleving was verbonden aan etniciteit. De diverse gemeenschappen verschilden van elkaar in privileges en mengden zich zelden. De Nederlandse, Indo-Europese, Molukse en Chinees-Indonesische gemeenschappen ervoeren de koloniale samenleving op hun eigen manier. Oud-burgemeester Archibald Bogaardt was een van de repatrianten. Bogaardt liet Rijswijk groeien door een groot aantal bouwprojecten. In zijn rol van burgervader ontving hij vervolgens de emigranten uit zijn oude moederland met open armen binnen de gemeentegrenzen.

Rijswijkse herdenking moet leiden tot verbinding

De groep Rijswijkse inwoners met wortels in Nederlands-Indië of Indonesië is nog steeds groot. Voor hen organiseerde een groep Rijswijkers in opdracht van het College van Bestuur op 30 augustus 2025 een herdenking

ter nagedachtenis van het einde van de Tweede Wereldoorlog in het Pacifisch gebied. Deze bijeenkomst, georganiseerd in het kader van 80 jaar vrijheid, beoogde ook een breder perspectief te bieden. Niet alleen de Tweede Wereldoorlog stond centraal tijdens het herdenken, maar ook de dekolonisatieperiode die er daarna volgde. Iedereen die zich betrokken voelt bij de gebeurtenissen in die periode was welkom. Het was met klem de bedoeling om een ontmoeting te organiseren waar betrokkenen met diverse perspectieven elkaar zouden treffen.

Ontvangst met de ritmische geluiden van de conga

In de grote zaal van de HH Benedictus en Bernadettekerk aan de Sir Winston Churchillaan werden de gasten ontvangen door burgemeester Huri Sahin en de werkgroep die deze herdenkingsbijeenkomst had georganiseerd. Onder het genot van een kop koffie of thee en een stuk spekkoek konden de ruim 150 aanwezigen luisteren naar Daniël Bloem Berretty. Daniël, percussionist van de Molukse band Massada, bespeelde conga's, een duimpiano en allerlei andere percussie-instrumenten. Hiermee vulde hij de ruimte met ritmes die nieuwsgierig maakten naar wat er zou komen.

Even voor half 5 nam moderator Patrick Wouters het woord. De Rijswijkse auteur, onder andere van het pure en krachtige boek "Rauw/Rouw", heette alle aanwezigen welkom en nam hen mee door het programma van de middag. Vervolgens gaf hij als eerste het woord aan burgemeester Huri Sahin.

Burgemeester Sahin nodigt uit tot een stap vooruit

Burgemeester Sahin haalde in het begin van haar toespraak Herman Tjeenk Willink aan.

"Herdenken is niet hetzelfde als herinneren,"

stelde hij in zijn toespraak tijdens de Nationale Herdenking op 15 augustus 2000.

"Anders dan herinneren is her-denken ook opnieuw de vaak complexe feiten ordenen, de werkelijkheid van toen opnieuw onder ogen zien, zonder vergelijking, zonder eenzijdigheden,"

aldus Tjeenk Willink.

De burgemeester was blij om met alle aanwezigen samen te zijn. Het was haar uitdrukkelijke wens om in het kader van 80 jaar vrijheid ook stil te staan bij het einde van de Japanse bezetting van Indonesië, toen formeel nog een kolonie van Nederland. Rijswijk kent een grote groep mensen met een verleden in de archipel.

“Ik vind het belangrijk om in contact te staan met deze gemeenschappen,”

verklaarde de burgermoeder. Ze zag in de bijeenkomst een kans om een verbinding te maken tussen de verschillende groepen. Iedere gemeenschap heeft de kolonie, de Japanse bezetting en de dekolonisatieperiode vanuit een ander perspectief ervaren. Door naar elkaars verhalen te luisteren, wordt een brug geslagen. Ieder verhaal verdient het om gehoord te worden.

De burgemeester schetste in haar slotwoorden een toekomstbeeld:

“Wij moeten niet weggijken van het verleden. Het is heel krachtig als verhalen verteld en ervaringen gedeeld worden. Alleen als we samen her-denken én samen vooruitkijken, kunnen we in harmonie bouwen aan onze gezamenlijke toekomst.”

Wat herdenken we eigenlijk?

De nieuwe directeur van Museum Rijswijk, Emma van Proosdij, was de tweede spreker. In haar vorige functie was Van Proosdij directeur van *community museum* “Sophiahof, van Indië tot nu” in Den Haag. In die hoedanigheid maakte ze kennis met de Indo-Europese, Molukse, Chinese, Indonesische en Papua gemeenschappen. Als geen ander weet ze hoe broos de relatie is tussen deze groepen. Maar, zo stelde ze:

“Verbinding vraagt inspanning met kleine stapjes voorwaarts en soms ook weer even terug, maar met elkaar moeten we vooruit.”

Haar verhaal begon met de komst van de verschillende groepen naar Nederland, wat voor velen niet echt een keuze maar meer een vlucht was. Van Proosdij sprak over de koude ontvangst, de pijn, het verdriet, de teleurstelling en het noodzakelijke aanpassings- en doorzettingsvermogen waar de eerste generaties mee te maken kregen. Verder was er ook sprake van ongelijke behandeling en ongelijke kansen.

Van ongelijkheid tussen groepen was sprake gedurende de gehele periode dat de VOC, de Verenigde Oost-Indische Compagnie, en later de Nederlandse overheid bemoeienis had in het eilandenrijk. De samenleving was strikt hiërarchisch ingericht. Tijdens de Japanse bezetting veranderden de verhoudingen. De Europese suprematie was niet meer vanzelfsprekend. Dit bleef zo na de proclamatie van de Republiek Indonesië. De rollen waren min of meer omgedraaid. Vooral personen met Europese en Aziatische wortels hadden het zwaar te verduren. Voor hen leek een toekomst in Nederland de enige optie op een menswaardig leven.

Voor Molukse soldaten was dat anders. Zij wilden na de opheffing van het KNIL, het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, het liefst demobiliseren in hun thuisland, in de Molukken. Soekarno, inmiddels president van Indonesië, vond dat niet goed. Een groep militair goed getrainde groep mannen die voor Nederland hadden gevochten, vormde voor hem een gevaar voor de nationale eenheid van Indonesië. Noodgedwongen verscheepte Nederland deze soldaten tijdelijk naar Nederland, totdat de groep terug kon keren naar een onafhankelijke Molukse staat. Daar is het niet van gekomen. De Molukse gemeenschap in Nederland leeft nog steeds met de wens van een vrije Molukse staat in het hart.

De verhuizing van de Indische gemeenschappen naar ons land heeft Nederland voorgoed veranderd. Ook in Rijswijk zijn sporen te vinden uit Indonesië. De repatrianten introduceerden onder andere eten, muziek en sport uit hun voormalige thuisland. Samen met de culturele elementen van latere emigranten, maakt het geheel Rijswijk een rijkere samenleving.

Emma van Proosdij eindigde haar verhaal met:

“Wat herdenken wij vandaag? Wij herdenken de slachtoffers van koloniale overheersing, van dwang en uitbuiting, van oorlog en geweld. Wat vieren wij vandaag? Wij vieren de gemeenschappen die hieruit zijn voortgekomen, die ons land en onze stad kleur en culturele rijkdom hebben gegeven. Wij vieren dat we nu in vrijheid met elkaar mogen leven.”

Herdenken is voor iedereen anders

Voorafgaand aan het panelgesprek zong zangeres Esmay Usmany het schitterende en kwetsbare lied

“Ik ben omdat zij waren”. Het lied is een ode aan de eerste generatie die de onrustige jaren in het jonge Indonesië hebben meegemaakt. Voor de latere generaties biedt het troost en advies. Draag de goede dingen mee in het leven, ballast kun je beter laten gaan.

Het daarop volgende panelgesprek ging verder door op dit thema. Onder begeleiding van Patrick Wouters deelden vier Rijswijkse inwoners, afkomstig uit de verschillende gemeenschappen, hun verhaal. Ieder had een voorwerp van betekenis meegenomen. Patrick Wouters beet de spits af met zijn verhaal over het bijbeltje van zijn grootvader. Het bijbeltje ontving opa Wouters op de dag dat hij als reservist werd gemobiliseerd in 194. In het boekwerk las Patrick de aantekeningen die zijn grootvader maakte tijdens zijn krijgsgevangenschap. Opa Wouters heeft de oorlog niet overleefd. Het bijbeltje is de enige tastbare herinnering. Patrick verwerkt dit door de feiten te onderzoeken, door te dichten en te schrijven. Daarmee gaat hij als het ware de dialoog aan met het verleden.

Een foto van haar grootouders verscheen op het scherm toen Francisca Tan vertelde wat het door haar meegebrachte bord voor haar betekent. Het voorwerp is van haar opa geweest. Ze heeft haar grootouders nooit gekend. Haar oma overleed al voor de oorlog, haar opa stierf in 1944 in een Japans interneringskamp in Australië-Canberra. Beiden liggen nu in een graf in Semarang.

Francisca is van Chinees-Indonesische afkomst, ook wel Peranakan genoemd, wat ‘kind van het land’ betekent. In Nederland is er weinig bekend over de Peranakan Chinezen. Ze probeert daar verandering in te brengen door haar verhaal te vertellen en kookworkshops te geven in de Aziatische en met name de Peranakan keuken. Binnenkort gaat ze haar verhaal vanuit het Peranakan perspectief als gastspreker delen met leerlingen uit groep 7/8, brugklassers, geschiedenisdocenten en PABO-studenten.

Het lied van Esmay Usmany “Ik ben omdat zij waren” emotioneerde haar.

“Ik ben er omdat mijn grootouders de moed en de durf hadden om vanuit China te vertrekken en een toekomst in Indonesië op te bouwen, net als mijn ouders die in roerige tijden in 1966 uit Indonesië naar Nederland zijn vertrokken,”

zo concludeerde Francisca haar verhaal.

Voor Arco Solkesz is het portret van zijn grootmoeder belangrijk. Haar schilderij hing aan de muur in de huiskamer van Solkesz' ouderlijk huis. Ook hij heeft zijn oma nooit gekend omdat zij kort na de oorlog is overleden aan de gevolgen van ontberingen in een Japans interneringskamp. Door haar afwezigheid speelde ze een grote rol in de familie. In de geest, maar ook in de vorm van een schilderij dat in zijn ouderlijk huis aan de muur hing. In het ouderlijk gezin was Indië aanwezig in woorden en gebruiken. Eind jaren tachtig nam Arco's vader zijn kinderen mee naar Java. In Surabaya bezocht het gezelschap de plaats waar vader Solkesz als kind was geïnterneerd. Uiteindelijk bezochten ze ook het graf van grootmoeder. Op die plaats waar ze fysiek heel dichtbij elkaar waren, ging vader Solkesz plotseling een brief aan zijn moeder voorlezen. In die brief stelde hij zijn gezin aan haar voor. Hij vertelde haar dat hij haar altijd gemist heeft en hoe trots hij op zijn eigen kinderen was. Dit was de eerste keer dat Arco zijn vader zag huilen. Vader Solkesz was net als zijn vader en zijn zoons beroepsmilitair. Dat was zijn manier om bij te dragen aan de vrede. Hij wenste dat er nooit meer oorlog zou zijn. De gebeurtenis in Surabaya en het bejiveren van vrede heeft Arco gemaakt tot wie hij is. Arco eindigde zijn verhaal met zijn woorden van overtuiging dat wat hij heeft gedaan tijdens zijn dienstjaren zinvol en belangrijk was en dat dat werk nog steeds belangrijk is.

Tijdens haar eerste rootsreis naar Java en Ambon, kocht Kelly Roos op de luchthaven van Ambon een batikshirt. Het kledingstuk was versierd

met voor haar onbekende traditioneel Molukse patronen. Toen ze de typische patronen zag, besepte ze hoe weinig kennis ze heeft van de rijke cultuur van de Molukken en de rest van Indonesië. Het shirt symboliseert voor haar de zoektocht van latere generaties naar de juiste manier om grip te krijgen op de cultuur en de geschiedenis van je familie. Die zou wat haar betreft breder moeten zijn dan pasar malams bezoeken en toko's met goede recensies met elkaar delen. Ter voorbereiding van haar reis las Kelly veel over de diverse bestemmingen. Eigenlijk besepte ze toen pas goed hoe uitgestrekt Indonesië is. Ze vond het fascinerend te ontdekken dat de mensen aan het ene kant van een eiland heel anders kunnen zijn dan die aan de andere kant. Terug in Nederland heeft ze zich voorgenomen om zich meer te verdiepen in de verschillende culturen.

De gouden speld die Werner Schwab had meegenomen is van zijn vader geweest. Zijn vader heeft de speld gekregen voor zijn werkzaamheden als bestuursambtenaar op Borneo in de naoorlogse periode. Vader Schwab was als Nederlandse bestuursambtenaar uitgeleend aan de Republiek Indonesië. Hij diende op het eiland Borneo in het district van Dewan Dajak Besar. Dit deed hij naar tevredenheid van het Indonesische bewind, zozeer dat hij na 5 december 1957 van Soekarno in functie mocht blijven. Werners moeder zag dat niet zitten. Zij had in de bersiaptijd, vlak na het uitroepen van de Indonesische Republiek, de gewelddadigheden van dichtbij meegemaakt. Zij voelde er weinig voor om in Indonesië te blijven. Zo zijn ze in Rijswijk terecht gekomen.

Op zijn website "Senang is a way of life" vertelt Werner over het leven van de familie Schwab in de voormalige kolonie. Patrick Wouters vroeg hem of hij anders is gaan denken over zijn familiegeschiedenis. Werner is zich bewuster geworden dat hij voor een belangrijk deel ook kan putten uit een Indonesische familielijn. Verwijzend naar Usmany's lied zei hij vervolgens dat een mens deel uitmaakt van alle keuzes die in het verleden zijn gemaakt. Je bent deel van al die mensen die hebben geleefd. In zijn werkzame leven heeft Werner veel met andere Indo-Europeanen gewerkt. Wat hem vooral bij is gebleven, is dat die collega's nooit bij de pakken neer gingen zitten. Met het einddoel scherp voor ogen, gingen ze voorwaarts zonder te klagen. Die volhardendheid die de gemeenschap kenmerkt

wil Werner Schwab graag doorgeven.

Esmay Usmany sloot dit gedeelte af met het nog niet uitgebrachte lied "Ons hart". In dit lied verwoordt de zangeres de intergenerationele overdracht van gevoelens van moeder op dochter. Ze bezingt hoe haar moeder dingen heeft meegegeven die zij op haar beurt weer aan haar dochter doorgeeft, maar dan wel iedere keer met een lichter en zachter hart. Voordat ze startte met zingen, beschreef ze hoe ze haar kinderen op een ereveld in Indonesië leerde wat herdenken is.

Samen herdenken, daarna samen eten

Het officiële gedeelte van de bijeenkomst werd afgesloten met twee minuten stilte. Voordat de bijeenkomst daadwerkelijk voorbij was, nodigde Patrick Wouters alle aanwezigen uit om tijdens de informele samenkomst die daarna plaats zou vinden aan een onbekende te vragen welk voorwerp voor diegene symbool staat voor een band met Indië of Indonesië. Door nieuwsgierig te zijn naar een ander komt een mooie verbinding tot stand. De moderator onderstreepte dat tijdens de herdenking niet het complete verhaal is verteld. De verhalen binnen de gemeenschappen in Rijswijk zijn talrijk. Met deze bijeenkomst is een begin gemaakt om de verhalen te ontsluiten. Hopelijk is daarmee een nieuwe Rijswijkse traditie geboren.

In de ruimte naast de grote zaal genoot het gezelschap van een drankje en een Indische snack van Toko Jaya aan de Van Mooklaan. Bekenden konden even bijpraten. Enkelen gingen een gesprek aan met een onbekende. In de hoek van de zaal stond een tafel gedekt met lege borden, ter herinnering aan hen die er niet meer bij kunnen zijn. Het bloemstuk dat tijdens de herdenking op het altaar stond, is na afloop naar het Indisch Monument in het Haagse Westbroekpark gebracht.

► Foto's: Frank Jansen.

1945 - 2025

Voor vrede en oorlog. De Nederlandse krijgsmacht in de Koude Oorlog en nadien

Auteur: Jan Hoffenaar

Dit verhaal is verteld door prof. dr. Jan Hoffenaar tijdens de Rijswijkse Veteranendag op zaterdag 21 juni 2025. Jan Hoffenaar is hoofd van de afdeling Wetenschappelijk Onderzoek van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie in Den Haag en hoogleraar Militaire Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Het is heel terecht dat wij dit jaar vieren dat wij 80 jaar in vrijheid leven. Dit is namelijk zeker geen vanzelfsprekendheid, zoals wij vandaag de dag bijna aan den lijve ondervinden: oorlogen in Oekraïne en het Midden-Oosten, cyberaanvallen en verspreiding van *fake news* om onze samenleving te ontregelen en – niet minder belangrijk – een onberekenbare en zich terugtrekkende belangrijkste bondgenoot, de Verenigde Staten. Het gevolg is dat Europa – en dus ook Nederland – na vele jaren van bezuinigingen op Defensie wordt gedwongen versneld zijn strijdkrachten op orde te brengen – om zelf in staat te zijn onze vrijheid en democratie te verdedigen. Tegelijkertijd moet onze gehele samenleving weerbaarder worden gemaakt en voorbereid zijn allerhande bedreigingen het hoofd te bieden. We moeten niet alleen militair weerbaarder worden, maar we moeten ook samen onze parlementaire democratie, onze economie en de manier hoe we met elkaar omgaan bewaken. Kortom, we moeten ons beseffen hoe bevoorrecht we zijn op deze plek op aarde te wonen en in deze vrije samenleving te leven – daar mogen we best meer trots op zijn, hoeveel er zeker ook niet goed gaat. We moeten – meer dan nu het geval lijkt te zijn – ons terdege beseffen dat dit niet vanzelf is ontstaan en blijft bestaan, maar dat ieder van ons verantwoordelijk is voor het in stand houden van onze vrije samenleving, waarin niemand wordt buitengesloten. Politieke leiders en andere bekende Nederlanders dienen hierbij het voortouw te nemen en in het onderwijs dient dit een centrale plaats te krijgen. Daarom ook zijn initiatieven als de werkgroep “80 jaar bevrijding” heel belangrijk.

Als historicus ben ik altijd geïnteresseerd geweest in de vraag hoe in Europa – het Vrije Westen, zo men wil – na twee verschrikkelijke wereldoorlogen is geprobeerd de landen zo economisch, sociaal, politiek en militair weder op te bouwen dat een derde wereldoorlog kon worden voorkomen. Deze vraag kreeg al heel snel na de Tweede Wereldoorlog een grote militaire invulling. Al na ongeveer twee á drie jaar overheerste het beeld – terecht of ten onrechte, daar kunnen we het straks nog over hebben – dat de Sovjet-Unie in staat was en ook de intentie had West-Europa aan te vallen. Daarom richtte een aantal West-Europese landen en de Verenigde Staten en Canada in 1949 de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie, de NAVO,

op. Kern van het verdrag is artikel 5. Daarin staat dat de partijen overeenkomen dat een gewapende aanval tegen een of meer van hen in Europa of Noord-Amerika als een aanval tegen hen allen zal worden beschouwd en dat zij in dat geval zullen optreden op de wijze die zij nodig oordelen met inbegrip van het gebruik van gewapend geweld. Vanaf het begin is de NAVO erop gericht om – net als nu – een vijand (concreet: de Sovjet-Unie, Rusland) van een aanval af te houden. Afschrikking was en is de kern van het politiek-militaire verdedigingsconcept van het bondgenootschap. Om zo onze vrijheid te behouden. En daarom moest er zo’n sterke geallieerde verdediging worden opgebouwd dat de Sovjet-Unie – vanaf 1955 het Warschaupact – het wel uit haar hoofd liet ons aan te vallen.

In het vervolg van mijn verhaal wil drie dingen doen:

1. Eerst wil ik kort de opbouw van de Nederlandse strijdkrachten in de Koude Oorlog uiteenzetten (“waarover praten wij concreet?”);
2. Vervolgens wil ik enkele dilemma’s en problemen benoemen die met deze krijgsmacht-opbouw samenhangen;
3. Tot slot wil ik bekijken in hoeverre de veiligheidssituatie nu en het daarop toegesneden militaire antwoord is te vergelijken met die in de Koude Oorlog.

1. De opbouw van de Nederlandse krijgsmacht in de Koude Oorlog.

In de zomer van 1950 vielen Noord-Koreaanse troepen – gesteund door de Sovjet-Unie en de Volksrepubliek China – het door Amerika en het Westen gesteunde Zuid-Korea binnen. Dit was de werkelijke wake-up call om in West-Europa met de grootst mogelijke spoed in NAVO-verband een grootschalige defensie op te bouwen. Er kwam een geïntegreerde commandostructuur met de Amerikaanse oorlogsveteraan generaal Eisenhower aan het hoofd als Supreme Allied Commander Europe en de eveneens uit de vorige oorlog bekende Britse veldmaarschalk Bernard Montgomery als zijn plaatsvervanger. Ook voor de Atlantische Oceaan kwam er een geïntegreerde geallieerde bevelsstructuur. Beide hoofdkwartieren stelden in nauwe samenspraak met de hoogste bevelhebbers in de afzonderlijke lidstaten gezamenlijke verdedigingsplannen op – die in de loop der jaren uiteraard steeds werden bijgesteld.

▲ De Karel Doorman

De Koninklijke Marine kreeg een taak bij het bestrijden van mijnen op de Noordzee en in Het Kanaal alsook bij het bestrijden van onderzeeboten op de Atlantische Oceaan. Het laatste was nodig omdat de Sovjetonderzeeboten als een bedreiging werden gezien van de aanvoerroutes van Amerika naar Europa. Dat Nederland hierbij ook een taak kreeg, was tegen de aanvankelijke wens van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Die wilden de veiligheid op de oceaan in eigen hand houden. De NAVO is echter geheel afhankelijk van wat de lidstaten willen bijdragen – dat is een nationale, soevereine beslissing. Daarom hadden ook de grote zeemogendheden in feite slechts de keus tussen het Nederlandse aanbod accepteren of weigeren, wat nog ‘nadeliger’ was. De Nederlandse eis kwam voort uit het beeld van Nederland als handelsnatie met een groots maritiem verleden die toch weer een grote oceaangaande vloot moest hebben. Nederland had destijds zelfs een eigen vliegdekschip, de *Karel Doorman*.

Vanaf de jaren zestig, na de soevereiniteits-overdracht van Nieuw-Guinea, waar de marine tot dan ook een taak had, richtte de KM zich vrijwel volledig op haar NAVO-taken. Zij vormde escortegroepen, samengesteld uit jagers en

fregatten met boordhelikopters en ondersteund door onderzeeboten en aan land gestationeerde maritieme patrouillevliegtoegen. De Marine Luchtvaartdienst kreeg daarvoor zelfs de beschikking over nucleaire dieptebommen, zeg maar: atoombommen tegen onderzeeboten. Het Korps Mariniers ging vanaf begin jaren zeventig deelnemen aan de UK/NL Landing Force, een direct inzetbare eenheid voor de kwetsbare noordflank van het verdragsgebied (Noord-Noorwegen).

De opbouw van de Koninklijke Landmacht kende een enigszins vertraagde start doordat zij tot in 1950 het grootste deel van haar troepen in Indonesië had gestationeerd. Onder leiding van de NAVO bouwde zij in de loop van de jaren vijftig een legerkorps op van twee bijna parate divisies en één mobilisabele divisie en een grote hoeveelheid grotendeels mobilisabele legerkorpstroepen. Paraat wil zeggen: onmiddellijk inzetbaar. Mobilisabel wil zeggen: inzetbaar enkele dagen na afkondiging van de mobilisatie. Bij een mobilisatie werden alle dienstplichtigen opgeroepen. Dat waren alle jongemannen die op grond van de Dienstplichtwet betrekkelijk kort geleden een militaire opleiding hadden gehad (in de volksmond bekend “in dienst waren geweest”) en

zonder aanvullende oefening meteen inzetbaar waren. Het ging om grote aantallen, zoals ik zo direct zal toelichten.

Het legerkorps was de belangrijkste landmachtbijdrage aan de NAVO-verdediging. Aanvankelijk moest het een gebied achter de IJssel verdedigen, maar eind jaren vijftig, begin jaren zestig verschoof de NAVO-verdedigingslinie naar het oosten, uiteindelijk tot de grens tussen West- en Oost-Duitsland.

Het legerkorps kreeg ook enkele zogenoemde 'nucleaire taken' – dat wil zeggen taken waarbij nucleaire middelen konden worden ingezet: namelijk kernkoppen voor de Honest John, een raketsysteem met een bereik van ruim 30 kilometer; nucleaire granaten voor enkele houwtserieenheden (vlakbaangeschut voor de kortere afstand); en bij de genie in de vorm van nucleaire mijnen die als hindernis konden worden opgeworpen.

▲ De Honest John

Naast het legerkorps, bevonden zich in Nederland in vreedstijd eveneens een bijna even grote hoeveelheid territoriale troepen, die in geval van crisis of oorlog de mobilisatie en het transport van de legerkorpseenheden moesten dekken, cruciale militaire en civiele locaties moesten beveiligen en zo nodig verdedigen, en, tot slot, de doorvoer van geallieerde eenheden van overzee moesten faciliteren en beveiligen, de zogenoemde *host nation support*.

De Koninklijke Luchtmacht ontwikkelde zich in de jaren vijftig al snel tot een zelfstandig krijgsmachtdeel, geheel los van de landmacht waar zij uit voortkwam. De Tweede Wereldoorlog had het cruciale belang van *air power* aangetoond. Aanvankelijk lag de nadruk op de opbouw van squadrons met luchtverdedigingsjagers. Deze vliegtuigen moesten onder Britse leiding het

Nederlandse grondgebied – dat de Britten als hun strategische voortuin beschouwden – verdedigen. Al snel werd de luchtverdediging – zij het zeer moeizaam – in NAVO-verband gecoördineerd en zelfs geïntegreerd. Hierbij gingen van noord naar zuid door West-Duitsland gelegen gordels met vanaf de grond af te schieten geleide raketten de belangrijkste rol spelen. Raketten van het type Nike, tegen hoogvliegende doelen, konden van een nucleaire lading worden voorzien. Behalve luchtverdedigingstaken had de Koninklijke Luchtmacht ook taken bij het ondersteunen van het militaire optreden te land, evenals transporttaken. Mocht een oorlog nucleair worden, dan stonden twee Nederlandse squadrons gereed om aanvalsmissies op vijandelijk grondgebied uit te voeren om zo de weg vrij te maken voor geallieerde nucleair bewapende bommenwerpers.

▲ Nike lanceerbasis, Hesepe (West-Duitsland)

2. Problemen en dilemma's

Goed, dit was een keurige papieren samenvatting over eenheden, taken en middelen. Maar om deze strijdkrachten op te bouwen en in stand te houden, moesten er in de praktijk veel problemen worden overwonnen en bleven er flink wat dilemma's bestaan. Ik wil de belangrijkste doornemen.

- Zoals gezegd, de hele NAVO-defensie was gebaseerd op afschrikking, de vijand van een aanval af te houden. **Afschrikking** is evenwel een heel ingewikkeld concept. Het is eigenlijk vooral een psychologisch concept. Maatregelen die wij ter verdediging nemen kunnen bijvoorbeeld door de tegenpartij juist als bedreigend worden ervaren ("zie je wel, zij bereiden zich voor op oorlog"). Daarnaast: de capaciteiten van de tegenstander – wat kan hij doen? – zijn met enige moeite nog wel te achterhalen, maar zijn intenties – wat *wil* hij doen? wat is zijn plan? – zijn veel lastiger te bepalen. In het geval van de

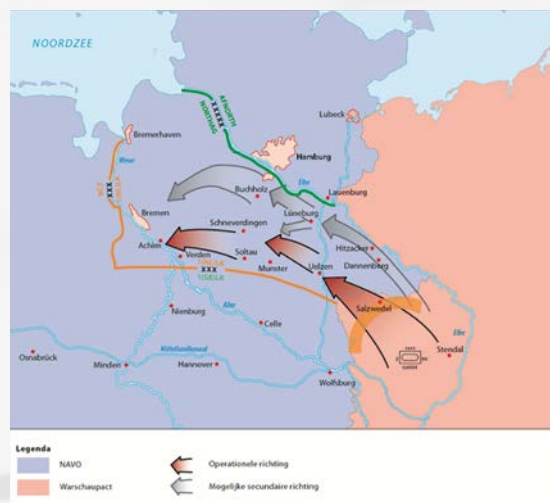
Sovjet-Unie, dat voor de buitenwereld gesloten was, was dit vrijwel onmogelijk – waardoor de NAVO vaak van verkeerde veronderstellingen uitging. Ik kom hier zo dadelijk nog op terug. Andersom was dit ook het geval. Vanuit een marxistisch-leninistisch ideologisch perspectief moest het Westen vroeg of laat tot de aanval overgaan. We weten nu dat dit niet slechts een politiek verkoopverhaal was, maar dat deze visie diepgeworteld en werkelijk doorleefd was. Alle stappen van de NAVO werden in dit kader beoordeeld.

- U zult nu misschien beter begrijpen dat naar mijn mening de periode van de Koude Oorlog helemaal niet zo'n stabiele periode was als vaak wordt verondersteld. Mispercepties, misverstanden lagen altijd op de loer en hebben ook met enige regelmaat – deels achter de publieke schermen – geleid tot zeer gevaarlijke momenten in een wereld waarin beide kampen tot de tanden toe bewapend waren en binnen, zeg, een uur de hele wereld met hun kernwapens konden vernietigen.

- In het verlengde hiervan: de betekenis en de dilemma's van **nucleaire wapens**. Er wordt onderscheid gemaakt tussen strategische en tactische kernwapens. Strategische kernwapens zijn kernwapens die de centrale regerings- en militaire commandocentra en ook onder andere de nucleaire installaties van de tegenpartij met één verwoestende knal kunnen uitschakelen. Zij hebben een ver, intercontinentaal bereik en kunnen vanuit ondergrondse silo's en vanuit onderzeeboten worden afgevuurd en met zware bommenwerpers worden afgeworpen. Tijdens de Koude Oorlog hadden beide kampen – de NAVO en het Warschaupact – vanaf midden jaren zestig zo veel strategische kernwapens dat zij elkaar wederzijds konden vernietigen. Daarnaast zijn er de zogenoemde tactische kernwapens, die tijdens het gevecht op het slagveld kunnen worden ingezet. Aanvankelijk, in de jaren vijftig, werden deze wapens nog vaak slechts als extra zware artillerie beschouwd ("just another weapon"). Maar al heel spoedig veranderde dit. Ook het verwoestende effect van deze tactische nucleaire wapens was namelijk zo groot – voor de beeldvorming: qua explosief vermogen vergelijkbaar met de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki – dat als deze zouden worden ingezet, iedereen voelde dat hier een grens werd overschreden – dat dit een volgende stap richting een totale nucleaire oorlog zou

zijn. Hoewel er aan militaire Sovjetzijde in de jaren tachtig ook wel anders over werd gedacht, beschouwde men in het Westen daarom nucleaire wapens – strategische én tactische – *uitsluitend* als afschrikingswapens.

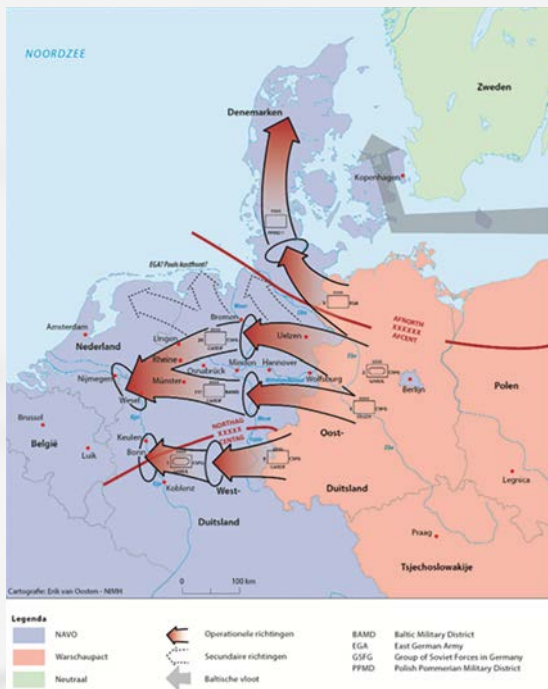
Dit had weer tot gevolg dat vanaf midden jaren zestig conventionele wapens – dat wil zeggen niet-nucleaire wapens – weer enorm aan belang wonnen. En dat was voor de NAVO een uitdaging, een probleem, want zij ging er terecht vanuit dat het Warschaupact meer troepen en materieel op de been kon brengen, waarvan de kwaliteit – al dan niet terecht – als behoorlijk hoog werd ingeschat.

▲ Verwacht verloop aanval op vak 1 (NL) Legerkorps ca. 1980-1987

- Het was dus voor de NAVO zaak een zo groot mogelijke parate strijdmacht te hebben, die onmiddellijk op een grootschalige vijandelijke, waarschijnlijk conventionele aanval kon reageren; die de vijand enkele dagen zo ver mogelijk voorwaarts moest kunnen stoppen – totdat versterkingen zouden zijn aangevoerd die het gevecht konden overnemen. Ik zei al dat het om **grote aantallen** ging. Nederland had een parate krijgsmacht van rond 100.000 parate militairen. Deze krijgsmacht kon binnen ongeveer 4 dagen als een zwemvest worden 'opgeblazen' tot in totaal ongeveer 250.000 militairen door mobilisabele dienstplichtigen op te roepen. Behalve de betrekkelijk kleine Nationale Reserve, de NATRES, hadden we geen vrijwillig reservisten! We hadden vrijwel uitsluitend beroepsmilitairen (ca. 55.000) en dienstplichtigen, jongemannen die op basis van de Dienstplichtwet werden opgeroepen (190.000). Een verhouding dus van bijna 1 beroeps op 4 dienstplichtigen. Bij de landmacht was dit zelfs 1 op 7! Werving van

voldoende geschikte beroepsmilitairen was een continue probleem voor alle krijgsmachtdelen. De krijgsmacht stond niet bekend als een heel goede werkgever.

▲ Verwacht verloop Warschaupactoffensief tegen Noord-West Europa ca. 1980-1987

- Op papier was de mobilisatie tot in de kleinste details voorbereid. Kijken we naar de KL, waar de **mobilisatie** het omvangrijkst was, dan waren alle inspanningen in vredetijd erop gericht om in oorlogstijd het legerkorps – de parate én de mobilisabele eenheden – op tijd en volledig inzetbaar in zijn vak aan de Elbe te krijgen, dat ruim 300 kilometer oostwaarts lag. De meeste eenheden bevonden zich in vredetijd namelijk in kazernes op de Veluwe en in Noord-Brabant; slechts één brigade, de 41e Pantserbrigade, en een extra tankbataljon bevonden zich in Seedorf en Hohne, vlakbij hun inzetgebied.

De mobilisatie, concentratie en verplaatsing van alle eenheden over de weg en per spoor waren zoals gezegd minutieus voorbereid. Mobilisatie- en alarmeringsoefeningen moesten aantonen dat het systeem zou werken. De bekendste van dergelijke oefeningen was de oefening Donderslag, waarbij een mobilisabele eenheid geheel onverwacht onder de wapenen werd geroepen, waarna de eenheid een dag of drie op haar inzetbaarheid werd getest.

De mobilisatie van de verschillende eenheden zou in fasen hebben plaats gevonden, gekoppeld aan achtereenvolgende NAVO-alarmeringen. Hoewel NAVO-inspecteurs wel redelijk overtuigd raakten van de grondigheid van de

Nederlandse mobilisatievoorbereidingen, bleef toch een veel gehoorde zorg – ook geuit door de hoogste NAVO-generaals – of het Nederlandse legerkorps wel op tijd bij de oorlog zou zijn! De vijand zou er immers alles aan doen om dit te verhinderen en stromen paniekluchtelingen zouden in de weg lopen.

- Het getalsmatige overwicht van de Warschaupactstrijdkrachten en de vrees voor nucleaire escalatie leidden ertoe dat de **eerste dagen van een oorlog** als **beslissend** werden beschouwd. Daarom waren vrijwel alle inspanningen daarop gericht. Het Nederlandse legerkorps bij de Duits-Duitse grens (en legerkorpsen van andere landen) en de tactische en luchtverdedigingssquadrons moesten de eerste aanvallen opvangen en standhouden tot versterkingen van overzee hun taken zouden overnemen. Verliezen zouden worden opgevangen uit de pool van dienstplichtigen zonder mobilisatiebestemming en buitengewoon dienstplichtigen.

Het voortzettingsvermogen – dat wil zeggen het vermogen om ook na zware verliezen door te vechten – werd vooral verzorgd door Amerikaanse eenheden, die deels al in Europa aanwezig waren en deels zo snel mogelijk werden ingevlogen. Iets wat vanaf 1969 jaarlijks werd geoefend tijdens de zogenoemde Reforger-oefeningen (REturn of FORces to GERmany). Host Nation Support – de opvang, bescherming en begeleiding van de geallieerde versterkingen van overzee – was cruciaal, zoals ook nu. Er was dus nauwelijks of geen eigen *Nederlands* voortzettingsvermogen. Een indicatie hiervoor is ook dat de oorlogsvoorraden bij lange na niet aan de NAVO-normen voldeden. Dat was overigens bij de meeste lidstaten het geval.

In feite had de NAVO geen plan voor een langdurige oorlog. Als de oorlog langer had geduurd, dan had de NAVO tactische kernwapens moeten inzetten (als het Warschaupact dit al niet vanaf begin had gedaan) – en niemand had enige fiducie in de catastrofale gevolgen van deze stap op de escalatieladder.

- Deze oorlogsverwachting leidde er vanaf de jaren zeventig toe dat ook **de samenleving** als geheel zich steeds minder voorbereidde op een langdurige oorlog. U kunt hierbij denken aan het bouwen van bunkers, het opzetten en oefenen van rampenplannen e.d. De

enorme investeringen en inspanningen die hiervoor nodig waren, waren politiek niet te verdedigen. De kosten wogen niet op tegen de eventuele baten. Dat liet evenwel onverlet dat de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking het NAVO-lidmaatschap en de hoge defensie-uitgaven steunde. Ook stonden zij in meerderheid achter de dienstplicht, wat toch een flink offer was voor tienduizenden jongemannen per jaar in het begin van hun volwassen leven. Wel sloeg de twijfel toe hoeveel zin het had je voor te bereiden op een oorlog die toch zou uitlopen op de vernietiging van alles wat je juist wilde verdedigen. Dat was ook de ratio achter de grote demonstraties – onder meer in Amsterdam en hier vlakbij in Den Haag – tegen alle kernwapens eind jaren zeventig, begin jaren tachtig.

▲ Demonstratie tegen kernbewapening

- En weet u wat nu misschien wel het meest verontrustende is? Dat beide kampen er met hun inschattingen van **de bedoelingen van hun tegenstander** helemaal naast lijken te hebben gezeten! De NAVO is werkelijk *nooit* van plan geweest het Warschaupact aan te vallen, zoals tot op de hoogste niveaus in het Kremlin en elders in Oost-Europa daadwerkelijk werd gedacht. Maar nog opmerkelijker: ook de Sovjet-Unie is nooit van plan geweest ons aan te vallen; de Sovjetleiding was er in Europa uitsluitend op uit een veiligheidsstrook van haar welgezinde staten rond Rusland te creëren en in stand te houden. Het verwarrende is echter dat het Warschaupact wel degelijk militaire aanvalsplannen had; die zijn later ook in het nieuws gekomen. Politici in het Westen zagen daarmee hun gelijk in de Koude Oorlog bevestigd: “zie je wel, ze wilden ons aanvallen!” Het punt is echter – en dat is soms lastig te begrijpen – dat het Warschaupact zich voorbereidde op een heel offensieve *verdediging*. Als het zou worden aangevallen of als het op een

bepaald moment een oorlog als onvermijdelijk zou zien, dan zou het onmiddellijk in de aanval gaan om de oorlog zo veel mogelijk buiten het eigen grondgebied te kunnen voeren. Maar in alle andere gevallen dus niet.

Toch kon er aan onze kant soms ook sprake zijn van onderschatting. In de jaren tachtig, bijvoorbeeld, gingen we er vanuit dat een eventuele Warschaupactaanval in eerste instantie een conventionele aanval zou zijn, gezien de desastreuze gevolgen van een nucleaire oorlog ook voor de Sovjet-Unie. Nu weten we behoorlijk zeker dat het militaire leiderschap van de Sovjet-Unie – dat wat betreft de oorlogsvoorbereiding en oorlogvoering een veel onafhankelijker positie had dan zijn NAVO-tegenhanger – als het in zijn ogen onvermijdelijk tot een oorlog moest komen, onmiddellijk voluit een algemene kernoorlog zou zijn begonnen – omdat het dacht dat het mogelijk was die te winnen! Vergeet niet dat in diezelfde jaren de NAVO bezig was militair-technologische vernieuwingen in te voeren die het Warschaupact niet kon bijbenen en die het conventionele evenwicht in het voordeel van de NAVO leek te doen doorslaan.

3. Overgangperiode

God zij dank is het nooit zo ver gekomen. In 1989 viel de Berlijnse Muur, in 1990 volgde de hereniging van West- en Oost-Duitsland en nog een jaar later werd het Warschaupact opgeheven en viel zelfs de Sovjet-Unie uiteen. De Koude Oorlog was voorbij voordat we er erg in hadden. Nu de dreiging uit het Oosten was verdwenen – of in elk geval ver achter de horizon uit het zicht was geraakt – vielen de NAVO en de meeste lidstaten in een politiek-militair strategische leegte. Welke kant moest het op? Had de NAVO nog wel bestaansrecht? Waarvoor hebben we nog een krijgsmacht nodig? Dat soort vragen, waarbij ik hier nu niet uitgebreid wil stilstaan. Het resultaat was in elk geval dat we in het Westen nogal gemakzuchtig werden; dat we onze vrijheid en democratie als iets vanzelfsprekends beschouwden, die naar binnen en naar buiten toe niet verdedigd hoefde te worden. We gingen ons steeds minder richten op de directe verdediging van het NAVO-grondgebied, op hoofdtak 1, zoals we het nu noemen. Daarentegen gingen we ons, mede vanuit een welgemeend idealistische motivatie, vooral richten op hoofdtak 2, het beschermen en bevorderen van de internationale rechtsorde en stabiliteit overal in de wereld. In dat kader gingen Nederlandse missies in

▲ Koning Willem-Alexander bij Nederlandse troepen in Litouwen.

internationaal verband naar onder meer Cambodja, Afghanistan, Irak en Mali. Of en wat Nederland daaraan militair bijdroeg, was niet gebaseerd op directe dreigingen, maar op het zogenoemde politiek-militaire “ambitieniveau”, op politieke keuzes dus. Het waren voor ons geen “wars of necessity”, maar “wars of choice”. Dat betekende ook dat het ambitieniveau zonder al te ernstige gevolgen makkelijk naar beneden kon worden bijgesteld en er op Defensie kon worden bezuinigd. Nederland werd toch niet bedreigd. Hoogstens deed dit onze internationale reputatie geen goed, maar ja, daarin stond Nederland niet alleen.

Hoe drastisch is bezuinigd blijkt uit het volgende: in 1990 telde de Nederlandse krijgsmacht 260.000 parate en mobilisabele militairen en burgers en onder meer 14 fregatten, 10 brigades en 213 F-16 jachtvliegtuigen; nu telt onze krijgsmacht ongeveer 77.000 beroepsmilitairen, burgers en reservisten, en slechts 6 fregatten, 3 brigades en ongeveer 40 F-35 gevechtsvliegtuigen.

4. Uitdagingen nu en verschillen met de Koude Oorlog

Inmiddels zijn we in elk geval sinds 2014 – de Russische annexatie van de Krim, het neerschieten van de MH17 – en zeker sinds de Russische

invasie in Oekraïne in 2022 weer helemaal terug bij hoofdtak 1. We moeten ons opnieuw voorbereiden op existentiële bedreigingen voor ons grondgebied en onze samenleving. We zijn daarom snel geneigd terug te kijken naar de periode van de Koude Oorlog. Hoe deden we het toen ook al weer? En wat kunnen we daarvan leren? Maar zo simpel is het toch niet! Bekijken we de dreigingen en daarop afgestemde militaire voorbereidingen in de Koude Oorlog en nu, dan zien we dat de vergelijking zeker niet 1 op 1 opgaat.

- In de eerste plaats is de huidige wereld niet meer bepaald door een ideologisch gemotiveerde tweedeling tussen Oost en West. De wereld is minder overzichtelijk, met meerdere grote spelers, die vooral onbeschaamd ouderwetse machtspolitiek beoefenen.
- In vergelijking met de Koude Oorlog is de Russische *militaire* dreiging voor Nederland nu veel minder grootschalig en minder acuut. Daar staat tegenover dat de steun van de machtigste bondgenoot, de Verenigde Staten, niet meer langer is gegarandeerd en lijken we het in deze turbulente wereld vooral te moeten hebben van hechtere Europese samenwerking.

- De krijgsmachtontwikkeling is nu niet alleen gericht op mogelijk Russisch klein- of eventueel grootschaliger militair optreden, maar ook en misschien wel meer op vijandelijk cyber-, sabotage- en ander maatschappij-ontwrichtend optreden. Dit optreden vindt nu al op behoorlijk grote schaal plaats. Daarom worden de huidige internationale omstandigheden wel omschreven als “no war, no peace”.
 - Krijgsmachten, ook de Nederlandse, moeten kunnen ‘meebewegen’ met deze diverse dreigingen. Daarvoor is een goede territoriale bescherming en, zo nodig, territoriale verdediging een *sine qua non*, een absolute noodzaak. Tijdens de Koude Oorlog stonden de territoriale taken bovenal ten dienste van een succesvolle voorwaartse NAVO-verdediging in de eerste paar dagen, weken, van een grootschalig conflict. Nu krijgen de territoriale eenheden een permanentere en prominenter taak, namelijk het beschermen van de samenleving tegen hybride bedreigingen én het beschermen en faciliteren van de opschaling van de krijgsmacht – om zo het ‘meebewegen’ met de dreiging überhaupt mogelijk te maken. Hierbij hoort uiteraard ook het beschermen en faciliteren van de host nation support.
 - De voorwaartse taak – nu onder meer in Litouwen – ter bescherming van het NAVO-grondgebied is daarentegen juist voorlopig nog van een meer bescheiden aard dan tijdens de Koude Oorlog. Wel breken militairen zich internationaal – met Nederland als portefeuillehouder voorop – het hoofd over de bekende vraag uit de Koude Oorlog: hoe krijgen we in een crisis- of oorlogsorganisatie alle troepen en materieel op tijd in het inzetgebied? Hoe dit voorwaartse deel van de collectieve NAVO-verdediging zich in de nabije toekomst zal ontwikkelen, is mij nog niet helemaal duidelijk. Gaan de bijdragen van de lidstaten werkelijk militair iets voorstellen, zodat er een krachtige gezamenlijke verdediging komt?
 - In vergelijking met de Koude oorlog spelen nucleaire wapens voorlopig veel meer een rol op de achtergrond. Daar kan wel tegenin worden gebracht dat het Westen wellicht veel sneller en harder tegen Rusland zou hebben opgetreden als het geen nucleaire wapens had, geen nucleaire dreiging achter de hand had.
 - Historisch gezien is nieuw dat de mogelijkheden tot opschaling nu in eerste instantie worden gezocht in meer beroepsmilitairen en vooral in veel meer vrijwillig reservisten, in allerlei soorten en maten. Defensie moet in 2030 100.000 mensen gaan tellen, een derde meer dan nu, en op de langere termijn wellicht maximaal 200.000 mensen. Tijdens de Koude Oorlog was het invoeren van de personeelscategorie van vrijwillig reservisten – ondanks de voortdurende tekorten aan beroepsmilitairen – een ‘no go’. De NATRES was slechts een uitzondering van beperkte omvang. Men had namelijk al de handen vol met het keuren, indelen en ‘handelen’ van allerlei vrijstellings- en uitstelmogelijkheden voor dienstplichtigen.
 - Een ernstige waarschuwing voor iedereen – in het besef dat we er tijdens de Koude Oorlog deels flink naast zaten – is dat we alles op alles moeten blijven zetten om te achterhalen wat Poetin nu werkelijk wil, wat zijn werkelijke intenties zijn. Het lijkt erop dat hij Rusland weer een rol als grootmacht op het wereldtoneel wil laten spelen en dat hij de NAVO en de EU zo veel mogelijk probeert te ondermijnen en te verzwakken om zo meer ruimte te krijgen om in eerste instantie de voormalige Sovjetrepublieken weer onder Russische invloed te krijgen – het liefst onder Russisch gezag. Als dat klopt, dan wordt de vraag of Nederland, de Nederlandse bevolking, bereid is Nederlandse militairen te laten sterven voor de verdediging van vrijheid en democratie in Litouwen ernstig actueel. En hoe beantwoorden we met ons allen dezelfde vraag met betrekking tot niet-NAVO-lidstaten, waarvoor artikel 5 niet geldt, zoals Oekraïne, Moldavië, Georgië en anderen?
- Ook in dit licht zien we hoe uiterst belangrijk het is de Nederlandse bevolking te laten begrijpen dat vrijheid en democratie geen vanzelfsprekendheden zijn, maar met trots mogen, ja moeten, worden verdedigd. Alleen op deze basis kunnen we een weerbaardere natie, een weerbaarder Europa worden. En kunnen we op volwassen wijze bepalen waar onze mogelijkheden en grenzen liggen.

▲ **Onze helden**, Dineke Benschop
Kunst in het kader van 80 jaar vrijheid

Epiloog

Auteur: Jilt Sietsma

Dit jaar viert Nederland dat het al tachtig jaar een vrij land is. Maar wat betekent “een vrij land”? Dat betekent niet alleen dat de inwoners van Nederland vrij zijn om te bepalen hoe het land gerund wordt, maar ook dat iedereen in principe vrij is in haar of zijn doen en laten. We zijn vrij om onze mening te vormen en te uiten en om activiteiten te organiseren op het gebied van politiek, onderwijs, religie, maatschappelijke hulpverlening, sport en ieder ander gebied. Een vrije pers informeert ons over wat zich binnen en buiten onze landsgrenzen afspeelt en doet onderzoek naar zaken die niet automatisch in de openbaarheid komen.

Vrijheid, blijheid! Volledige vrijheid, algemene blijheid? De vrijheid van de een kan beperkingen opleggen aan de vrijheid van anderen. Uiteraard zijn we niet vrij om aan de linkerkant van de weg te rijden, noch om iemand fysiek te bedreigen vanwege een verschil van inzicht. Maar ook psychologische bedreiging en discriminatie passen niet in een vrij land. Helaas zijn er iedere dag tal van voorbeelden waarbij dit speelt, bij voorbeeld ten opzichte van homoseksuelen, mensen met een migratieachtergrond, Joden, en zelfs ook ten opzichte van mensen die een andere voetbalclub aanhangen. Algemene blijheid is alleen mogelijk als de vrijheid geborgd wordt door een evenwichtig kader van regels en de handhaving daarvan. Die regels worden democratisch vastgesteld. Vrijheid is alleen vrijheid voor iedereen als ze geborgd wordt door een democratische rechtsstaat.

De laatste periode van onvrijheid in Nederland was de bezetting door Nazi-Duitsland, 1940 – 1945. Na 1945 heeft Nederland de democratische rechtsstaat kunnen opbouwen die de basis vormt voor een samenleving waarin iedereen vrij kan zijn. Iedereen kan zijn stem laten horen en zijn

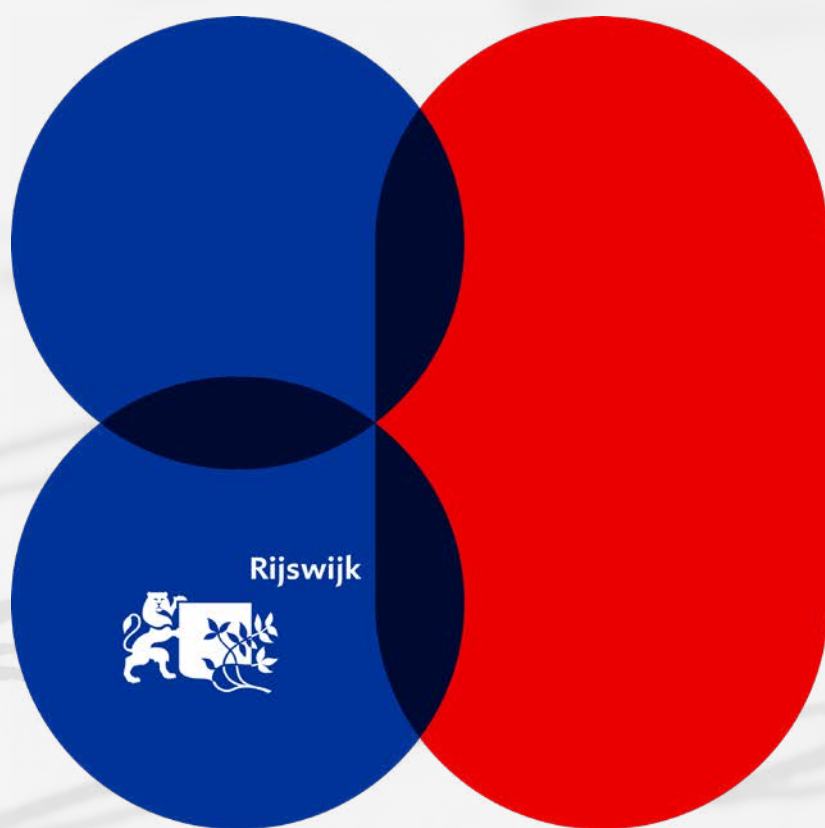
leven leiden, beschermd en op een evenwichtige manier beperkt door de regels en gebruiken die voortvloeien uit het democratische systeem dat het kader van onze vrijheid vormt.

Tachtig jaar is een mensenleven lang; veel mensen die nu oud zijn hebben hun hele leven in vrijheid kunnen leven. Laten we ons goed realiseren hoe bijzonder het is om zo lang in vrijheid te leven. Dit is in Nederland niet eerder voorgekomen. Buiten Nederland en West-Europa leefden in de afgelopen tachtig jaar en leven ook nu, ieder moment, vele miljoenen mensen in onvrijheid, zelfs in zodanige mate dat ze zich genooddaakt voelen hun land te ontvluchten. Zij snakken naar vrijheid.

We gaan het 81^e jaar van vrijheid in. Dit gebeurt in een turbulente tijd, vol dreigingen van verschillende aard. Geopolitieke ontwikkelingen worden gevoeld als externe bedreiging van vrijheid, toenemende intolerantie en gebrek aan respect worden gevoeld als interne bedreiging. De democratische rechtsstaat functioneert heel goed in Nederland en lijkt nu te worden getest. Hij zal de test moeten doorstaan. De maatschappij moet de rechtsstaat steunen en beschermen; dat is niet alleen een taak voor politici, dat is een taak voor ieder van ons.

Als wij geen lering trekken uit wat zich vóór en tijdens de nationaal-socialistische overheersing afspeelde verliezen wij opnieuw onze vrijheid met alle gevolgen van dien.

DACHAU-GEVANGENE 68795 (1985)

 **80 jaar
vrijheid
in Rijswijk**

Bronnen

Hoofdstuk 1. De Vrede van Rijswijk, een rimpeling in de geschiedenis in perspectief

1. Belcampo, *Rijswijk in zijn historie bezien*, Den Haag, 1966.
2. J. Bernard, *Actes et mémoires des négociations de la paix de Ryswick*, 1699, vier delen.
3. B. Duerr, *De droom van Den Haag: de Haagse Vredesconferenties en het ontstaan van een nieuwe wereldorde*, Amsterdam, 2014.
4. L. Eriksson et al., *Onder de vlag van de Verenigde Naties: 50 jaar VN*, Utrecht, 1995.
5. Haegse Mercurius, behelsende vermakelijke, satyrique, galante, stigtelijke, politique, academische, emblematique en andere reflexien, 1697-1699.
6. L. de Koning, *Verhalen van Rijswijk: de canon*, Rijswijk, 2007.
7. R.B. Mowat, *A history of European diplomacy, 1451-1789*, Londen, 1928.
8. R.C.H. Lesaffer, 'Peace treaties and the formation of international law', *The Oxford Handbook of the History of International Law*, jaargang 2012, pp. 71-94.
9. A. Rodenburg, *De vrede van Rijswijk*, Rijswijk, 1947.

Hoofdstuk 2. Het neerstorten van vliegtuig Lil' Max

1. H.E. Jansen, *Vlucht 648*, Elmar, Rijswijk, 1985.

Hoofdstuk 3. De fusillade bij 't Haantje

1. H. van Riessen et al., *Het Grote Gebod*, van Munster, Amsterdam, 1951, deel I, pagina 281.
2. NIOD-archief 248-1513, CABR-dossier Karl Eberhard Schöngarth.
3. G. von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, Bert Bakker, Amsterdam, 1999.
4. <https://nl.wikipedia.org/wiki/Todeskandidat>
5. <https://www.youtube.com/watch?v=t1l5nh0Z4yA>
6. A.J.C. Rüter, *Rijden en staken 1940 – 1945*, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1960; https://nl.wikipedia.org/wiki/Spoorwegstaking_van_1944.

7. <https://www.wo2slachtoffers.nl/bio/53778/Bogaard-Pieter.htm>
8. NIOD-archief 248-0487, CABR-dossier Friedrich Frank.
9. <https://oorlogsgravenstichting.nl/personen/147153/pieter-stavast>
10. M.J. van den Berge, J. van Wijk van Brievingh-Hesselink, *Om nooit te vergeten*, Historische Vereniging Rijswijk, Rijswijk, 1991.
11. Corri Munnik, *Dagboek*, NIOD archief 244, inventarisnummer 1530, <https://www.archieven.nl/mi/298/?mivast=-298&mizig=210&miadt=298&miview=inv2&milang=nl&micode=244&minr=1152702>
12. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1969 – 1994.
13. H.B. Koers & C. van Geffen, Rapport subcommissie opsporing oorlogsmisdrijven Zuid-Holland, Politie Rechercheafdeling Den Haag, 16 mei 1947, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (toegang 2.09.09), inventarisnummer 109234, dossier 3032/46 [PF Den Haag].
14. T. Clay, *Want de dood is altijd voor een ander*, Elmar, Rijswijk, 1996.
15. W. van Bijlert, *De geschiedenis van Pasgeld en 't Haantje*, 2022.
16. W. Tersmette, *Dagboek ende Journael: Dagboek van een puber in oorlogstijd*, 2008.
17. R. de Mooy, *Monument 't Haantje*, Jaarboek 2013, Historische Vereniging Rijswijk, Rijswijk, 2014.
18. <https://inrijswijk.com/2023/10/08/herdenking-bij-monument-aan-t-haantje/>
19. https://www.openarchieven.nl/indexen/26/oranjehotel_dodenboeken
20. <https://www.historischeverenigingrijswijk.nl/artikelen.php?urlkey=september-2012-herdenking-slachtoffers-t-haantje-in-ere-hersteld-115>
21. W.A. Brug, *Hun naam leeft voort!*, Vis-Druk, Alphen aan de Rijn, 1989.

Hoofdstuk 4. Het ongeluk met een V2-raket op 27 oktober 1944

1. https://nl.wikipedia.org/wiki/Kruisvaarders_van_Sint-Jan.
2. M.J. van den Berge, J. van Wijk van Brievingh-Hesselink, *Om nooit te vergeten*, Historische Vereniging Rijswijk, 1991.
3. Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, Archief Kruisvaarders van Sint Jan (AR-V001).
4. Historische Vereniging Rijswijk, Jaarboeken 1995 en 2012.
5. M.W. Hoedt, *Een terugblik op de laatste oorlogsgebeurtenissen bij de Kruisvaarders van St. Jan te Rijswijk Z.H.*, 18 mei 1945.
6. Privéarchief familie Teunissen, met veel dank aan mevrouw Cobie den Haan – Teunissen.
7. B. Schoenmakers, *Het verborgen kind*, 2004, Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, St. Agatha.
8. <https://www.worldwar2facts.org/v2-rocket-facts.html>
9. Rapport Luchtbeschermingsdienst 's Gravenhage, 28 oktober 1944.
10. 10) Rapport Technische Noodhulp Den Haag, 27_10_44.
11. Dagrappporten Gemeentepolitie Rijswijk, Stadsarchief Delft en Rijswijk.
12. <https://wiewaswie.nl/>
13. <https://www.delpher.nl/>

Hoofdstuk 5. Holocaust-tentoonstelling in Rijswijk

1. Wikipedia, Holocaust, <https://nl.wikipedia.org/wiki/Holocaust>
2. Nationaal Monument Oranjehotel, <https://www.oranjehotel.org/>
3. Wikipedia, Homoseksualiteit in Nazi-Duitsland, https://nl.wikipedia.org/wiki/Homoseksualiteit_in_nazi-Duitsland.
4. Anne Frank Stichting, Moord op gehandicapten, <https://www.annefrank.org/nl/timeline/211/moord-op-gehandicapten/>
5. Historiek, "Aktion T4" – Het nazi-eugenetica programma, <https://historiek.net/aktion-t4-het-nazi-eugenetica-programma/134691/>
6. Lizette de Koning, *Verhalen van Rijswijk: De Canon* (Stichting Rijswijkse Historisch Projecten, 2007).
7. Gemeentearchief Rijswijk, *Geschiedenis van Rijswijk* (Rijswijk, 1997).
8. M.J. van den Berge, J. van Wijk van Brievingh-Hesselink, *Om nooit te vergeten*, Historische Vereniging Rijswijk, Rijswijk, 1991.
9. [https://www.annefrank.org/nl/timeline/125/wannseeconferentie-nazis-organiseren-de-](https://www.annefrank.org/nl/timeline/125/wannseeconferentie-nazis-organiseren-de-moord-op-europese-joden/)

[moord-op-europese-joden/](https://www.annefrank.org/nl/timeline/125/wannseeconferentie-nazis-organiseren-de-moord-op-europese-joden/)

10. <https://nl.wikipedia.org/wiki/Wannseeconferentie>

11. https://nl.wikipedia.org/wiki/Bloedbad_van_Babi_Jar

Hoofdstuk 6. Maatregelen, vervolging en deportatie van Joden in Rijswijk

1. M.J. van den Berge, J. van Wijk van Brievingh-Hesselink, *Om nooit te vergeten*, Historische Vereniging Rijswijk, Rijswijk, 1991.
2. Lizette de Koning, *Verhalen van Rijswijk: De Canon*, Stichting Rijswijkse Historisch Projecten, 2007.
3. Gemeentearchief Rijswijk, *Geschiedenis van Rijswijk*, Rijswijk, 1997.
4. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, 1969 – 1994.
5. <https://www.annefrank.org/nl/timeline/219/verboden-voor-joden/>
6. <https://kampwesterbork.nl/collectie/tweede-wereldoorlog/anti-joodse-maatregelen>

Hoofdstuk 7. Persoonlijke verhalen van extra kwetsbare groepen Joden

1. Joods Monument, Diena Hilda Akker, <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/128456/diena-hilda-akker>
2. Stichting Herdenking Jodenvervolging Leiden, Mary, Heiman, Herman en Arthur van Kam, <https://herdenkingleiden.nl/weeshuis/namenpagina-weeshuis/mary-hijmen-herman-en-arthur-van-kam/>
3. Joods Monument, Het lot van Betje Manassen-van Geldere, <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/687801/het-lot-van-betje-manassen-van-geldere>
4. Ice Messcher, Joodse scouts, Scouting, <https://vrijheid.scouting.nl/scouting-in-de-oorlog/database/joodse-scouts/2827-joodse-scouts-ice-messcher/file>
5. Algemeen Politieblad, nr. 46, 19 november 1942, 1300, bericht 2826. Joods Monument, Izaak Messcher en zijn familie, <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/493160/izaak-messcher-and-his-family>
6. Joods Monument, Alida Emilie van Strien, <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/128609/alida-emilie-van-strien>.
7. Joods Monument, Viool van Alida van Strien, <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/616613/viool-van-alida-van-strien>
8. J. de Moei, *Joodse kinderen in het kamp Vught* (Vught 1999).

9. Historische Vereniging Rijswijk, Struikelstenen gelegd bij Jaagpad 57, <https://historischeverenigingrijswijk.nl/nieuws.php?urlkey=struikelstenen-gelegd-bij-jaagpad-57--50>
10. Joods Monument, Johnny van Voolen, <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/149090/johnny-van-voolen>
11. Joods Monument, Familie van Voolen-Rosenfeld, <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/664356/familie-van-voolen-rosenfeld>
12. Sonja Havermans, *Terug in Rijswijk: Hoe de oorlog voelde voor Ida Vos*, Rijswijk, 2005.
13. Joods Monument, Where and when Johnny was killed, <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/343790/where-and-when-johnny-was-killed>
14. Joods Monument Rijswijk, Lijst met namen van joodse oorlogsslachtoffers, <https://www.joodsmonumentrijswijk.nl/about>

Hoofdstuk 8. Het verhaal van Ida Vos

1. Sonja Havermans, *Terug in Rijswijk: Hoe de oorlog voelde voor Ida Vos*, Rijswijk, 2005.
2. Voor dit verhaal is overleg geweest met Bert Vos, de zoon van Ida Vos.

Hoofdstuk 9. De Joodse familie Van Praagh

1. <https://wiewaswie.nl/>.
2. <https://www.joodsmonument.nl/>.
3. Haagsche Courant, 12 maart 1941, <https://www.delpher.nl/>
4. Erfgoed Delft en Rijswijk, Stadsarchief, <https://www.stadsarchiefdelft.nl/>
5. Privécollectie Van Praagh / Bax.
6. R. Poortier, *Emmastraat, Rijswijk – ongeveer honderd jaar straatgeschiedenis*, Stichting Rijswijkse Historische Projecten, 2015.
7. M.J. van den Berge, J. van Wijk van Brievingh-Hesselink, *Om nooit te vergeten*, Historische Vereniging Rijswijk, 1991.
8. Kamp Westerbork, Digitale collectie, <https://collecties.kampwesterbork.nl/>
9. Righteous among the Nations, Yad Vashem, <https://collections.yadvashem.org/en/righteous>.
10. <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/716569/memories-of-a-greengrocer>.
11. Nationaal Monument Oranjehotel, <https://digitaalmonument.oranjehotel.org/>

Hoofdstuk 10. Twee Joodse families op Regentesselaan 40

1. Stadsarchief Delft en Rijswijk, archief van *Om nooit te vergeten*.
2. <https://wiewaswie.nl/>

3. A. Pais, *Omkijken, een logboek*, uitgeverij Prometheus, 2016.
4. <https://www.delpher.nl/>
5. Haags Gemeentearchief, <https://haagsgemeentearchief.nl/>
6. Persoonlijke communicatie met Boyd van Praagh, achterkleinzoon van Levie.
7. Arolsen Archives, <https://collections.arolsen-archives.org/en/search>
8. Persoonlijke communicatie met Rika Pais, achterkleindochter van Obadja en Rachel Sander – Abrahams.

Hoofdstuk 11. Yad-Vashem onderscheidingen voor Rijswijkers

1. <https://www.yadvashem.org/>
2. <https://www.joodsmonument.nl/>
3. Documentaire Greta, Smooth Sailor Productions, 2016, <https://vimeo.com/161394623>
4. Kamp Westerbork, digitale collectie, <https://collecties.kampwesterbork.nl/>.
5. C. Swelheim, *Een Almelo's onderduikverhaal*, in: Stad & Ambt, Almelo, 2019.

Hoofdstuk 13. Kunst in het kader van 80 jaar vrijheid

1. <https://amateurspalet.nl/>
2. <https://www.arti-shock-rijswijk.nl/>
3. <https://www.elshoonthout.nl/>
4. <https://www.suuszweekhorst.nl/>
5. <https://www.artephoto.nl/>

Hoofdstuk 14. Rijswijkse spotprenten

1. De spotprenten: Beeldbank WO2 – NIOD – Marits Rietdijk.
2. H. Mulder, *Een groote laars, een plompe voet*, Uitgeverij Elsevier, 1985.
3. Persoonlijke communicatie H. de Man, schoonzoon van Marits Rietdijk.
4. Haags Gemeentearchief, <https://haagsgemeentearchief.nl/>
5. https://nl.wikipedia.org/wiki/Nationaal-Socialistische_Beweging
6. B. van der Boom, Kees van Geelkerken, *De rechterhand van Mussert*, Veen Uitgevers, 1990.
7. R. van Heijningen, *De Muur van Mussert*, Uitgeverij Boom, 2015.
8. M.J. van den Berge, J. van Wijk van Brievingh-Hesselink, *Om nooit te vergeten*, Historische Vereniging Rijswijk, Rijswijk, 1991.
9. https://nl.wikipedia.org/wiki/Anton_Mussert
10. A. Mussert, *Nagelaten bekentenissen*, Uitgeverij Van Tilt, 2005.
11. Bijzonder Gerechtshof 's Gravenhage, 1945.

12. https://nl.wikipedia.org/wiki/Max_Blokzijl
13. A.H. Paape, *Het proces Blokzijl*, Uitgave Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1989.
14. https://nl.wikipedia.org/wiki/Arthur_Seyss-Inquart

Hoofdstuk 15. Twee straatnamen tijdens de bezetting in Rijswijk

1. <https://nl.wikipedia.org/>
2. <https://www.joodsamsterdam.nl/straatnamen-tijdens-de-bezetting/>
3. J.B. Josee, *De straatnamen van Rijswijk (ZH)*, 2016.
4. Stadsarchief Delft en Rijswijk, <https://www.stadsarchiefdelft.nl/>
5. Archief Fré van der Schrieck, NIOD, <https://www.niod.nl/>

Hoofdstuk 16. Slachtoffers vanwege politieke activiteit

1. https://nl.wikipedia.org/wiki/Revolutionair-Socialistische_Arbeiderspartij
2. https://nl.wikipedia.org/wiki/Henk_Sneevliet
3. <https://nl.wikipedia.org/wiki/Marx-Lenin-Luxemburg-front>
4. <https://search.iisg.amsterdam/Record/ARCH01180>
5. Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, archief 2.09.09, inventaris 109914.
6. Stadsarchief Delft en Rijswijk, <https://www.stadsarchiefdelft.nl/>
7. M.J. van den Berge, J. van Wijk van Brievingh-Hesselink, *Om nooit te vergeten*, Historische Vereniging Rijswijk, Rijswijk, 1991.
8. <https://www.oorlogsbronnen.nl/>
9. R. van Wijk, Oorlogsverhaal 40-45 Gemeente Rijswijk, 2025, niet openbaar.
10. Arolsen Archives, <https://collections.arolsen-archives.org/en/search>

Hoofdstuk 19. Oorlogsleed bij achterblijvers

1. M.J. van den Berge, J. van Wijk van Brievingh-Hesselink, *Om nooit te vergeten*, Historische Vereniging Rijswijk, 1991.

Hoofdstuk 20. Het verborgen verleden van Sparrelaan 17

1. <https://wiewaswie.nl/>
2. <https://allefriezen.nl/>
3. Voor alle krantenberichten: <https://www.delpher.nl/>
4. Arolsen Archives, <https://collections.arolsen-archives.org/en/search>
5. <https://www.joodsmonument.nl/nl/>
6. <https://collecties.kampwesterbork.nl/>

7. CABR-archief – Dossier J.A. van der Does.
8. Personeelsdossier Politieke Recherche Afdeling Den Haag.
9. Archief van het Nederlands Beheersinstituut – Beheersdossier I. Messcher.
10. Bedrijvenregister Zuid-Holland (Kamers van Koophandel), Firma B. Swaan en Co in liquidatie.
11. BVD dossier Dirk Tinbergen.
12. Stadsarchief Delft en Rijswijk, <https://www.stadsarchiefdelft.nl/>
13. Haags Gemeentearchief, <https://haagsgemeentearchief.nl/>
14. Historische Vereniging Voorburg – Familie Swaan Hoekenburglaan 33.
15. M.J. van den Berge, J. van Wijk van Brievingh-Hesselink, *Om nooit te vergeten*, Historische Vereniging Rijswijk, Rijswijk, 1991.
16. Joodse scouts, Ice Messcher, <https://vrijheid.scouting.nl/>

Hoofdstuk 21. Op weg naar bevrijding

1. M.J. van den Berge, J. van Wijk van Brievingh-Hesselink, *Om nooit te vergeten*, Historische Vereniging Rijswijk, Rijswijk, 1991.
2. Harriët Salm, interview hoogleraar militaire geschiedenis Wim Klinkert, Dagblad Trouw, 5 mei 2020.
3. Harriët Salm, interview Peter Romijn van oorlogsonderzoekscentrum NIOD t.g.v. zijn boek 'De Lange Tweede Wereldoorlog', Dagblad Trouw, 29 augustus 2019.
4. www.rijswijk.nl
5. Bevrijding van de Duitse bezetting in Nederland - Wikipedia, geraadpleegd op 3 augustus 2020.
6. Plusmagazine, 'Oorlogsspecial', mei 2020.

Hoofdstuk 25. Voor vrede en oorlog. De Nederlandse krijgsmacht in de Koude Oorlog en nadien

1. D.C.L. Schoonoord, *Pugno Pro Patria. De Koninklijke Marine tijdens de Koude Oorlog*, Franeker, Van Wijnen, 2012.
2. J. Hoffenaar en B. Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten. De Koninklijke Landmacht 1945-1990*, Den Haag, Sdu Uitgeverij, 1994.
3. Quirijn van der Vegt, *Take-off. De opbouw van de Nederlandse luchtmacht 1945-1973*, Amsterdam, Boom, 2013.
4. Voor informatie over Nederlandse militaire missies zie: <https://www.nimh.nl/themas/tijdlijn-militaire-geschiedenis-van-nederland/historische-overzichten/encyclopedie-internationale-operaties>
5. Martijn Kitzen en Tim Sweijs, *De oorlog van*

*morgen. Wat de conflicten van nu ons leren
over toekomstige conflicten*, Amsterdam,
Uitgeverij Balans, 2025.

Epiloog

1. Vriendenkring van oud-Dachauers, Dachau
1945 – 1985, 1985.

Colofon

Auteurs:

Jilt Sietsma
Emma Boeringa
Hans van Rossum
Riccardo Sietsma
Wim Dammers
Anne-Marij de Vries
Margreet Aantjes
Maria van Loon
Carmen Prins
Jan Hoffenaar
Tineke Trompert
Marianne Bulder
Marty Thieleman

Eindredacteur:

Emma Boeringa

Met een speciale bijdrage van:

Huri Sahin, burgemeester van Rijswijk

**Met medewerking van de werkgroep 80 jaar
vrijheid:**

Jilt Sietsma
Hans van Rossum
Marianne Bulder
Riko van der Stap

Opmaak en vormgeving:

Delta3

© 2025. Gemeente Rijswijk.

Rijswijk

80 jaar vrijheid in Rijswijk

Van september 2024 tot september 2025 is in Rijswijk gevierd en herdacht dat wij al tachtig jaar in vrijheid en vrede mogen leven. In dit herdenkingsjaar werden herdenkingen, vieringen en diverse andere activiteiten georganiseerd. Daarnaast werden verschillende Rijswijkse oorlogsverhalen nader onderzocht, opgeschreven en geïllustreerd. Deze verhalen spelen zich met name af in de laatste periode van onvrijheid tijdens de bezetting van 1940 tot 1945. Er zijn

ook verhalen opgesteld over de periodes na 1945, bijvoorbeeld in de Indonesische archipel en tijdens de Koude Oorlog. In dit boek zijn deze verhalen gebundeld en wordt er teruggeblikt op de activiteiten in het kader van 80 jaar vrijheid in Rijswijk.

Een uitgave van de gemeente Rijswijk, in samenwerking met de werkgroep 80 jaar vrijheid in Rijswijk.